

Міністерство освіти і науки
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Навчально-науковий інститут філології та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник

Житомир – 2025

УДК 821.161.2(075.8)

I-90

*Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного
університету імені Івана Франка
(протокол № 8 від 23 квітня 2025 р.)*

Рецензенти:

Тищенко Тетяна – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Денисюк Василь – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Хмельницького національного університету;

Ящук Леся – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка.

I 90

Історична граматики української мови: навчальний посібник /

Уклад.: Г. І. Гримашевич, В. М. Титаренко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2025. 222 с.

Навчальний посібник з історичної граматики української мови призначений для здобувачів вищої освіти галузі знань А Освіта спеціальності А4 Середня освіта предметної спеціальності А4.01 Середня освіта (Українська мова і література). У виданні запропоновано теоретичний матеріал, термінологічний словник, таблиці та схеми, перелік питань до іспиту, тексти з пам'яток для аналізу фонетичних і морфологічних явищ, бібліографію, яка допоможе студентам зорієнтуватися у великому потоці наукової та довідкової літератури.

Для студентів, учителів-філологів і всіх тих, хто цікавиться проблемами історичної граматики української літературної мови.

81.411.1-21

© Гримашевич Галина,
Титаренко Валентина, 2025

© Житомирський
державний університет імені
Івана Франка, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
ВСТУП.....	5
НАЙДАВНІШІ ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ ТА ЇХ ВІДБИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	27
НАСЛІДКИ ДІЇ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ.....	35
ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПЕРІОДУ РОЗПАДУ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ-ОСНОВИ.....	43
ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ФОНЕТИЧНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	56
ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ.....	71
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ.....	75
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ.....	90
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ.....	100
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ.....	109
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ДІЄСЛОВА ТА ЙОГО ФОРМ.....	117
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	134
ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ЕКЗАМЕНАЦІЙНИХ ПИТАНЬ З КУРСУ «ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ».....	143
ДОВІДКОВІ МАТЕРІАЛИ	152
СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ.....	165
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	167
ДОДАТКИ. ТЕКСТИ ДЛЯ АНАЛІЗУ.....	186

ПЕРЕДМОВА

«Історична грамати́ка української мови» – одна з навчальних дисциплін історико-лінгвістичного спрямування, яка відіграє важливу роль у формуванні мовознавчого світогляду здобувачів вищої освіти філологічних спеціальностей.

Предмет вивчення освітньої компоненти – фонетичні та граматичні зміни, що відбувалися на певних етапах розвитку мовної системи, установлення причин, які зумовлювали ці зміни, та їх відображення в сучасній українській мові.

Історична грамати́ка української мови пов'язана з філологічними дисциплінами, зокрема сучасною українською мовою, українською діалектологією, з історією української літератури, давньою українською літературою, вступом до мовознавства, старослов'янською мовою, а також із дисциплінами нефілологічного циклу, передусім з історією, археологією, етнографією, історією української культури.

Мета вивчення освітньої компоненти – формування в майбутніх учителів-філологів системи лінгвістичних знань з історичної фонетики та морфології, вироблення в них чітко сформованих умінь і навичок вільного володіння нормами літературної мови, уміння пояснювати фонетичні та морфологічні явища в діяхронії з проекцією на синхронію; засвоєння базових знань з історії української літературної мови, загальних процесів її розвитку й вироблення стилів, фонетичних, граматичних, лексичних і правописних норм протягом усього її історичного періоду.

Основними завданнями вивчення освітньої компоненти:

- дати уявлення про особливості розвитку української мови, етапи її існування, значення в культурному житті;
- сформувати стійкі навички аналізу мовних явищ усіх її рівнів: графічного, фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного;
- простежити розвиток та становлення елементів фонетичного, морфологічного, синтаксичного мовних рівнів.

Посібник призначений для підготовки майбутніх учителів української мови і літератури та студентів-філологів.

ВСТУП

1. Історія мови як наука:
 - 1.1. Історична граматики як частина загального курсу історії мови.
 - 1.2. Предмет, об'єкт і завдання курсу «Історична граматики».
 - 1.3. Зв'язок історичної граматики з іншими науками.
 - 1.4. Джерела вивчення історії становлення української мови.
2. Місце української мови серед інших слов'янських.
3. Проблема глотогенезу та періодизації української мови.

Додаткова література

1. Акуленко В.В. Українська мова в європейському контексті. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 9–97.
2. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 218 с.
3. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських мов. Зібрані статті: У 3-х томах. Т. 3. Мюнхен, 1993.
4. Залізняк Л. Л. Походження українського народу. Київ: Бібліотека українця, 1996. 80 с.
5. Залізняк Л. Л. Чи справді був старшим «старший брат». *Берегиня*. 1997. № 3–4. С. 42–46.
6. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. С. 3–9.
7. Німчук В. В. Періодизація як напрям дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–14.
8. Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // *Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії*. Київ, 1990. С. 190–235.
9. Німчук В. В. Проблема українського діалектогенезу. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 25–47.
10. Онуфрієнко Галина, Хваткова Світлана. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX – XX ст. *Персонал*. 2006. № 11. С. 40–45.

11. Онуфрієнко Галина, Хваткова Світлана. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX – XX ст. *Персонал*. 2006. № 12. С. 3–41.
12. Півторак Г. П. Актуальні проблеми реконструкції давньоруських діалектних ареалів. *Мовознавство*. 1988. № 1. С. 38–47.
13. Півторак Г. Давньокиївські писемні пам'ятки XI – XIII ст. як джерело дослідження ранньої історії української мови. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів*. Чернівці, 2002. С. 146–149.
14. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Київ, 2000. 151 с.
15. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 199 с.
16. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи. Київ: Віпол, 2014. 280 с.
17. Півторак Г. П. Хронологічні межі формування української мови як мовної системи. *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами*. Київ, 1995. С. 84–88.
18. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3–6.
19. Ткаченко О. Б. До соціолінгвістичної класифікації мов у її слов'янській специфіці і динаміці. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 63–68.
20. Ткаченко О. Б. Місце України й української мови на карті світу. *Мовознавство*. 2001. – № 1. С. 3–13.
21. Царук О. В. Кілька концептуальних зауважень до проблеми українського глотогенезу. *Мовознавство*. 1998. № 5. С. 43–48.
22. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 323 с.

1. ІСТОРІЯ МОВИ ЯК НАУКА

1.1. ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА ЯК ЧАСТИНА ЗАГАЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ МОВИ

Історія української мови – це лінгвістична дисципліна, яка вивчає походження, становлення, основні тенденції історичного розвитку української мови. Зрозуміло, що будь-яке мовне явище не виникло спонтанно й не завжди було таким, яким є сьогодні, адже кожна мова у своєму розвитку проходить значний шлях, упродовж якого зазнає багатьох змін, удосконалюється, спрощується, набуває системності. Тому історія мови – наука комплексна, яка вміщує часткові історичні галузі, що досліджують зміни мовної системи на всіх її рівнях. Історична фонетика, історична фонологія, історична граматики, історична лексикологія, історична діалектологія – це все окремі розділи єдиної науки про історію української мови. Вивчення всіх цих розділів дає підстави розв'язати основну проблему історії мови як науки, а саме: коли, за яких умов виникла українська мова, які процеси та явища призвели до сучасного стану.

Історію мови поділяють на дві частини – власне історію мови (вивчає становлення літературної мови, її стилів, лексикологію, фразеологію, частково графіку та орфографію) та історичну граматику (вивчає історичну фонетику, морфологію, синтаксис із залученням графіки та орфографії).

Зауважимо, що назва курсу, який ми вивчаємо, «Історична граматики української мови» не повна, адже граматики вивчає процеси становлення морфологічної та синтаксичної систем мови, а ми водночас будемо досліджувати й історію становлення фонетичної системи української мови від найдавнішого часу до сучасного стану.

1.2. ПРЕДМЕТ, ОБ'ЄКТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА»

Предмет історичної граматики – дослідження історії становлення й розвитку фонологічної системи та граматичної будови української мови від найдавніших часів до наших днів, з'ясування причин виникнення лінгвістичних явищ.

Об'єкт вивчення – мова в її історичному розвитку від найдавніших часів до сучасності.

Завдання:

1. Розкрити основні тенденції розвитку української мови, які забезпечили її сучасний стан, і спрогнозувати наступні етапи її подальшого становлення та функціонування.
2. Описати зміни, яких зазнала фонологічна та граматична система мови в різні історичні періоди.
3. З'ясувати причини цих змін.
4. На основі мовних даних довести унікальність і самобутність української мови як однієї з найдавніших слов'янських мов.

1.3. ЗВ'ЯЗОК ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ З ІНШИМИ НАУКАМИ

Закономірно, що історія мови – наука, не ізольована від інших лінгвістичних і нелінгвістичних наук, а перебуває з ними в тісному зв'язку. Основні наукові дисципліни, з якими пов'язана історія мови загалом та історична граматики зокрема:

1. Загальне мовознавство, яке є теоретичною базою історико-лінгвістичних досліджень.
2. Діалектологія (Згадаємо вислів О. Потебні: «Історія української мови – це історія її наріч»).
3. Сучасна українська літературна мова, яка є результатом багатовікового розвитку мови.
4. Славістика, яка за допомогою порівняльно-історичного методу має підстави зіставити загальнославистичні й українознавчі напрацювання, визначити місце української мови серед інших слов'янських.
5. Українська література, оскільки тексти різних періодів уможливають дослідження мови кожного з цих періодів.
6. Історія, оскільки історичний розвиток етносу безпосередньо пов'язаний із мовою, адже зміни в суспільстві неминуче призводять до змін у мовній системі.

7. Етнографія, позаяк матеріальна й духовна культура носіїв мови свідчить про рівень розвитку етносу та його мови.

8. Археологія, яка, вивчаючи викопні рештки, часто дає відповіді на запитання про час появи населення на тій чи тій території, його розселення, міграційні рухи тощо.

1.4. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Жива народна мова, яка у своїх діалектах зберігає багато пережиткових явищ минулих епох і дає підстави відтворити прастан нашої мови (збереження дифтонгів, давніх форм дієслів, двоїни тощо). Про це говорив О. Шахматов: «Письмові пам'ятки не завжди дають надійний матеріал для визначення звукового складу минулих епох. Основне джерело, звідки добувається найбільш надійний і важливий матеріал для історичної граматики, – це, звичайно, сучасні живі говори». Згадаймо вислів О. Потебні «Історія будь-якої мови – це історія її наріч».

2. Писемні пам'ятки, які фіксують живі елементи мовної системи, що існувала на період їх написання. Особливо цінні для мови – датовані пам'ятки, які дають змогу встановити хронологію того чи того мовного явища. Серед найдавніших – написи на пам'ятках матеріальної культури (написи на стінах Софії Київської I ст., напис на Тмутараканському камені 1068 року), рукописні книги (Остромирове євангеліє 1056–1057 рр., Ізборник Святослава 1076 р., Руська правда 1282 р., Галицьке Євангеліє, Луцьке євангеліє XIV ст., Лаврентіївський список літопису 1377 р., Іпатіївський список літопису близько 1425 р., Пересопницьке євангеліє 1556–1561 р. та ін.), найдавніші грамоти (Грамота Київського великого князя Мстислава Володимировича, дана Новгородському Юріївському монастирю близько 1130 р.) та ін.

3. Свідчення споріднених мов, які уможливають припущення, що в українській мові були або ж такі факти, або подібні (напр., збереження носових у польській мові дало підстави О. Востокову висловити припущення, що вони були в усіх слов'янських мовах).

4. Лексичні запозичення до української мови та з української до інших, які можуть бути й свідченням контактності носіїв мови, і стану їхнього економічного та культурного розвитку, адже лексичні запозичення найчастіше спричинені появою нової реальності).

5. Топоніміка, яка має великі реконструктивні можливості, бо власні географічні назви в законсервованому вигляді зберігають і сталі фонетичні форми, і старі морфеми (напр., у назвах Любомль, Ярославль збережено давній суфікс Л', який утворився внаслідок йотового пом'якшення і зберіг посесивне (присвійне) значення).

6. Письмові свідчення іноземних мов, які найчастіше фіксують давньоукраїнські власні назви (напр., у праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про народи» подано назви східнослов'янських племен, імена давньоруських князів, назви міст із намаганням передати їхню тогочасну вимову).

7. Давні граматики (граматика і словник Лаврентія Зизанія, «Лексикон словенороський» Памви Беринди, Синоніма словенороська XVII ст., «Грамматика» Мелетія Смотрицького 1619 р., «Грамматика словенська» Івана Ужєвича (1643, 1645) та ін.).

8. Актові книги (напр., Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року, Актова книга Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. та ін.)

9. Літературні твори (напр., твори Івана Вишенського).

2. МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ

Українська мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Як і кожна мова й усе в суспільстві, мова виникає на певному ступені його розвитку, розвивається впродовж історичного розвитку, зазнаючи змін на всіх рівнях мовної структури. Майже кожна мова виникає на ґрунті певного діалекту давнішої мови, яка стає для неї мовою-основою, успадковуючи з цієї мови її

основні елементи. Тому варто розрізняти два поняття – становлення мови й розвиток мови.

Становлення мови – розростання елементів, успадкованих із мови-основи, у єдину систему.

Розвиток мови – зміни, які відбуваються у всіх сферах мови в напрямку до її удосконалення.

Українська мова, як і будь-яка інша, у своєму розвитку проходить певні етапи. Учені виокремлюють такі етапи (періоди):

1. **Праїндоевропейський**, який тривав до III тис. до н.е. Ні в кого не виникає сумніву, що такий період і така мова справді були, оскільки віддалені як у географічному, так і в лінгвістичному плані мови мають багато спільних елементів (порівняймо, наприклад, як звучать у різних мовах найвідоміші й найпоширеніші слова *мама*, *тато*, *брат*, *сестра*, назви деяких числівників). Водночас виділення цього періоду спонукає мовознавців до вирішення низки важливих питань, зокрема про територію розселення індоевропейців (превалює думка, що це середня та південно-східна Європа), про час розпаду праїндоевропейської мови (вважають, що вона розпалася до середини II тис. до н.е.), наслідки розпаду (К. Шлейхер зауважує, що відбувся розпад на 2 діалекти – слов'яно-балто-германський та греко-італо-кельтський), хоча сьогодні питання про балто-слов'янську спільність є дискусійним, оскільки одні дослідники визнають його існування (О. Шахматов та ін.), інші – заперечують (І. Бодуен де Куртене та ін.).

2. **Праслов'янський (спільнослов'янський)**, який функціонував у III тис. до н.е. – IV ст. н.е. Дослідники зазначають, що період від початку виділення слов'янських діалектів зі спільноіндоевропейської мови й аж до розпаду слов'янської мовної спільності на три мовні групи (IV – VI ст.) називають спільнослов'янським мовним періодом, а територіальні діалекти, якими в цей час говорили слов'яни, – спільнослов'янською мовою. Такий період, безсумнівно, насправді був, оскільки на всіх рівнях мовної системи

слов'янські мови мають багато спільних рис, утрачених іншими групами мов індоєвропейської мовної сім'ї.

3. Період **розпаду праслов'янської мови** – IV – VIII ст. Цей період є найбільш спірним в історії розвитку мови. Традиційно вважали, що після розпаду праслов'янської мови виділилися три групи слов'янських мов – південна, західна та східна, хоча зараз превалує думка про те, що слов'яни розпалися на дві групи – антську та склавінську, підтвердженням чого є низка мовних фактів (наявність / відсутність фарингального Г, наявність / відсутність протези, функціонування запозиченого звука Ф, рефлексії тощо). Про поділ на три групи можна говорити тільки в плані географічного розташування. Водночас із періоду розпаду праслов'янської мови більшість слов'янських мов розпочинають свій шлях як окремі слов'янські мови. Однак у цьому плані не пощастило східним слов'янам – українцям, білорусам та росіянам, для яких штучно придумали період спільного існування – спільносхіднослов'янський і мову для цих об'єднаних слов'ян – спільносхіднослов'янську. Зрозуміло, що це було зроблено на догоду владі й для того, щоб показати зверхність, вищість росіян та російської мови порівняно з українською та білоруською. Але сучасні різнопланові дослідження, дають підстави стверджувати, що, як і інші слов'янські мови, українська мова як окрема самостійна мова починає функціонувати з VIII ст. н.е., тобто після остаточного періоду розпаду праслов'янської мови. Хоча зрозуміло, що цей процес був тривалим, адже, як зазначає В. Німчук, жодна говірка, наріччя чи мова не виникають раптово в якийсь короткий проміжок часу, оскільки вони є результатом тривалих творчих процесів, зумовлених внутрішніми та зовнішніми чинниками, які часто виступають разом.

4. Період **Київської Русі (давньоруський, давньоукраїнський, києворуський, давньоруськоукраїнський)** – IX – XIV ст. Традиційно вчені XIX – XX ст. вважали, що на теренах Східної Славії після розпаду праслов'янської мови утворилася єдина народність – давньоруська, яка розмовляла спільною давньоруською мовою. На догоду радянській доктрині

превалювала думка про те, що українська мова виникла аж у XIV ст. після розпаду держави Київська Русь. Але сучасні незаангажовані дослідження проливають світло на це питання, тому зараз можна стверджувати про штучність і умовність таких назв, про період виділення української мови. Про остаточне функціонування української мови як самостійної свідчать найдавніші українські пам'ятки XI ст., у яких виразно проступають власне українські риси. Водночас закономірно, що перша фіксація якоїсь мовної риси в пам'ятці свідчить про те, що таке мовне явище в усному вжитку функціонувало одне або навіть кілька століть. Зазначимо, що зараз відомі думки й про те, що відлік української мови потрібно починати з часів трипільської культури, що українська мова давніша за латину й санскрит, але такі погляди, крім патріотичних, не мають під собою аргументованих наукових доведень.

3. ПРОБЛЕМА ГЛОТОГЕНЕЗУ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ

При відповіді на питання: з якого часу існує кожна окрема слов'янська мова? – потрібно починати підрахунок від доби завершення останнього значного етнічного переміщення, додавши 150–200 років (період, за який повинно завершуватися утворення народності). Мова навіть тисячоліття тому була повнокровним організмом, здатним лише до видозміни переважно шляхом витіснення давніх форм більш новими. Звичайно, для пояснення мовних фактів важливо залучати й позамовні. Жорстокою необхідністю є використання комплексного підходу до вирішення мовознавчих проблем. Я. Грімм зауважував: «Мова є живішим свідченням про народи, ніж кістки, зброя і могили». На думку О. Шахматова, А. Кримського, у період IX ст. поляни говорили не однаково з деревлянами, а сіверяни відрізнялися своєю мовою від бужан та уличів.

Початки української мови, як й інших слов'янських, потрібно шукати ще в праслов'янській правітчизні. Виділення слов'янської єдності варто відносити до середини I тисячоліття до нашої ери. З цього часу треба розпочинати відлік

найбільш повнокровного функціонування праслов'янської мови (саме ж її зародження датується II – III тисячоліттям до нашої ери). Про виникнення української мови, її функціонування в різні періоди розвитку, взаємодію та співвідношення з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами відомо багато висловів учених.

Н. Філіп: «Колискою слов'ян була територія поріччя Одера і Вісли, на схід аж до Прип'ятських боліт».

О. Шахматов: «Уже в самому зародку праслов'янська мова мала ознаки діалектної стратифікації і являла собою лише відносну єдність».

М. Трубецькой: «Наскільки ми можемо проникнути в глибину віків, ми завжди знаходимо в давнині багатство мов».

С. Смаль-Стоцький: «Між українською і російською мовами не може бути встановлений більший рівень спорідненості, ніж між іншими слов'янськими мовами, особливо якщо зважити на те, що ці дві мовні області мають набагато довшу контактну лінію, а також на те, що більшість українців знаходяться під російським пануванням, під впливом російської мови в школі, церкві і часто в повсякденні, що, зрештою, у XVII – XVIII ст. українська мова при своєму становленні як писемної й літературної підпала структурному впливу російської писемної мови».

О. Ткаченко: «У східнослов'янській групі українська мова за низкою своїх рис протистоїть російській та білоруській. На ранніх етапах виділення східнослов'янської гілки уже намітився розподіл на українську і спільну російсько-білоруську».

О. Царук: «У надрах праслов'янського мовного союзу (до IV – VI ст.) намітилися й пізніше виокремилися 2 діалекти: антський і склавінський (словенський). Праслов'янщина розпадається не на три діалекти, а на два. У мовному плані це виражається так: 1) антський мовний союз (польська, чеська, словацька, українська; тяжіють до нього білоруська, хорватська, словенська; 2) склавінський (у центрі – болгарська, сербська, російська, македонська мови)».

М. Грубий: «Між польською і чеською мовами існує такий рівень близькості, що за певних умов їх можна було вважати за одну. Значно більші відмінності між великоруською та малоруською мовами».

О. Потебня: «Українська мова за часів Київської Русі вже існувала».

А. Кримський: «Жива українська мова XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена».

М. Красуський: «Малоросійська мова не тільки старша від усіх слов'янських (навіть старослов'янської), але й від санскриту, грецької, латинської та інших мов».

В. Німчук назвав проблему періодизації найзлободеннішою і найскладнішою. **В. Розов** стверджував: «Від фіксації в найдавніших пам'ятках народнорозмовної риси можна впевнено віднімати століття і твердити, що в живому мовленні вона існувала уже на століття в глибину».

Над проблемою походження та періодизації української мови вчені почали замислюватися задовго до здобуття Україною незалежності – ще в XIX ст.

Першим ґрунтовним дослідженням з історичної фонетики української мови, де порушено питання про час її формування, була праця **П. Житецького** «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876 р.), у якій автор робить висновок, що основні риси українського вокалізму сформувались уже в XII – XIII ст.

Видатний український філолог **О. Потебня** вважав, що східнослов'янська мовна територія в глибоку давнину становила певну спільність – руську мову, що згодом поділилася на два наріччя, одне з яких утворило основу української мови. Цей процес був поступовий і досить тривалий. Учений і не прагнув установити точний час виникнення української мови, а лише зазначив: «Можна тепер напевне сказати, що поділ руської мови відбувся в часі раніше, ніж час XI ст.», бо «вже на початку руської писемності мова наша є лише сукупністю нарічч». Отже, згідно з поглядами О. Потебні, українська мова існувала вже за часів Київської Русі.

Водночас у XIX ст. спалахнуло кілька дискусій між російськими й українськими науковцями щодо виникнення української мови.

Зокрема, російський історик **М. Погодін** (праця «Записка о древнем языке русском», 1856 р.) вважав, що в стародавньому Києві й на Київщині за часів заснування руської державності й до татаро-монгольської навали жили росіяни та їхні предки. Українці, за його гіпотезою, прийшли сюди із Закарпаття й заселили спустошену татаро-монголоами Київщину наприкінці XV ст.

На цю теорію відгукнувся видатний український учений-правознавець, історик, фольклорист і мовознавець **М. Максимович** (стаття «Филологические письма», 1856 р.), що зумовило початок дискусії з цієї проблеми. М. Максимович спростував твердження М. Погодіна про прихід українців із Закарпаття на нібито російську Наддніпрянщину, довів автохтонність українського населення на цих землях і зазначив, що українська мова формувалася в Південній Русі в X – XI ст.

1883 року спалахує дискусія про автохтонність українців та української мови в Києві та на всій Наддніпрянщині між російським академіком **О. Соболевським** та українським філологом **П. Житецьким**. О. Соболевський виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця з доповіддю «Как говорили в Киеве в XIV – XV веках», у якій зробив висновок про належність київського говору не до української, а до російської мови, що нібито підтверджувало погодінську теорію. Таке твердження спростував на цьому ж засіданні П. Житецький, а на наступному виголосив доповідь «По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV-XV веках», де переконливо довів, що в старокиївських писемних пам'ятках відзначено чимало мовних рис, характерних для галицької писемності, що в давньому Києві і в Галичині «панував звуковий тип одного й того ж наріччя». Його підтримали М. Дашеквич, В. Антонович та інші вчені.

У XX ст. – періоді повального зросійщення – єдино правильною була позиція, за якою початок формування української мови припадає на XIII – XIV ст. – період падіння середньовічної держави Київська Русь. «Материнською

колискою» української, російської та білоруської мов проголошувався давньоруська (спільносхіднослов'янська) мова, яка існувала у VIII – XIII ст.

У дусі радянської науки періодизував історію української мови **Ф. Медведєв**, який виділяв такі періоди:

1. Древньоруська мова (від початку VII до XIV ст).
2. Мова російської, української і білоруської народностей (від XIV до XVII ст.).
3. Російська, українська та білоруська національні мови XVII ст. до наших днів.

Московський доктор філологічних наук помилково **М. Дерюгін** вважав, що всі культурні надбання аж до XV ст. є спільними для всіх православних слов'ян і що всі вони аж до XV ст. розмовляли однією мовою.

М. Жовтобрюх зазначав, що специфічні звукові риси української мови інтенсивно склалися вже в давньоруський період, хоч української мови як самостійної системи тоді ще не було. Від II пол. XII ст. і в XIII ст. у межах єдиної давньоруської держави розвивалися діалектні риси, що спричинило розмежування північно-східної діалектної зони від південно-західної; у фонологічній системі останньої сформувалися основні риси, властиві українській мові. Ці погляди перегукуються з позицією **Ф. Філіна** і вкладаються в офіційну усталену концепцію радянської історіографії, згідно з якою XIV ст. вважається початком самостійної історії східнослов'янських народностей та їхніх мов.

У процесі вивчення генези української мови важливе значення має періодизація, до якої відомі різні підходи вчених.

О. Шахматов виділяв:

1. Спільноруський (праруський) період існував від виділення східних слов'ян із праслов'янської мови до кінця VIII – початку IX ст. чи до половини X ст.
2. Давньоруський – XI – XII – перші десятиліття XIII ст., коли витворилися основні особливості східнослов'янських.

А. Кримський:

1. Період праруської єдності до IX ст.
2. Період південноруської мови – X – XIV ст.

П. Бузук вважав: поки не буде остаточно розв'язане питання про хронологію, студіюючи історію східнослов'янських мов, маємо право виділяти:

1. Передісторичну добу (до появи пам'яток письменства).
2. Історичну добу.

Л. Булаховський не дає чіткої періодизації, але виділяє:

1. Період східнослов'янської єдності, яка склалася переважно в IX – X ст.
2. Процес розпаду колишньої східнослов'янської єдності й виділення з неї говірок – предків української мови. Певний час, імовірно, у XIII ст. предки українських та білоруських говірок становили відносну щільність.

М. Грушевський вважав український народ давнім (анти, скіфи, роси, руси), адже згадки про цей народ засвідчують давні іноземні джерела (звістки про антів належать до III – IV ст.). Остання згадка про антів датована 602 роком. Далі ми вже маємо писемні пам'ятки, що стосуються давньоукраїнського (давньоруського) періоду.

І. Огієнко зауважував, що говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав, бо такої єдності ніколи не було, і ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на Сході слов'янства. Україна, яка тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX – X ст. увесь слов'янський схід, тобто народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання лише державне, політичне і в жодному разі не мовне.

У підручнику «Історична грамати́ка» автори виділяють:

I. Для незадокументованого періоду:

- 1) спільнослов'янська мова (до VI ст. н.е.);
- 2) давня спільносхіднослов'янська (антська) мова (VI – VIII ст.);
- 3) давньоруська мова початкового періоду (IX – XI ст.);

II. Для задокументованого періоду (XI – XIII ст.):

- 1) давньоруська мова пізнішого періоду (XI – XII ст.);
- 2) українська мова (початок XIV – XX ст.).

Ю. Шевельов виділяє 4 періоди в історії розвитку української мови:

1. Протоукраїнський (до середини XI ст.).
2. Староукраїнський (середина XI – XIV ст.).
3. Середньоукраїнський:
 - а) ранній середньоукраїнський (XV – середина XVI ст.);
 - б) середньоукраїнський (середина XVI – початок XVIII ст.);
 - в) пізній середньоукраїнський (кінець XVIII ст.).
4. Сучасний (від самого кінця XVIII ст.).

О. Горбач запропонував періодизацію за двома етапами:

1. Етапи виникнення української мови серед інших слов'янських:

А) праїндоевропейська доба (2000 р. до н.е.);

Б) балтослов'янська доба (1500 – 1300 р. до н.е.);

В) праслов'янська доба (1300 р. до н.е. – 500 / 800 р.н.е.):

– старший період порівняно небагатьох змін (до 200 / 300 р.н.е.);

– молодший період більших змін (200 / 300 р. – 800 р.).

Г) протосхіднослов'янська доба (500 – 800 р. – 900 – 000 р.н.е.) – деназалізація голосних, повноголосся.

2. Виникнення української мови в її двох діалектах – південно-західному та північно-східному (XI / XII – XV ст.) – після занепаду зредукованих.

Ю. Карпенко поділяє українську мову залежно від мовних процесів, які відбувалися в той чи той період:

1. Праслов'янська мова (кінець II тисячоліття до н.е.) – закон наростальної звучності, поява носових, складотворчих Р, Л; палаталізації задньоязикових.

2. Спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.) – перехід gw, kw у zw, sw; спрощення в групах dl tl – l; перехід tj, dj у dz, dj.

3. Спільнослов'янська мова (IV – X ст.): антська мова (IV – VII ст.), давньоруська мова (VIII – X ст.) – повноголосся, перехід початкового *je* в *o*, деназалізація носових.

4. Давньоукраїнська мова (XI – XIV ст.) – занепад зредукованих та його наслідки; зміна *e* в *o* після шиплячих, злиття *ы* та *и*; зміна *ѣ* в *і*.

5. Староукраїнська мова (XV – XVIII ст.) – перехід *o*, *e* в *і*; опозиція глухих / дзвінких, твердих / м'яких.

6. Нова українська мова (XIX – XX ст.) – зміни орфографічного рівня, взаємодія орфопії та орфографії.

Г. Півторак вважає, що процес становлення східнослов'янських мов не був синхронним. Найраніше він розпочався з української мови через те, що майже вся територія України була прабатьківщиною слов'ян. Увібравши в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, протоукраїнські діалекти впродовж VI – IX ст. розвивалися, виявляючи чимало специфічних (українсько-білоруських) діалектних рис і менше російських особливостей. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі. Рубежем, від якого є всі вагомі підстави вважати українську мову самостійною, є XI – XII ст., коли остаточно оформлюється своєрідність фонетичної системи української мови. У праці **«Походження українців, росіян, білорусів та інших мов»** учений зауважує, що внаслідок змішування трипільців зі степовиками-індоєвропейцями (аріями) виник український антропологічний тип. Г. Півторак заперечує існування племен укрів чи укрівів. Автор зазначає, що історія українського суспільства почалася від середини другого тисячоліття до нашої ери, від періоду появи на наших землях слов'ян, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос. Учений доводить, що слов'яни з'явилися на історичній арені не раніше кінця третього тисячоліття до нашої ери. На його думку, спільнослов'янський (праслов'янський) період тривав до середини першого тисячоліття нашої ери. Праслов'янська спільність і мова розпалася на дві групи: західну (польська, чеська, словацька, лужицька), східну (українська, російська, білоруська, сербська, болгарська, словенська,

македонська). Східнослов'янський ареал ще 5 століть являв собою досить стійку етномовну спільність, у якій у IV – VI ст. н.е. стали виразно виділятися два масиви – північні анти й південні склавіни. Прабатьківщина слов'ян – між Дністром, Прип'яттю й середнім Дніпром. На території сучасної Білорусі жили балти. Антська держава проіснувала до початку VII ст. н.е., поки її не розгромили авари. Значення антського періоду в історії українців полягає в тому, що саме від цього часу (середина першого тисячоліття н.е.) простежується етнічна спадкоємність населення на території сучасної України. Але на український етнос вплив мали й склавіни. Після остаточного розпаду в середині першого тисячоліття нашої ери праслов'янської етномовної спільності на значній території України протягом VI – VIII ст. жили нащадки склавів та антів. Історія українців як окремого етносу бере початок від середини першого тисячоліття нашої ери, тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу протягом 1500 р. на нашій території розвивався один етнос, який від часу пізнього середньовіччя має назву українського. На V – VI ст. н.е. припадає остаточний розпад праслов'янської етномовної спільності. З цього часу починає формуватися український етнос та українська мова. Г. Півторак упевнений, що Київська Русь виникла як рання українська держава. Заперечує міф «про спільну колиску» старшого та менших братів, оскільки в тій колисці старший брат і не колихався, бо становлення російського етносу відбулося далеко від Києва й усієї первісної росії. Формування російської народності розтягнулося більше ніж на 3 ст. (друга половина XII – кінець XV ст.) і пройшло декілька етапів. Отже, наявний фактичний матеріал доводить, що «російський брат» за віком зовсім не старший, а наймолодший. Та і в спільній колисці він не був, бо, коли народився, колиска вже розвалилася. До Київської Русі росіяни мають дотичність ту, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави, і майбутні росіяни засвоїли християнську культуру Київської Русі з багатьма українськими впливами, оскільки творцем Київської держави був український етнос, а також перейняли етнічну назву Русь.

У цій же монографії Г. Півторак порушує питання про мовну ситуацію в Київській Русі. Учений вважає, що в Київській Русі було 2 форми усної мови (усне народне діалектне мовлення та усно-літературне койне, тобто спільні діалекти для багатьох верств населення) і 2 писемно-літературної мови – давньокиївська (давньоруська) та церковнослов'янська. Найпоширенішим було усне народне мовлення. Він зауважує, що багато українських рис наявно в пам'ятках XI – XII ст., доводить, що рубіж XI – XII ст. можна умовно визнати часом завершення формування української мови. Г. Півторак вважає, що назва Україна з'явилася в останній чверті VII ст.

В. Німчук пропонує періодизацію мови як лінгвальної системи:

1. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI – VII ст.).
2. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VII – VIII – X ст.).
3. Давньоруськоукраїнська мова (XI – XIII ст.).
4. Середньоукраїнська (або середньоукраїноруська) мова (XIV–XV – кінець XVII ст.):
 - А) рання середньоукраїнська мова (XIV – XV– I пол. XVI ст.);
 - Б) пізня середньоукраїнська мова (II пол. XVI – кінець XVII ст.)
5. Новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

Новаторський, революційний погляд **О. Царука**. На основі аналізу вже відомих та нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних та лінгвістичних фактів учений заперечує традиційний тріалістичний поділ слов'ян (південні, східні, західні) і пропонує дуалістичний (антська і словенська підгрупи), а також по-новому осмислює місце та значення української мови серед інших слов'янських. Дослідник зазначав, що на основі послідовного зіставлення історичних, археологічних даних можна визначити ті давні прамови, які будуть вихідними для проведення генеалогічної дистрибуції, – праслов'янська, словенська й антська. Після поглиблення диференціації праслов'янського ареалу слов'янство розподілилося на дві великі групи –

антську й словенську. До антської підгрупи лінгвіст зараховує антську прамову, українську, білоруську, польську, чеську, хорватську, верхньолужицьку мови; до словенської – словенську прамову, старослов'янську мову, російську, болгарську, македонську, сербську, нижньолужицьку, кашубський і словінський діалекти польської мови, словенську мови. На думку О. Царука, українська та російська мова на початку давнього періоду свого самостійного розвитку були двома найвіддаленішими слов'янськими мовами, які найбільш яскраво відображали у своїй структурі специфічні риси двох різних мовних підгруп. Крім того, українська та російська мови мають різні історії. Упродовж певного хронологічного періоду (від часів антської прамови й до IX ст.) ці дві мови найвіддаленіші в типологічному аспекті. Лише географічне сусідство, спільність фрагментів історії, релігійної традиції спричинили часткове наближення їхніх граматичних систем. Ці мови не вичленовуються з одного «давньоруського» тіла, а певний час просто взаємодіють, що призвело до виникнення певних ізоморфних ознак. Українська мова й досі залишається мовою антської за загальним типом граматичної системи, такою, що найповніше серед інших мов антської підгрупи зберігає особливості говору пшеворської культури. Тому для встановлення історії певних українських форм є доцільним звернення насамперед не до російської, а принаймні до білоруської, потім до польської, чеської, верхньолужицької, словенської та ін. Порівняймо:

Українська мова	Польська мова	Чеська мова	Російська мова
Мацати	Macac	Maceti	Щупать (трогать)
Верещати	Wrzeszszec	Vriskat	Вопеть
Ячати	Jescec	Jecet	Жалобно кричать
Йой	Joј	Joј	Ой
Белькотати	Belkotac	Blekotat	Бормотать

Ляскати	—	Loskati	Щелкать
Лоскотати	Loskotac	—	Щекотать

О. Царук підтримує думку інших учених, східнослов'янські мови між собою пов'язують три риси: «повноголосність, спосіб м'якшення зубних, зачинне О» (А. Кримський), тобто повноголосся, початковий о на місці колишнього је, наявність ч, ж, на місці tj, dj, kt'. (В. Русанівський). Учений зауважує, що анти – представники корчацько-празької культури, а російська та українська мови з самого початку виступали як дві найвіддаленіші мови; найбільш спорідненою в генетичному плані з українською мовою є білоруська. Автор аналізує такі фонетичні явища:

- 1) долю звука [ф], який більше поширений у мовах склавінської підгрупи;
- 2) зміну зг – зк, при цьому зазначаючи, що на українському ґрунті фіксація зг – зк відома вже в давньоруських пам'ятках і тлумачиться як одна з характерних ознак вияву впливу живої української мови; цей перехід типовий для інших мов антської підгрупи, натомість російська мова послідовно зберігає успадковане з праслов'янської зг;
- 3) зміну [о], [е] в [і], яку вважають однією з найпомітніших рис української мови, причому рефлексі давніх [о], [е] споріднюють українську мову із західнослов'янськими;
- 4) наявність / відсутність початкового [и] (*имати, играти*), при цьому зауважуючи, що ця на перший погляд незначна риса виявляється яскравою при проведенні загальнослов'янського поділу;
- 5) звукосполучення *KV, ZV*, водночас зазначаючи, що праслов'янське звукосполучення *kv розглядають як західнослов'янський фонетичний кваліфікатор; в українській мові наявні **кв** і **цв**; варіант **кв** для української мови питомий; форми із **цв** (*цвіт, цвіль*) можна трактувати як залишки словенського субстратного шару.

О. Ткаченко пропонує соціолінгвістичну класифікацію слов'янських мов. Він виділяє соціолінгвістичні типи мов:

1. Одноосібна мова (збереглася в пам'яті її останнього носія, здатного її відтворити).
2. Частково-генераційна (вимираюча мова найстаршої генерації її носіїв).
3. Частково-етнічна (мова так званої неповної нації).
4. Частково-територіальна (мова, яка не одержала статусу державної).
5. Повно територіальна мова (державна мова).
6. Позатериторіальна мова (мова, знання якої поширюється за межами мовної території).

Учений вважає, що українська мова частково-етнічна на Сході України та повноетнічна, але поки що частково-територіальна, що, проте, перетворює її на повнотериторіальну державну мову з повноцінним функціонуванням – на Заході України. Парадоксально, але попри чисельність населення понад 48 млн. осіб, українська мова залишається й сьогодні частково-етнічною. Домінування на території України російської мови спричинило недоформованість мови та пригнічене становище українського народу. Спорідненість української та російської мов дала змогу панівній верхівці Росії впродовж тривалого часу зображати українську мову у вигляді провінційного різновиду російської, властивого лише «неосвіченим селянам», і під цим приводом придушувати її розвиток.

Проблема походження та періодизації української мови хвилювала й учених з інших країн. Зокрема, чеський археолог **Л. Нідерле** вважав, що українці та білоруси найбільш автохтонні на своїх землях. Російський історик **О. Чертков** пише, що скіфів (росів) – праукраїнців (на заході) аж біля Рейну називали украми, готи землю цих укрів називали Українською. Саме О. Чертков ще в середині XIX ст. доводив у працях, що пелаги ще у 1570 р. до н.е. називали хліб паляницями («Это паляницы малороссиян; они еще и теперь называют так особого рода пшеничный хлеб»). Чеський учений **П. Шафарик** зазначав, що назви «роси», «руси» вживали щодо праукраїнців у III ст. н.е.

Відомі також погляди про те, що українська мова була основою (ядром) інших слов'янських, бо й територія сучасної України – прабатьківщина

Слов'янщини (Славії). Багато українських етнографів, істориків, українознавців вважає, що українська мова походить від санскриту і є також давньою. Існує гіпотеза, що родоначальник усіх європейських мов не давньогрецька, латинська або давньоєврейська мова, а давньоіндійська мова Вед (санскрит). Українська мова має спільні елементи з цією мовою, бо одна й друга входили до спільноіндоєвропейської прамови. Порівняймо:

Українська мова	Санскрит	Українська мова	Санскрит
багато	багута	жінка	джані
будити	буд	кара	кара
видіти	видіта	кіл	кіл
грива	грива	мара	мара
дерево	дарево	кут	кута

Але водночас варто зауважити, що проблеми походження та періодизації української мови актуальні й досі, оскільки не напрацьовано єдиних та абсолютно точних, доказових і переконливих аргументів та відповідей. Співіснування різних наукових концепцій та гіпотез – свідчення актуальності, складності та перспективності дослідження цієї проблеми, яку порушують уже не одне століття. Аналіз поглядів учених показує, що є традиційні думки, а також новаторські, оригінальні позиції щодо досліджуваної проблеми, які ґрунтуються на фактичному лінгвальному матеріалі.

Отже, поглиблене вивчення й розв'язання проблеми походження української мови та її становлення як самобутньої лінгвістичної системи на основі аналізу й відомих, і нових фактів дасть змогу об'єктивно осмислити її унікальність, місце, значення та роль серед інших слов'янських і європейських мов, а відтак – сприятиме формуванню ґрунтовної генеалогічної класифікації слов'янських мов.

Історія українського народу й української мови надзвичайно багата й давня, справді гідна великої нації. Її немає потреби прикрашати, посилювати

якимись міфами й вигадками, відсувати вглиб тисячоліть аж до кам'яного віку. Це абсолютно не посилює її значущості. Шукаючи наші прадавні корені, історичні витoki, мовні аналогії та спільноти, маємо відштовхуватися від того, що українці – це частина слов'янського світу, а українська мова – одна зі слов'янських мов, яка пов'язана як зі слов'янськими, так і з неслов'янськими мовами. Їй основне – відштовхуватися не від політики, емоцій, амбіцій, а наукових достовірних даних.

Отже, більшість учених приходить до висновку, що:

- 1) історію української мови треба починати з праслов'янської доби;
- 2) спільносхіднослов'янський етап в історії нашої мови існував;
- 3) окремою є доба XI – XIII (XIV ст.);
- 4) окремою є доба XIV (XV) – XVIII ст.;
- 5) новоукраїнська доба настала в кінці XVIII або на початку XIX ст.;
- 6) поодинокі виділення індоєвропейського та балто-слов'янського етапів.

НАЙДАВНІШІ ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ ТА ЇХ ВІДБИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

1. Система звуків праіндоєвропейської мови-основи.
2. Найдавніші зміни в системі вокалізму та консонантизму.
3. Структура складу періоду розпаду праіндоєвропейської мови та його перебудова в праслов'янській.
4. Зміни приголосних у сполученні з j (йотове пом'якшення).
5. Зміни задньоязикових перед голосними переднього ряду (явище I палаталізації).

Додаткова література

1. Карпенко Ю. О. Українські звуки І та И: дві фонemi чи одна *Мова*. 1995. № 1–2. С. 56–61.

2. Карпенко Ю. О. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998. № 203. С. 78–91.

3. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–25.

1. СИСТЕМА ФОНЕМ ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВИ

Як і кожна з мов, які функціонують, праіндоєвропейська мова мала свою фонетичну систему.

Досить розгалуженою була система вокалізму, особливість якої полягала в тому, що не було звуків нормальної довготи, а були довгі та короткі голосні. До складу системи вокалізму входили:

1. Довгі та короткі голосні: **a, o, u, e, i; a, o, u, e, i.**
2. Дифтонги, які теж були довгими та короткими: **ai, ai, oi, ei, au, ou, eu; ai, ai, oi, ei, au, ou, eu.**
3. Довгі та короткі сонанти (сонорні), які в зазначений період були складотворчими, тому належали до системи вокалізму: **r, l, m, n; r, l, m, n.**
4. Довгі та короткі дифтонгоїди (дифтонгоїд – сполучення голосного із сонорним): **er, el, em, en, or, ol, om, on; er, el, em, en, or, ol, om, on.**

Отже, система голосних нараховувала 48 звуків.

Система консонантизму теж мала свої особливості. Зокрема, до її складу входили приголосні з придиховим компонентом, приголосні з лабіальним компонентом, пом'якшені задньоязикові, а м'яких приголосних на той час розвитку мови зовсім не було (крім J).

Отже, система консонантизму праіндоєвропейської мови мала такий вигляд:

I. Губні: а) чисті **b, p, v**; б) із придиховим компонентом **bh, ph.**

II. Передньоязикові:

а) зубні чисті та з придиховим компонентом: **d, dh, t, th, z, s.**

б) носові: **m, n**.

в) плавні: **r, l**.

III. Середньоязикові: **j**.

IV. Задньоязикові: а) чисті **g, k**; б) із придиховим компонентом **gh, kh**; в) із лабіальним компонентом чисті та з придиховим компонентом **g^h, k^h, k^hh, g^hh**; в) палаталізовані: **g', k'**.

Як бачимо, система приголосних праіндоевропейської мови докорінно відрізнялася від системи консонантизму сучасної української літературної мови:

- 1) відсутністю м'яких приголосних;
- 2) наявністю приголосних із придиховим компонентом;
- 3) наявністю приголосних із лабіальним компонентом;
- 4) відсутністю звука **χ**;
- 5) відсутністю шиплячих;
- 6) відсутністю свистячого **ç** (**Ц**);
- 7) відсутністю **φ**.

2. НАЙДАВНІШІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ВОКАЛІЗМУ ТА КОНСОНАНТИЗМУ

Як зазначено вище, система голосних та приголосних була досить великою, складною, а в мові все йде до спрощення, тому в системі вокалізму та консонантизму відбувається низка змін, які зумовили зменшення кількості звуків.

Зокрема, основний процес, який відбувся в системі вокалізму, – це вирівнювання часокількості, тобто втрата довгих та коротких голосних, перетворення їх на звуки нормальної довготи:

a, o – a: *zemja – *zemja

a, o – o: *gora – *gora

ī – ъ: *dīnī – *dъnъ

i – i: *tri – *try *piti – piti

ě – e: *něbho – *nebo

ē – a: (після шиплячих), ǣ (після інших приголосних)

ū – y (ы): *sūnŭ *synŭ

ŷ – ъ: *sŷpnŭ – *sъnŭ

У системі приголосних відбулися такі зміни:

1. Утрата придихового компонента. Порівняльно-історичний метод дає змогу установити, що приголосні з придиховим компонентом були, а потім їх не стало в період індоєвропейської мовної єдності, хоча й досі в багатьох мовах індоєвропейської мовної сім'ї наявний h, який не читається (пор. нім. gehen, sehen). Отже, на час розпаду індоєвропейської та утворення праслов'янської мови придихові зникли (приблизно III – II тис. до н.е.). У слов'янських мовах нема придиховості (*bhratr – *brat).

2. Пересунення артикуляції g', k' у зону творення зубних: g – z', k – s' (*g'hiema – *zima).

3. Поява звука X. У системі приголосних праіндоєвропейської мови приголосного X не було. Його історія цікава й давня. Відомо 2 версії утворення цього звука:

1) kh – x (маємо цей звук у словах *холод, хотіти, хорт, соха* та ін.);

2) s – x у позиції після голосного високого підняття та приголосних r, k (*тихий, блоха, верх, муха, мох*).

3. Утрата лабіального компонента (*g^uora – *gora).

3. Утрата складотворчих r, l, m, n. Оскільки ці звуки були складотворчими, то вони належали до системи вокалізму. Утративши таку рису, як складотворчість, вони потрапили до системи консонантизму.

Отже, порівняно з індоєвропейською системою фонем праслов'янська значно спростилася:

1. Зменшилася кількість голосних у результаті вирівнювання часокількості.

2. Відбулося руйнування системи довгих і коротких.

3. У результаті зазначених змін з'явилися нові звуки.

3. СТРУКТУРА СКЛАДУ ПЕРІОДУ РОЗПАДУ ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВИ ТА ЙОГО ПЕРЕБУДОВА В ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ

У праіндоєвропейській мові, як і в сучасній українській, склади могли бути як відкритими, так і закритими.

Усі явища, які відбулися в системі консонантизму й вокалізму, прагнули до найтіснішої взаємодії звуків у складі. Ця взаємодія проявилася в появі двох важливих законів праслов'янської мови, які зумовили майже всі наступні фонетичні зміни:

- 1.Закон відкритого складу (ЗВС).
- 2.Закон звукового сингармонізму (ЗЗС).

Перший закон почав діяти тому, що звуки в складі почали розташовуватися в напрямку зростання звучності. Болгарський славіст Н. Ван-Вейк назвав його законом наростальної звучності. Усі склади стали відкритими. Це закон, який діяв на всій спільнослов'янській території і який, за висловом С. Бернштейна, не зазнав ніяких винятків. О. Ільтинський відзначав, що цей закон став рушієм усіх наступних змін.

Унаслідок дії ЗВС склад складався з приголосного та голосного. Проте були випадки, коли до складу входило кілька приголосних, але вони повинні були розташовуватися в порядку наростання звучності (перший міг бути глухий, другий – дзвінкий, третій – сонорний приголосний).

Закон звукового сингармонізму передбачав, щоб в одному складі поєднувалися звуки, схожі або однакові щодо місця творення. Якщо в складі був голосний переднього ряду, то він передбачав, щоб приголосний перед ним теж мав артикуляцію, наближену до місця творення голосних переднього ряду, і навпаки.

4. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У СПОЛУЧЕННІ З Ј

Ј – єдиний м'який у праїндоевропейській мові. За походженням – це колишній іменниковий та дієслівний суфікс (**douhja*, **lovjon*). Йотового впливу зазнавали практично всі приголосні. Унікальність ј полягала ще й у тому, що він діяв не 2 боки – не тільки вступав у реакцію з попереднім приголосним, але й пересував до переднього ряду наступний голосний. Крім того, ј міг впливати як на один приголосний, так і на групу приголосних, міг повністю змінювати звук, на який впливав, або тільки його пом'якшувати.

1. Вплив ј на задньоязикові g, k, h: **gj – ž', kj – č', hj – š'**. Задньоязикові під впливом ј палаталізувалися й змінювалися на шиплячі. Потім шиплячий асимілював ј, унаслідок чого виникали 2 шиплячі звуки, які пізніше стяглися в один. Цей процес проходив так: **gj' – g'j – ž'j – ž'ž' – ž': – ž'**. Цю зміну зберігають усі слов'янські мови. Унаслідок впливу ј на задньоязикові виникли шиплячі в словах н зразок *служу, сторож, мочу, січа, суша, тиша, душа* та багатьох інших. Цей процес призвів до чергування в сучасній українській літературній мові шиплячих зі свистячими: *слуга – служу, друг – дружу, тихо – тиша*.

2. Вплив ј на свистячі z, s: **zj – ž', sj – š'**. Як і задньоязикові, свистячі змінювалися на шиплячі, які потім асимілювали ј, подовжилися, утратили довготу (процес проходив так, як із задньоязиковими). Цю зміну фіксують усі слов'янські мови. Маємо шиплячі в результаті такого процесу в словах *ніж, діжа, кажу, ноша, пишу, лижу, прошу* та багатьох інших. Вплив ј на свистячі призвів до чергування шиплячих зі свистячими в сучасній українській літературній мові: *казати – кажу, просити – прошу*.

3. Вплив ј на сонорні r, l, n: **rj – r'j, lj – l'j, nj – n'j**. Тут вплив ј відбувався по-іншому, оскільки сонорні приголосні не замінилися іншими звуками, а тільки пом'якшилися. Ця зміна успадкована всіма слов'янськими мовами. Хоча пізніше в деяких мовах, зокрема і в українській, відбулася депалаталізація (ствердіння). Вплив ј на сонорні відбувся, наприклад, у словах *горе, поле, море, кінь, творю, колю, гоню* та інших, хоча пізніше перед Е в українській мові приголосні стверділи.

4. Вплив *j* на проривні передньоязикові *d, t*: **dj – dž', tj – č'**. З цими приголосними відбувалися подібні зміни: вони палаталізувалися, асимілювали *j* і подовжилися. Свою довготу вони втратили пізніше, ніж інші приголосні в подібній ситуації. У результаті такого процесу маємо ДЖ, Ч у словах *саджу, ходжу, броджу, воджу, свіча, круча, лечу, плачу* та ін. Зазначимо, що афrikата **дж** збереглася в українській мові. У сучасній українській літературній мові вплив *j* на проривні призвів до чергування *д /дж, т /ч* (*водити – воджу, летіти – лечу*).

5. Вплив *j* на губні. Тут зміни відбувалися дещо по-іншому. Оскільки губні були дуже твердими, вони не могли замінитися іншими звуками чи пом'якшитися, тобто не піддавалися йотовому впливу. Але сусідство різноартикуляційних звуків суперечило мовним законам, тому *j* став набувати відтінку плавного палатального *l'*, тобто внаслідок сполучення губних із *j* з'явився епентетичний *l'*. Переважно ця зміна відбулася на межі кореня й суфікса, оскільки *j* – іменний або дієслівний суфікс (маємо її в словах *земля, купля, гребля, ловля, ролю, ломлю, ловлю, люблю* та ін.). Учені також зазначають, що йотове пом'якшення в результаті впливу *j* на губні наявне також у корені в словах *плювати, блюдо*. У сучасній українській мові наслідком взаємодії *j* із губними збережене чергування *в /вл', м /мл', б /бл', п /пл'* (*любити – люблю, ловити – ловлю, ліпити /ліплю, ломити – ломлю*).

6. Вплив *j* на групу приголосних. Унікальність *j* виявилася ще й у тому, що він міг впливати не тільки на один приголосний, а й на групу приголосних. Переважно йотового впливу зазнали групи *zdj, skj, zgj, stj*: **zdj – ž'dž', skj – š'č', zgj – ž':, stj – š'č'**. Спочатку палаталізувався задньоязиковий, потім зубний, пізніше утворилися звукосполуки ЖДЖ (*їздити – їжджу*), ШЧ (*рости – вирощу, писк – пищу*).

Отже, *j* пом'якшення призвело до таких змін

- 1) поява нових м'яких звуків (бо раніше м'яким був тільки *j*);
- 2) поява протиставлення приголосних за твердістю / м'якістю (*г – г', л-л', п – п'*);

3) витворення шиплячих звуків;

4) виникнення нових чергувань приголосних, наслідки яких зберігає й сучасна українська літературна мова;

5) вплив на на складоподіл. До *j* пом'якшення *j* належав до наступного складу, а після – перетягував до себе інший приголосний: **zem-ja*, **ze-mja*. У цьому вбачають уже зародження тенденції до відкритого складу.

5. ЗМІНИ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПЕРЕД ГОЛОСНИМИ ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ

Перед голосними переднього ряду задньоязикові приголосні **g, k, h** змінилися в **ž', č', š'**. Це явище прийнято називати І палаталізацією. Її наслідки зберігають усі слов'янські мови (*жити, жовтий, жона, чистий, сушити, чотири, душно*). Очевидно, вона відбувалася тоді, коли й перетворення **gj, kj, hj** – **ž', č', š'**. Як бачимо, наслідки двох явищ однакові, лише різні умови: йотове пом'якшення відбувалося перед голосними заднього ряду, І палаталізація – перед голосними переднього ряду. У вчених немає єдиного погляду на хронологію цього явища. Зокрема, В. Богородицький вважає, що І палаталізація відбулася в IV – V ст., задовго до початку дії ЗВС; А. Брюкнер – у IV – III ст. до н.е.; Т. Лер-Сплавінський – у I – II ст. н.е. Більшість учених (І. Куртене, О. Шахматов, Л. Булаховський) вважає, що вона відбувалася одночасно з II палаталізацією. І палаталізація відбулася тому, що голосні переднього ряду передбачали, щоб перед ними були м'які, а **g, k, h** були твердими. Тому перед голосними переднього ряду на їхньому місці утворювалися інші приголосні, здатні пом'якшуватися в той період мовного розвитку.

І палаталізація – це одна з фонетичних рис, що виділяє слов'янські мови з-поміж інших індоєвропейських. Її наслідки збережені в усіх слов'янських мовах.

Варто зазначити, що в українській мові збережено низку слів, у яких наявні задньоязикові **г, к, х** перед голосними переднього ряду. Це зумовлено тим, що:

1) частина таких слів запозичені (*геній, гімн, хімія, кіно*);

2) голосний переднього ряду в деяких словах розвинувся з голосного заднього ряду, коли процес І палаталізації уже перестав діяти (*кінь, хід, гіркий, тхір*).

Також є слова, у яких після споконвіку м'яких шиплячих наявні голосні заднього ряду (*чотири, жонатий, шостий, чорний*), що суперечить дії І палаталізації, але в таких словах голосні заднього ряду пізніші за походження, виникли на місці голосних переднього ряду.

Наслідки І палаталізації у вигляді чергування г, к, х / ж, ч, ш зберігають усі слов'янські мови (*друг – дружє, крик – кричиш, вуха – вушко*).

Отже, найдавніші фонетичні зміни та закони, які відбулися в праіндоевропейській мові, вплинули на подальші процеси, більшість із яких має наслідки і в сучасній українській літературній мові.

НАСЛІДКИ ДІЇ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

1. Переміщення приголосних та їх утрата.

2. Зміна звукосполучень gt', kt', tt', dt'.

3. Поява носових голосних.

4. Монофтонгізація дифтонгів і поява протези.

5. Явище II і III палаталізацій.

7. Зміна gv, kv перед ь та I дифтонгічного походження

8. Спрощення груп приголосних dl, tl.

9. Фонологічна система праслов'янської мови (самостійно виготовити картку за матеріалами підручника с. 48–49).

10. Чергування голосних праслов'янської мови і його відбиття в сучасній українській літературній мові (самостійно виготовити картку за матеріалами підручника т. 49–51).

1. ПЕРЕМІЩЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ТА ЇХ УТРАТА

З наслідком дії закону відкритого складу в мові виникла низка процесів. Основна їхня причина – ЗВС передбачав відкритість складу, а він досить часто був закритим. Усунення цієї суперечності проходило різними шляхами. Найчастіше – це випадання зайвого звуку, зникнення звуку в кінці слова, перетворення одного звуку в інший тощо.

Отже, ЗВС призвів до таких змін:

1. Переміщення приголосного, який закривав склад, до наступного складу (**ved-ti* – **ve-dti*).
2. Спрощення груп приголосних, у яких занепадав переважно проривний елемент (**ob-voz* – **o-bvoz* – **o-boz*).
3. Поява додаткового голосного (**obvoditi* – **obъvoditi*).
4. Поява *t* у звукосполучі **sr**, яка була тяжка для вимови (**ses-ra* – **se-stra*)
5. Асимілятивно-дисимілятивні процеси: *tt'*, *dt'* – *st'* (**plet-ti* – **ple-tti* – **ple-sti*).
6. Утрата приголосних у кінці складу (**slovo*s – **slovo*)
7. Перетворення кінцевого приголосного разом із попереднім голосним в інший звук (**kostīs* – **kostь*).
8. Зміна сонорних у нескладотворчі. Праслов'янська мова з індоєвропейської успадкувала 4 сонанти – **r**, **l**, **m**, **n**. Як зазначено вище, у праіндоєвропейській мові сонорні належали до системи вокалізму, оскільки були складотворчими. Але ще в протослов'янських діалектах вони почали втрачати свою складотворчість, при них став виникати голосний призвук (ї, ѣ), тому внаслідок такої зміни вони перетворилися на двофонемні сполуки (**rpst* – **рїrst* – *пърсть*) й із системи вокалізму вони потрапили до системи консонантизму.

2. ЗМІНА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ GT', KT', DT', TT'

До дії ЗВС проривні компоненти зазначених сполучень належали до різних складів. Але з початком дії ЗВС перший приголосний закривав склад,

тому потрібно було усунути цю суперечність. Спочатку приголосний, який закривав склад, просто пересунувся до наступного складу, відкриваючи попередній. Але тоді два проривних опинилися в одному складі, що було важко для вимови, тому звуки, опинившись поряд, починають взаємодіяти. У результаті асимілятивно-дисимілятивних змін звукосполуки перетворилися так:

1) tt', dt' – st': *plet-ti – **ple-tti – *ple-sti. Результатом цієї зміни є низка чергувань, які наявні в українській мові: *плету – плести, мету – мести, бреду – брести, веду – вести, кладу – класти, відати – вість, повідати – повість*;

2) gt', kt' – *č': *noktīs – *нось, *mogti – *мочі. Таку зміну маємо в словах *ніч, ніч*, яка збережена досі. Водночас наслідки зміни звукосполуки gt збережені лише діалектах південно-західного наріччя (форми інфінітива на -ЧИ (*мочи, беречи, стеречи*)). Нормою ж української літературної мови стала давня форма на -ГТИ (*берегти, могли*).

3. ПОЯВА НОСОВИХ ЗВУКІВ

Як ми знаємо, у праіндоєвропейській мові носових не було. Але в ній функціонували сполучення голосний + сонорний, які називали дифтонгоїдами. Оскільки дифтонгоїди закінчувалися на приголосний, то вони суперечили дії ЗВС. Витворення на їхньому місці носових звуків – ще один шлях усунення закритого складу. Процес перетворення дифтонгоїдів на носові голосні відбувся так: дифтонгоїди з першим компонентом голосним заднього ряду перетворилися на голосний заднього ряду ON, OM – Q; якщо ж першим компонентом був голосний переднього ряду, то й витворювався голосний переднього ряду EN, EM – Ё. Пізніше на місці Q витворився У, на місці Ё носового – Е. Були носові голосні в словах *п'ять, честь, десять, чадо, зять, п'ять, губа, звук, гусь, дуб, зуб* та ін. Учені вважають, що носові можуть походити також із складотворчих М, N у словах *жати, м'яти, дуги*. У період розпаду праслов'янської мови відбулася деназалізація.

4. МОНОФТОНГІЗАЦІЯ ДИФТОНГІВ ТА ПОЯВА ПРОТЕЗИ

Як було зазначено вище, у праїндоевропейській мові були довгі та короткі дифтонги. Їхня наявність не суперечила мовним законам, які діяли в той період розвитку мови. Але з початком дії ЗВС наявність поряд не відповідала одній важливій вимозі ЗВС – наростальній звучності. Тому в ранній праслов'янський період унаслідок дії ЗВС індоевропейські дифтонги вирівнюються, а пізніше перетворюються на монофтонги, тобто відбувається монофтонгізація дифтонгів – перетворення дифтонгів із двофонемної сполуки в однофонемну. Цей процес відбувся так: **oi, ai, ei – ѣ, I, ou, au, eu – U**: **kaina – *cъna – ціна*; **souhъ – *suhъ – сух(ий)*.

Монофтонгізація дифтонгів, вирівнювання часокількості голосних – це не єдині процеси в праслов'янському вокалізмі.

У праслов'янський час позиція деяких голосних була обмежена. Не всі голосні могли вживатися в будь-якій частині слова. Це стосується голосних, які стояли на початку слова, що суперечило закону наростальної звучності. Щоб не було поряд двох голосних (це явище називають гіатус, зіяння), оскільки попередній склад був відкритим, виникають протетичні звуки. Протеза – неетимологічний приголосний звук, який приєднується до початкового голосного в слові. Протеза, як зазначають дослідники, виникла як засіб усунення міжслівного збігу голосних. Явище протези характерне для української мови. Варто зазначити, що приставні, які є в українських словах, виникли не одночасно, бо їхня поява була зумовлена різними фонетичними причинами. Найдавнішими протетичними звуками, які успадкувала українська мова з праслов'янської, є **В** та **Й** у деяких словах (*видра, ягня*). Г. Півторак зазначає, що протетичний в найраніше з'явився в межах західної частини колишнього праслов'янського ареалу між Віслою та Горинню, який уміщував у себе ареал пізніших західнослов'янських мов і більшу частину майбутнього південно-західного наріччя та західну частину поліських говорів української мови. Протетичні звуки притаманні білоруській, а також деяким західним слов'янським мовам. Поява перших протез була зумовлена дією закону відкритого складу, який передбачав наростальну звучність в складі і якому

суперечила наявності голосного на початку складу. Приставний в найчастіше розвивався перед початковими **ы** та **ь** (*видра, вим'я, навик, звикнути*). Протетичний **і** найчастіше функціонував перед **ь, а, е** і збережений у всіх слов'янських мовах, крім болгарської (*я, яблуко, ягня, є, єсть, йму, язик, юнак*). Протетичні **в, г** належать до найхарактерніших рис української фонологічної системи. О. Царук вважає, що ці два приставних звуки з'явилися в антський пізньопраслов'янський період. Г. Півторак зазначає, що ці приставні були відомі в II пол. I тис. н.е., локалізуючись у племінних діалектах волинян і деревлян. У пам'ятках приставний **в** зафіксовано в XIII ст.: *воужась, воовьця* (Л. Булаховський), а приставний **г** – тільки в XV ст.: *голка, гарба, гострий* (В. Німчук). Ці приставні маємо в словах *вулик, вухо, вуста, вікно, вугілля, він, вона, воно, вогонь, Вітчизна; гарба, Ганна, гострий, горіх*.

Появу протез **і** та **о** пов'язують із занепадом зредукованих. Її маємо в словах *іржа, імла, іржати, Овруч, олжа*. Зауважимо, що протетичний **і** наявний і в білоруській мові.

В українських діалектах явище протези представлено нерівномірно. Зокрема, у говорах південно-західного наріччя це досить поширене явище (*возеро, воко, воріх, гоко, Голька, гозеро, Гумань, гонуча*), а в діалектах північноукраїнського та південно-східного наріччя – це спорадичне явище, хоча в поліських говірках подекуди зафіксовано приставний **й** (*йулиця*). Зауважимо, що в надсянських говірках відомий також приставний **л** (*лотава, локунь, Лілько*).

На російському ґрунті протетичний в представлений лише кількома прикладами (*восемь, вотчина, вохра*). Протеза **г** зовсім не характерна для російських говорів. Ф. Філін зазначав, що російська мова та її говори взагалі не знають цього протетичного приголосного. Це вкотре підтверджує належність української та російської мов до різних мовних підгруп.

5. ЯВИЩЕ II ТА III ПАЛАТАЛІЗАЦІЙ

З монофтонгізацією дифтонгів пов'язане друге перехідне пом'якшення задньоязикових – явище II палаталізації. Коли завершився процес першого перехідного пом'якшення задньоязикових (I палаталізація), у результаті монофтонгізації дифтонгів витворилися голосні переднього ряду – ʃ та i. До процесу монофтонгізації після задньоязикових стояли голосні заднього ряду (*koina, *drougoi, *slougoi), які не могли змінити артикуляції задньоязикових. Коли ж дифтонги монофтонгізувалися, g, k, h постали перед голосними переднього ряду – ʃ та i дифтонгічного походження, тобто перед новоутвореними голосними переднього ряду, які впливали на артикуляцію попередніх твердих задньоязикових. А оскільки на цей час явище дії I палаталізації закінчилося, задньоязикові зазнали дещо інших змін, порівняно з I палаталізацією, бо відбулося явище II палаталізації, у результаті якої із задньоязикових витворилися свистячі *dz' (пізніше проривний компонент d занепав), *c' *s'. Отже, суть II палаталізації: задньоязикові g, k, h перед голосними переднього ряду – ʃ та i дифтонгічного походження – перетворилися на свистячі *dz' (z'), *c' *s'. Учені вважають, що II палаталізація відбулася в I – IV ст. н. е.: II – IV ст. н. е. (Т. Лер-Сплавінський), I ст. н. е. (А. Брюкнер), III – IV ст. н. е. (Ф. Філін).

Як зауважують дослідники, II палаталізація на початку слова була лексично обмеженою. Здебільшого вона відбувалася на межі основ і флексій переважно в давальному та місцевому відмінку однини іменників жіночого роду (сучасна I відміна: *нозі, руці, мусі, слугі*) та називного відмінка множини й давального та місцевого однини іменників чоловічого роду (сучасна II відміна: *дусі, Бозі, кожусі*), рідше – іменники середнього роду (сучасна II відміна: *вусі, просі, блазі*). Давньоукраїнські пам'ятки зберігають значну кількість слів, у яких спостерігаємо це явище: *конюси, слуги, в'льци, гр'ьси, птаси*.

Наслідок дії II палаталізації – чергування в сучасній українській літературній мові г / з', к / ц', х / с' (*друг – друзі, слуга – слугі, рух – у русі, ріка – ріці, муха – мусі*). Зауважмо, що II палаталізація відбулася в усіх слов'янських

мовах, хоча її наслідки не послідовні. Зокрема, не маємо цієї зміни в російській мові (напр., форма давального відмінка *мухе, ноге, руке, слуге* тощо).

Отже, II палаталізація – це пізніше звукове явище спільнослов'янської мови.

На думку Ю. Шевельова, III палаталізація – пізній процес у праслов'янській мові, що під ту добу вже швидко розпадалася; його осердям були землі сучасних сербсько-хорватських, македонських, болгарських, словенських та чеських мовних теренів. Тому української території від досяг у дуже послабленому вигляді, не заторкнувши всіх форм, що відповідали його умовам. Учений припускає, що протягом певного часу конкурували дві форми – стара й нова, причому стара часто брала гору. Ю. Шевельов вважає, що закоріненою нових форм після Хрещення Русі посприяв вплив староцерковнослов'янської мови.

III палаталізацію називають законом І. Бодуена де Куртене. Дехто з лінгвістів вважає її різновидом II палаталізації, очевидно, зважаючи на наслідки обох цих процесів. На відміну від I і II палаталізації, III –наслідок не регресивної, а прогресивної асиміляції. Суть явища III палаталізації: задньоязикові *g, k, h* після голосних переднього ряду та *r* змінилися на свистячі **z', *c' *s'*. Ця палаталізація дуже непослідовна. Результати III палаталізації маємо в словах із суфіксами **-ець** (*покупець, купець, горець, жнець, чернець*), **-иц** (*палиця, полуниця, учениця*), у словах *князь, все, вівця* тощо. Не відбулася вона в словах *вільха, яга, пільга, ткачиха*, хоча для дії III палаталізації були всі умови.

6. ЗМІНА ЗВУКОСПОЛУК *gv, kv* ПЕРЕД Ъ ТА І ДИФТОНГІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Із монофтонгізацією дифтонгів пов'язана ще одна фонологічна зміна – зміна звукосполук **gv, kv**, які потрапили в нові для себе умови після монофтонгізації дифтонгів **oi, ai** – опинилися перед голосними переднього ряду Ъ та І, у результаті чого змінилися у **z'v, c'v**. Дехто з учених, зважаючи на

умови зміни та її результат, називає це явище різновидом II палаталізації. Проте результатом дії II палаталізації був вплив голосних переднього ряду не на групу приголосних, а на один задньоязиковий приголосний, тому, відповідно також до явищ I та I палаталізації, зміну *gv*, *kv*, у *z'v*, *s'v* ми не вважаємо різновидом II палаталізації. Зауважмо, що ця зміна відбувалася в південних і східних говорах праслов'янської мови, які були праосною сучасних південнослов'янських та східнослов'янських мов, у яких ця зміна збережена й досі, на відміну від західнослов'янських, де донині збережено давні звукосполуки *gv*, *kv*. Напр., **gvoizga* – **zvřzda* (пор. укр. діалектне *звізда*), **рос. *звезда***, білор. *звязда*, болг. *звезда*, сербо-хорв. *звѣзда*, словен. *zvézda*, пол. *gviazda*, чes. *hvězda*, словац. *hviezda*, верхньолуж. *hwězda*, нижньолуж. *gwězda*; **kvoitus* – **zvřтъ* – укр. *цвѣт* (але *квітка*, *квітувати*), рос. *цвет*, білор. *цвет* (але *кветка*), сербо-хорв. *цвѣт*, словен. *cvēt*, пол. *kwiat*, чes. *květ*, словац. *kvet*, верхньолуж., нижньолуж. *kwět*.

7. СПРОЩЕННЯ ГРУП ПРИГОЛОСНИХ DL, TL

У східнослов'янських та південнослов'янських мовах доля звукосполучень **dl**, **tl** усередині слова була спільною – вони зазнали спрощення. М. Селіщев зазначає, що, опинившись в одному складі, приголосні *d*, *t* зблизилися з *l*, утворивши одну артикуляційну одиницю, яка з часом утратила проривний компонент. Західнослов'янські мови такої зміни не зазнали. Напр.: **mydlo* – **mylo*, укр. *мило*, білор. *мыла*, пол. *mydlo*, чes. *mydlo*; **pletla* – **plela*, укр. *плела*, рос. *плела*, білор. *пляла*, пол. *plotla*, чes. *pletla*, **vedla* – **vela*, укр. *вела*, рос. *вела*, білор. *вяла*, чes. *vedla*. Утрата проривного компонента відбулася також у словах *горло*, *рало*, *крило*.

П. Черних припускає, що таке спрощення відбулося до кінця VI ст. З ним погоджуються й інші дослідники, зазначаючи, що цей процес сягає не пізніше VI ст. н. е., бо у вірменському рукописі VII ст. слово *salō* відзначено вже без проривного компонента **d**. Ю. Шевельов зауважує, що точну хронологію цього явища встановити не можна: найімовірніше, воно відбулося після 600 р. і не

пізніше 850 р., бо перші писемні пам'ятки вже не подають слів із групами *dl, tl*. Отже, спрощення груп *dl, tl* відбулося в час розпаду праслов'янської мови.

Як зазначає Ю. Шевельов, утрата *d i t* перед *l* призвела до появи чергування *d, t / Ъ* у формах минулого / теперішнього часу (*мету – мела, краду – крала, веду – вела, бреду – брела, відповідати – відповіла, гуду – гула, пряду – пряла*).

Проте українська мова зберігає низку слів, у яких наявні *дл, тл*. Це зумовлено тим, що ці сполуки виникли внаслідок занепаду зредукованих, що стояли у слабкій позиції (Г. Хабургаєв), який відбувався значно пізніше (у середині XII ст.), коли процес спрощення у групах ***dl, tl*** перестав діяти (*сідло, мітла, світло, тліти* (пор. друс. *сѣдѣло, свѣтъло*). Наявні ці звукосполуки і в запозичених словах (*заядлий, житло, титло, бидло, ковадло, повидло, кодло*), переважна більшість яких запозичена в середньоукраїнську добу.

ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПЕРІОДУ РОЗПАДУ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ-ОСНОВИ

1. Явище повноголосся.
2. Зміна звукосполучень *ort, olt* на початку слова.
3. Явище деназалізації.
4. Історія *ѣ*.
5. Витворення фарингального *Н* (*Г*).
6. Перехід *JE – O* на початку слова.

Додаткова література

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. Київ, 1966. 594 с.
2. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ, 1997. 240 с.
3. Залізняк Л. Л. Етногенез українців, білорусів та росіян. *Пам'ять століть*. 1997. № 4. С. 2–13.

4. Карпенко Ю. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 78–91.
5. Коломієць В. Т. Історична типологія слов'янських мов. Київ, 1986. 131 с.
6. Коломієць В. Т. Спорідненість слов'янських мов. К., 1962. 42 с.
7. Лобода В. З історичних коментарів до шкільного курсу фонетики // *УМЛШ*. 1974 № 6. С. 3–42.
8. Олійник І. С. Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні. *О.О. Потебня і деякі питання сучасної славістики*. Харків, 1962. С. 43–54.
9. Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
10. Півторак Г. Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 32–42.
11. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ, 1993. 199 с.
12. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Київ, 2001. 150 с.
13. Пономарів О. Фонема Г та Г. Словник і коментар. Київ, 1997. 35 с.
14. Сміленко А.Т. Слов'яни та їхні сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). К., 1975. 142 с.
15. Ткаченко О. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–25.
16. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ, 1998. 322 с.

Після розпаду праслов'янської мови-основи (IV – VI ст.) і до писемного періоду української мови (межа X – XI ст.) відбулася низка фонетичних перетворень, які стали визначальними не тільки для української, а й для інших слов'янських мов. До таких перетворень належать:

1. Явище повноголосся.
2. Зміна звукосполучень *ort, olt* на початку слова.
3. Явище деназалізації.
4. Історія *ѣ*.
5. Витворення фарингального Н (Г).
6. Перехід *JE – O* на початку слова.

1. ЯВИЩЕ ПОВНОГОЛОССЯ

Термін повноголосся вперше використав М. Максимович у праці «Исследование о полногласии» (1880 р). **Повноголосся** – наявність в українській мові, як і в інших східнослов'янських, сполучень **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-** на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень **or, ol, er el** між приголосними (Українська мова. Енциклопедія).

Це явище дуже важливе для фонологічної системи української та інших слов'янських мов. Очевидно, саме важливість цього процесу зумовила той факт, що до цього мовного явища зверталось багато учених. Зокрема, О. Шахматов вважав, що повноголосся – та риса, яка особливо тісно зближує росіян та українців (цю гіпотезу ми піддамо сумніву); С. Смаль-Стоцький зауважував, що повноголосся лишається, зрештою, єдиною російсько-білорусько-українською зміною, яку можна означити як праруська; Г. Хабургаєв висунув гіпотезу про головну роль балтійського субстрату в дії цього явища.

На думку О. Царука, це явище – наслідок монголізації чи алтаїзації, оскільки повноголосся нагадує вокалізм, який типовий для тюркських мов. А саме український масив зазнав найбільшого впливу зі сходу; отже, повноголосся з'явилося внаслідок асиміляції тюркського, угро-фінського, балтійського населення. Поява цієї маркуювальної щодо української мови риси – наслідок асиміляції груп неслов'янського населення.

Повноголосся – одна з характерних для української мови фонетичних еволюцій, яку насамперед потрібно аналізувати в колі інших специфічних українських фонетичних явищ, як, наприклад, зміна *Е* в *О* після шиплячих.

Повноголосся — пізнє явище, воно припадає на кінець VIII – IX ст. і відбувалося тоді, коли слов'янські мови перебували на стадії давніх самостійних мов. Але це повноголосся не таке уже й спільне для трьох мов, бо російська мова в IX – XIII ст. перебувала під впливом давньої української мови.

На думку О. Ткаченка, повноголосся з української мови поширилося в російську, бо російська мова, формуючись як самостійна, мусила долати на своєму шляху давньокиївський, за своєю суттю український, вплив. Російська мова, на відміну від української, зберігає багато неповноголосних форм (*срам, влага, мрак*), що вкотре вказує на її відмінність.

Ю. Шевельов вважає повноголосся (він послуговувався терміном *повноголос*) різновидом гармонії голосних, бо другий голосний завжди той самий, що й перший. Серед мов, суміжних із протоукраїнськими діалектами, гармонія голосних була характерною для тюркських.

В енциклопедії «Українська мова» зазначено: виникнення східнослов'янського повноголосся відносять на кінець VIII – IX ст., свідчення чого – передавання власного імені франкського короля, пізніше імператора Карла Великого (768–814) загальним іменником **король**.

Єдиної відповіді на питання про причини виникнення повноголосся в славістиці досі немає, але є обґрунтовані гіпотези, найбільш вірогідною серед яких можна визнати ту, що пов'язує наслідки зміни сполучень **tort* **tolt* **tert* **telt* із тривалістю голосних і сонорних, які входять до їхнього складу.

Суть повноголосся полягає в тому, що сполучення **or, ol, er, el** між приголосними змінилися в **oro, olo, ere ele**. Якщо умовно позначити приголосний буквою **t**, то будемо мати такі зміни: **tort** – **torot**, **tolt** – **tolot**, **tert** – **teret**, **telt** – **telot** (якщо попереднім приголосним був шиплячий), **telt** – **tolt** – **tolot** (якщо попереднім був будь-який інший приголосний; у цьому разі перетворення **el** відбулося як перетворення **ol**).

Як же відбувалися такі зміни? **Or, ol** належали до одного складу. Пізніше внаслідок дії закону відкритого складу (далі – ЗВС) приголосні **r, l** почали відходити до наступного складу, набуваючи складотворчої властивості (**bor-na*

– *bo-r-na*). Але така риса, як складотворчість приголосних, для цього періоду розвитку мови не була характерною, тому вона втрачається, а **г**, **і** перетворюються на звичайні приголосні. Водночас діяв ЗВС, який потребував відкритості кожного зі складів у слові, а ці приголосні, зі свого боку, закривали склад. Тому після них виникають голосні, аналогічні до тих, які були перед ними в попередньому складі. Відома також думка, що **О** та **Е** після **Р**, **Л** розвинулися не відразу, а мали перехідну стадію через **Ъ** та **Ь** (**bor-na* – *bo-r-na* – **bo-rъ-na* – *bo-ro-na*).

Таке явище прийнято називати **І повноголоссям**, оскільки **І** повноголосся пов'язане зі зміною зредукованих, яка відбулася пізніше. Явище **І** повноголосся відбулося, зокрема, у таких словах: *горох*, *порох*, *береза*, *верес*, *болото*, *солод*, *шолом*, *жолоб*, *ожеледь*, *полоти*, *селезінка*, *полова*, *молоти*, *пелена* та ін.

Сполуки **or**, **ol**, **er**, **el** у різних діалектах праслов'янського періоду мали неоднаковий характер, що й призвело до різних рефлексів у групах слов'янських мов. Наприклад, у південнослов'янських та чеській і словацькій мовах довгота зосереджувалася на голосному, короткий сонант рано втрачав свою складотворчість, закриваючи склад; для уникнення закритого складу відбулося переміщення шляхом перестановки голосного, а також відбулася зміна **О** в **А**:

Or – **ра**: *брада*

Ol – **ла**: *млат*

Er – **ре**: *бреза*

El – **ле**: *плен*.

У західнослов'янських мовах утрата складотворчості **Р**, **Л** зумовила виникнення після них вторинного голосного, що спричинило редукцію попереднього **О**, **Е**: *or* – *o-r* – *ъr* – *PO* (*прох*, *блото*).

У протоукраїнських говорах довгота зосереджувалася на **Р**, **Л**, що зумовило виникнення їхньої складотворчості; її втрата сприяла виникненню

призвука після сонанта, який згодом перетворився в голосний повного творення.

У неслов'янських індоєвропейських мовах ЗВС не мав сили, тому в них збереглися сполуки ГОЛОСНИЙ + R, L (лит. *karve* – корова, *galva* – голова; англ. *Milk* – молоко).

2. ЗМІНА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ ORT, OLT НА ПОЧАТКУ СЛОВА

Спільнослов'янські звукосполучення на початку слова перед голосним збереглися, бо вони не суперечили дії ЗВС (*орати, ораниця, оладок*). У позиції ж перед приголосними, де вони закривали склад, ці сполуки зазнали значних змін, результат яких різний у слов'янських мовах. У мовах антського союзу ці звукосполуки дали 2 рефлекси – **РА, ЛА** та **РО, ЛО** (*рало, лань, робота, ратай, робити, рокита, рости, ремінь, ладо*); у мовах склавинського типу – **РА, ЛА** (пор. рос. *работа, лань, расти*).

Появу цих двох відповідників у мовах антського союзу більшість учених (Ф. Фортунатов, О. Шахматов, О. Селіщев, Л. Якубинський) вважає зумовленою якістю давньослов'янського наголосу, який був двох типів – висхідний і нисхідний. Якщо на сполучення **ORT, OLT** падав висхідний наголос, відбувалося подовження голосного й заміна його на **А**, тому маємо рефлекс **РА, ЛА**. Якщо ж наголос був нисхідним – рефлекс **РО, ЛО**. Учені вважають, що ця зміна відбувалася приблизно в один і той самий час, що і явище І повноголосся (VIII – IX ст.). Цю зміну фіксують найдавніші писемні пам'ятки з XI ст. (уже в Ізборнику Святослава 1073 року відзначено *рало, лѣбѣ, локѣть*). Припускають, що вона відбулася ще до появи перших писемних пам'яток. В інших мовах, у яких не діяв ЗВС, початкові **or, ol** перед приголосними збереглися (пор. нім. *Arbeit* – *робота*, лит. *alkūne* – *лікоть* (пор. укр. діал. *локіть*), гот. *arms* – *рука* (пор. укр. *рамено*, **рос. заст. *рамо* 'плече'**), гот. *alds* – *вік, життя* (пор. давньорус. *лада* 'шлюбний чоловік', білор. *ладны* 'гарний').

3. ЯВИЩЕ ДЕНАЗАЛІЗАЦІЇ

Одне з найдавніших фонетичних явищ, яке спостерігається в деяких слов'янських мовах відразу після розпаду праслов'янської мовної єдності, – деназалізація носових голосних.

Порівняльно-історичне слов'янське мовознавство встановлює ряди відповідників між українською мовою та мовами, які певною мірою зберегли носові голосні. Л. Якубинський у монографії «История древнерусского языка» писав: «До таких мов належать: старослов'янська мова, у якій носові голосні зберігалися в повній силі; про це свідчить, зокрема, давня слов'янська азбука, глаголиця, де носові **о** та **е** зображалися буквами, що становлять собою поєднання букв, які позначають чисті голосні **о** та **е** з особливим знаком, який указує на їх носовий характер. Пізніше пережитки говорів, що мали носові голосні, знаходимо в македоно-болгарських діалектах, приблизно в районі Солуні, з діалектом якого були знайомі Костянтин і Мефодій; тут рефлексом носових голосних у тих словах, де вони наявні, є глухий голосний **ѣ** і носовий **н** чи **м**. Нарешті, носові голосні збереглися в польській мові до наших днів, тут рефлексом носових голосних є або власне носовий голосний (перед фрикативним передньоязиковим), або сполучення чистого голосного плус **м** чи **н** перед зімкненими, або, нарешті, чистий голосний у кінці слів. Але в усіх випадках на місці праслов'янських носових голосних (юсів) у польській пишуть букви **а** (носовий) та **е** (носовий). Якраз збіг в одних і тих же словах написання юсів у старослов'янських пам'ятках з вимовою і написанням **а** та **е** носових у польській мові дав можливість здогадатися про характер вимови юсів у старослов'янській».

Учені вважають, що носові голосні функціонували ще в спільнослов'янській мові. Відкриття їх належить О. Востокову, хоча він вважав, що їх не було вже в давньоукраїнський період. Одним із перших, хто довів існування носових голосних у давньоукраїнській мові, був П. Лавровський. Ю. Шевельов зазначав, що носові голосні зазнали деназалізації до середини XI ст.; за допомогою мовних фактів він доводить, що в X ст. протоукраїнські діалекти

вже не мали носових (давньошв. *Ingvarr* набуло форми *Игорь* (князь Ігор, 913–945).

Ми знаємо, що носові звуки виникли з дифтонгоїдів чи складотворчих М, N унаслідок дії ЗВС. У давньоукраїнський період відбулася зміна Ё – А, Q – У. Якість приголосних, що були перед У, А, які виникли з носових, не змінилася. Учені вважають, що цей процес відбувся в к. IX – на поч. X ст., бо в пам'ятках IX ст. ще трапляються носові звуки. Деназалізація носових відбулася у всіх слов'янських мовах, крім польської та кашубської (пор. пол. *dob, mieta*). Саме свідчення інших слов'янських мов, у яких збережені носові звуки, дає підстави вченим зробити висновок про те, що вони існували і в інших, зокрема східнослов'янських, мовах. Однак у процесі свого історичного розвитку вони трансформувалися в інші голосні звуки – у та а (графічно я).

Для реконструкції носових голосних у слов'янських мовах велике значення мають свідчення сучасної польської та індоєвропейських мов неслов'янських груп, зокрема балтійських та германських (пор. лит. *minti, rànka*, нім. *Gans, danke* та ін.). Як бачимо, в інших індоєвропейських мовах, у яких не діяв ЗВС, збереглися давні сполучення голосний + М, Н, навіть не перетворившись в О, Е, бо не було потреби відкривати склад.

Причини деназалізації вчені пояснюють двояко:

1) носові голосні були довші за звучанням, ніж інші голосні, а в цей період розвитку мови не було розрізнення голосних за довготою;

2) близькістю артикуляції Q, У та Ё, А. Голосний Q, як і У, був звуком закритим, вузьким; м'яке піднебіння в процесі його утворення опускалося вниз, чим і досягалось його носове звучання. Отже, артикуляційно Q був близький до У, тому в процесі деназалізації він і змінився в У. Така зміна властива й іншим слов'янським мовам (пор. чes. *zub, ruка*). Ё був голосним відкритим, наближеним артикуляційно до А, тому його заміна теж цілком закономірна (хоча в українських діалектах на місці Ё часто зберігається Е: *петі, паметь, деветі* й І (*девіт*) та ін.).

Процес деназалізації зумовив появу багатьох чергувань в українській мові: **а / н / ин, а / м / им, а / ен, а / ем, у / м / им** (*м'яти – мну – розминати; жати – жну – пожинати; ім'я – імені; взяти – візьму; розіп'яти – розіпну – розпинати; почати – почну – починати; дуги – дму – надиматися*). Отже, якщо в сучасній українській літературній мові **А** та **У** чергуються з **М, Н** або зі сполученням голосний + **М, Н**, то вони походять з **Q** та **E**.

ІСТОРІЯ ґ

Найвагоміший маркер антської фонетичної системи серед голосних – трансформація давнього дифтонга, який у кириличному позначенні має вигляд ґ. Ще досі не встановлено початкове фонетичне наповнення цієї праслов'янської фонemi. Очевидно, що ґ був звуком довгим порівняно з іншими голосними й тому мав тенденцію до дифтонгізації з перевагою першого вужчого (закритого) чи другого ширшого (відкритого) компонента (Є. Тимченко).

С. Лер-Сплавінський: вимова ґ як дифтонга **ІЕ** пов'язана з давньою центральнослов'янською групою. Уже в XI ст. була усталена ця фонетична українська риса (зміна ґ в І) як одна з найхарактерніших.

А. Кримський: уже в найстаріших українських пам'ятках сплутування ґ та І репрезентовано яскравими прикладами.

Є. Тимченко: традиція фонетичного наповнення ґ як І була настільки сильною, що ще у XVIII ст. усякий звук І незалежно від походження (також з О та Е) позначали як ґ (*вґн, хмґль*).

Отже, зміна ґ в І дуже давня. Напевно, пізньопраслов'янської доби, точніше періоду остаточного розпаду праслов'янської мови на антське та словенське наріччя. Ю. Шевельов вважає, що ця трансформація могла відбутися внаслідок германського впливу, бо саме в німецькій мові наявний перехід **ІЕ – І**. У мовах антської групи ґ дав рефлекс **І**, причому цей І не має здатності чергуватися з іншими голосними (пор. *сніг, ліс, хліб, пісня* та ін.); у

мовах словенської групи – Е (ця риса дала підстави вченим поділяти всі слов'янські мови на так звані ікавські та єкавські).

С. Вархол: історія Ъ має непересічне значення для дослідження проблеми постання слов'янських діалектів та мов. Розвиток цього звуку відбувався по-різному в окремих слов'янських діалектах, причому для української, хорватської, словенської та деяких інших мов у надзвичайно типовий та однозначний спосіб. Зміна Ъ в І відбулася там, де свого часу розселилися племена корчацько-празької культури.

У чеській мові наявні ікавські та єкавські утворення; у хорватських діалектах – ікавські утворення, але вони не стали надбанням літературної мови; така ж зміна відбулася й у верхньолужицькій мові. Українські рефлексі Ъ майже на всій території України в переважній більшості форм виявляються однотипними (хоча в поліських та верховинських говірках – як дифтонг ІЕ або в середньополіських – монофонг Е, що зумовлено тим, що тут було розташоване словенське населення до його асиміляції племенами антської підгрупи).

Ще задовго до загальної зміни Ъ монофтонгічним голосним він унаслідок регресивної асиміляції змінився на И перед складом з наголошеним И (*мѣзиньць* – *мизиньць*, *дѣтина* – *дитина*, *сѣница* – *синица*). Це відбулося в дописемний протоукраїнський період. У багатьох випадках цю зміну пояснюють аналогією. Наприклад, у словах *замѣнити*, *лѣпити*, *мѣсити*, *бѣжити* Ъ не змінився на И, хоч стояв перед складом із наголошеним И. Відсутність цієї заміни пояснюють аналогією до інших форм дієслова: *заѣняю*, *лѣплю*. У словах *смѣшити*, *грѣшити* немає заміни за аналогією до *смѣхъ*, *грѣхъ*.

4. ПОЯВА ФАРИНГАЛЬНОГО Н (Г)

Найяскравіша зміна в пізньопраслов'янський період – поява Н (Г). Сталося перетворення, яке потрібно розглядати як найхарактернішу особливість фонетичної системи мов антської підгрупи. Це одна з

найвиразніших рис української мови, у якій, на думку Ф. Медведєва, з глибокої давнини вживали **Г** (*гусак, галушка*). Наявність або відсутність **Н** (**Г**) дає підстави для типологічного протиставлення різних слов'янських мов. Є підстави вважати, що колись (**Н**) **Г** був властивий мові антського населення Польщі, Хорватії. Отже, (**Н**) **Г** був відомий на території поселення антів. Подальша його доля залежала від конкретних умов. Там, де під час розселення переважав антський етнічний елемент, залишився **Н** (**Г**).

У мовознавстві немає усталеного погляду ні на причину появи фарингального [г], ні на час його постання, ні на шлях трансформації [г] у [г]. Проблемним досі є питання й про вибуховий [г], адже його заміна на глотковий не вилучила першого із системи українського консонантизму.

Отже, на час виникнення фарингального [г] відомі такі погляди: прихильники пізнього постання [г] відносять його появу аж до XIV ст. (С. Бернштейн); В. Іванов датує цього звука XI – поч. XII ст.; на думку А. Кримського, на території поширення сучасної української мови в XI ст. звука [г] вже не було. У найновіших дослідженнях з історії української мови спостерігаємо тенденцію до більш ранньої хронологізації цього явища. Зокрема, О. Царук вважає, що це явище відбулося в кінці праслов'янського періоду, тобто в V – VI ст.; Г. Півторак, зважаючи на позалінгвістичні дані про переселення слов'ян, робить висновок, що трансформація проривного у фрикативний відбулася в хронологічній межі кінця I пол. VII ст. н.е. Польські вчені вважають перехід **Г** – **Г** праслов'янськодіалектною рисою, і в цьому вони послідовні. Зокрема, Т. Лер-Сплавінський дотримується думки, що цей перехід охопив говори – попередники сучасної верхньолужицької, чеської, білоруської та української мов, а також північнословенські та південноросійські говори. Компактність ареалу **Г** у загальнослов'янському масштабі змушує думати про єдиний центр поширення цієї слов'янської інновації, який, на думку Г. Хабургаєва, розташований від Прип'ятського Полісся до Моравії.

У фонологічній структурі слов'янських мов, що виділилися з праслов'янської, не було ніяких внутрішніх передумов, які могли б призвести

до зміни **Г – Н**, тому є всі підстави вважати, що ця заміна – результат діяння мовного субстрату (скіфо-сарматський вплив). І. Абаєв вважає, що появу звука **Н** у слов'янських мовах можна розглядати як внесок скіфо-сарматської мови, якій здавна була властива ця фонема. Якщо згадати, що наші предки впродовж не менше XVI ст. мали контакти з тюркомовним населенням, то такий вплив абсолютно можливий. Епіцентром цієї зміни була територія України. Така зміна не могла стати загальнослов'янською, бо не всі слов'яни мали контакти із сарматськими іранськими племенами. Цієї думки дотримуються Г. Півторак, О. Ткаченко, О. Царук.

Оригінальною та перспективною є спроба пояснити втрату проривного компонента звуком [ɣ] через фонологічні умови. Суть її полягає в тому, що в праслов'янській мові існувала опозиція задньоязикових глухих фонем /k/ / /x/ за ознакою проривності / фрикативності. Дзвінка ж фонема /t/ лишалася поза подібним протиставленням, позаяк у складі задньоязикових не було дзвінкої фрикативної фонemi. Тенденція до симетричності системи, імовірно, і викликала трансформацію проривної /t/. Практично не викликає сумнівів шлях переходу /t/ у /t/: задньоязиковий проривний [t] – задньоязиковий фрикативний [ɣ] – фарингальний (глотковий) [ɣ].

Отже, пізньопраслов'янська зміна **Г – Н** – кваліфікаційна риса особливої ваги ще й тому, що в час розпаду спільнослов'янської єдності приголосні, на відміну від голосних, змінам майже не підлягали. Крім того, поява **h** призвела до зміни звукосполучень **zg – zk**; у цьому разі **g** не міг змінитися на **h**, бо мав бути проривний елемент, тому відбулася зміна звукосполучень **g – k** (пор. укр. *мозок, різка, бризкати*).

Свою цікаву історію має і фонема /t/, яка засвоєна антськими протоукраїнськими говорами з праслов'янської мови, пізніше зазнала трансформації в /ɣ/, а згодом перетворилася на українську /t/. У сучасній українській літературній мові маємо незначну кількість слів із цією фонемою: *тава, ганок, гедзь, гудзик, тринджоли, гирлига, агу* та ін. І. Вихованець зауважував: «Ця фонема не відбиває духу української мови, що засвідчує її

використання в порівняно небагатьох словах звуконаслідувального та іншомовного походження. Проте вона функціонує в українській мові». Докладну історію цього звука описав В. Німчук, який на конкретних прикладах доводить, що український проривний **Г** належить хоч і до давніх, але неофонізмів. Поява такого звука була зумовлена занепадом зредукованих, у результаті якого поряд опинилися приголосні звуки різної артикуляції, які почали взаємодіяти між собою й у результаті асиміляції за дзвінкістю витворився **г**: *великъ днь* – *великдень* – [ве^нли'гден']. Наявність в українській мові слів із проривним **Г** полегшила сприймання запозичених слів із таким звуком. Найбільше їх потрапило в українську мову в кінці XVI ст. (переважно з латини). Зауважимо, що в говорах південно-західного наріччя відбувається субституція **д'** – **г'** (*гівка, гіти, гідю*).

6. ЗМІНА **ЈЕ** В **О** НА ПОЧАТКУ СЛОВА

Зміна **ЈЕ** в **О** на початку слова – специфічна риса не лише для східнослов'янських мов, бо такий перехід відносять до праслов'янської доби. Тому наслідки цієї зміни виявляються в інших слов'янських мовах. Російська мова, на відміну від української, не мала внутрішніх передумов для послідовної зміни **ЈЕ** в **О**, бо навіть у запозичених словах із грецької мови цей процес не відбувся (пор. рос. *Елена, Емельян, Ефрем, Евстахий*; укр. *Олена, Омелян, Охрім, Остап*). Ця зміна відбувалася:

- 1) якщо в наступному складі стояв голосний переднього ряду, але не **Ь** (*Олена, осень, озеро*); якщо ж у наступному складі був голосний **Ь**, то зміна не відбувалася (*ежъ, ему*);
- 2) якщо перший або другий склад були наголошеними (*осень*). Очевидно, саме цим ми можемо пояснити наявність укр. *ожина* і рос. *ежевика*;
- 3) могла відбуватися зміна **й** за аналогією (*єдьна – одна* (за аналогією до *один*)).

Учені вважають, що цей процес почався з втрати початкового **ЈЕ**, але **Е** не був характерний на початку слова, тому він огублюється й перетворюється

на **О**. Цю зміну пам'ятки фіксують з XI ст., що свідчить про те, що вона відбулася на кілька століть раніше (напр., в Ізборнику Святослава 1073 р. зафіксовано *одъва, одинь*). Цій зміні підлягали не тільки слов'янські слова, а й запозичені, бо в пам'ятках цього періоду відзначено слова *Олена, Овгенья, Офросинья*. Очевидно, аналогічною була зміна і в словах, запозичених із давньоскандинавської мови (*Helga – Ельга – Ольга*). Наявність **ЈЕ** на початку слова в сучасній мові пояснюються впливом старої книжної традиції, старослов'янської чи польської мови (*єдність, єдиний*), деякі з них можна вважати винятками (*ялина, Явдоха, Ярема*).

У південослов'янських і західнослов'янських мовах початкове **ЈЕ** збереглося (*jezero, jesenь*).

ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ФОНЕТИЧНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Занепад зредукованих і зміни, пов'язані з ним:
 - 1.1. Наслідки занепаду зредукованих у системі вокалізму.
 - 1.1.1. Історія звукосполук ЪР, ЬР, ЪЛ, ЬЛ та РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ.
 - 1.1.2. Доля зредукованих (напружених) перед Й.
 - 1.1.3. Чергування О, Е з І в новозакритих складах.
 - 1.1.4. Чергування О, Е з Ъ.
 - 1.2. Наслідки занепаду зредукованих у системі консонантизму.
 - 1.2.1. Спрощення в групах приголосних.
 - 1.2.2. Поява нових груп приголосних.
 - 1.2.3. Утрата звука Л.
 - 1.2.4. Асимілятивно-дисимілятивні процеси.
 - 1.2.5. Зміна Л – Ъ.
2. Чергування Е з О після шиплячих та Й
3. Конвергенція ^ЬІ>И
4. Доля фонем, позначуваної буквою ъ. Явище нового ъ.
5. Історія звука Ф.

6. Проблема палатальності / веллярності приголосних.

1. ЗАНЕПАД ЗРЕДУКОВАНИХ І ЗМІНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НИМ

Зредуковані Ъ (ЄР) та Ь (ЄРЬ) були у всіх слов'янських мовах, але в жодній не збереглися. Проте не в усі історичні періоди розвитку мови вони існували. Так, у праіндоєвропейській мові їх не було, а на їхньому місці існували короткі голосні **й** та **ї**. У період розпаду праіндоєвропейської мови відбувається явище вирівнювання часокількості, унаслідок якого з коротких **й** та **ї** виникають **ъ** та **ь**, які проіснували весь праслов'янський період і частково в давньоруський (давньоукраїнський).

Зникли вони в слов'янських мовах не в один і той самий час. У староболгарській і чеській зредуковані занепали в X ст., у східних слов'ян вони існували в XI – XII ст. Доля зредукованих у давньоукраїнській мові залежала від іншого місця в слові – слабка чи сильна позиція. У слабкій позиції зредуковані вимовлялися з меншою звучністю й тривалістю, ніж у сильній. У слабкій позиції вони занепали, у сильній – змінилися на звуки повного творення. Процес цей відбувався послідовно.

Слабкою позицією для зредукованих був абсолютний кінець слова (ДЬНЬ, КОНЬ, СТОЛЬ), а також слабкими вони були перед складом зі зредукованим у сильній позиції (ЖЬНЬЦЬ, ШЬВЬЦЬ), перед складом із голосним повного творення (ДЪВА, ПРАВЪДА).

Сильна позиція для зредукованих: під наголосом (СЪНЪ, ДЬНЬ), перед Р, Л (ТЪРГЪ, ВЪЛКЪ, ВЪЛНА, ЗЪРНО, ВЪРБА), перед складом зі зредукованим у слабкій позиції (СЪНЪМЪ, КОНЬЦЬ).

Про час занепаду зредукованих у науковій літературі висловлювали різні думки:

1. О. Потебня вважав, що Ъ та Ь вимовлялися ще в XII – XIV ст. і пізніше.
2. О. Соболевський зазначав, що занепад зредукованих відбувся у II пол. XI ст.

3. В. Сидоров вважав, що в XI ст. зредуковані існували.

Усунення із системи вокалізму всіх слов'янських мов Ъ та Ь було найважливішим фонетичним процесом, «поворотним пунктом у розвитку слов'янських мов історичного періоду» (Ф. Філін).

Тенденція до занепаду зредукованих намітилася ще в кінці праслов'янського періоду (середина I тис. н. е.). Вона була зумовлена порушенням часокількісних співвідношень голосних і здійснювалася через дальшу редукцію єрів у напрямі до їх цілковитого зникнення в слабкій позиції і шляхом подовження Ъ, Ь до тривалості нормально-коротких голосних (у сильній позиції). Вважають, що перший процес (занепад) передував другому. Саме занепад слабких зредукованих зумовив подовження (вокалізацію) зредукованих у сильній позиції й перетворення їх у голосні О, Е повного творення (Історія української мови, Фонетика, с. 178.). Зрозуміло, що занепад зредукованих у слабкій позиції та перетворення їх у сильній позиції – процеси взаємозумовлені й нероздільні, але перший передував другому, бо саме занепад одних зредукованих зумовив подовження й перетворення інших.

Занепад зредукованих у слов'янських мовах відбувався не синхронно. Найраніше цей процес почався в південних (X – XI ст.), потім у західних, а пізніше (XI – XII ст.) – у східних слов'ян. Щодо східнослов'янських мов, то раніше зредуковані занепали в протоукраїнських (південних) говорах (про це свідчать пам'ятки з пропусками Ъ, Ь із середини XI ст.). У південній частині – з XII ст.

Зникнення Ъ, Ь призвело до низки змін у системі вокалізму:

1. Чергування голосних О, Е з нульовою фонемою на місці колишніх Ъ, Ь: *сънъ – съна, дьнь – дьня*.

2. Поява секундарних О, Е перед сонорними приголосними (тенденція до збереження милозвучності слова виявилася особливо послідовно в східнослов'янських та південнослов'янських мовах): *вітер, вихор, вісім, свекор, вузол*.

3. Компенсаційне (замінне) подовження в деяких слов'янських мовах, пов'язане з формуванням закритих складів (етимоло. О→Ō, етимол. Е→Ě, близький до Ъ (*конь, печь*)).

Наслідки занепаду в системі консонантизму:

1. Виникла нова диференційна ознака приголосних за твердістю / м'якістю. Збільшилася частота функціонування м'яких фонем: н', л', р', д', б', п', в', м'.

2. Після занепаду Ъ приголосні стверділи (б, п, в, м).

3. Виникнення нових сполучень приголосних: дзв. + глух.: *губька, кладька*; глух. + дзв.: *молотьба, боротьба*.

4. Збіг стн, стл, стк, рдц: *сърдьце* та ін.

1.1. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ВОКАЛІЗМУ

1.2.

1.2.1. ДОЛЯ ЗРЕДУКОВАНИХ У ПОЗИЦІЇ ПЕРЕД Р, Л (ЬР, ЬР, ЪЛ, ЬЛ + приголосний)

Така позиція для зредукованих завжди була сильною, тому вони замінювалися на голосні повного творення (*търговати, вълчица, жълтети, чърный, гърдый, пълный*), тобто виникли сполуки **ОР, ОЛ, ЕР, ЕЛ**.

Але письмові пам'ятки XII – XIV ст. засвідчують, що ці сполучення між приголосними змінювалися не тільки в *ор, ол, ер, ел* але й в *оро, оло, ере, еле* (*верebны, умерель, горобъ, верехъ, молоньи, толокъ*). На відміну від повногоголосся, яке розвинулось з **tort, tolt**, цей процес називають **другим повноголоссям** (термін належить О. Потебні). Воно виникало тоді, коли після **р, л** стояв приголосний, після якого був слабкий зредукований: *тълкъ – толок*. Коли зредукований зник, **р, л** ставали складотворчими, але цю складотворчість вони втратили, оскільки для цього періоду розвитку мови вона не була характерною, і розвинули після себе голосний звук. В українській мові це

явище маємо в словах *терен*, діал. *толок* 'толк', *колобаня* 'калюжа', *через* 'черга' (у рос. мові багато слів: *верёвка*, *золівка*, *бестолочь*, *полон*, *долог*).

1.1.1-А. ДОЛЯ ЗРЕДУКОВАНИХ У ПОЗИЦІЇ ПІСЛЯ Р, Л (РЬ, ЛЬ, РЬ, ЛЬ)

У такій позиції зредуковані могли бути слабкими та сильними. У сильній позиції вони закономірно замінилися на голосні повного творення (*крѣвь*, *гльѣтка*, *крѣсть*).

У слабкій позиції зредуковані занепали, а сонорні перетворилися на складотворчі, але ця риса не була притаманна сонорним на цей період розвитку мови, тому складотворчість утратилася: *крѣшити*, *гльѣтати*, *трѣвога*, *бльѣтати*, *дрѣжати* (тут зредуковані стоять у слабкій позиції перед складом із голосним повного творення). Після сонорних почав з'являтися новий голосний. В українській мові витворився – **И** (*глитати*, *кришити*, *кривавий*, *криниця*, *дрижати*, *гриміти*); у білоруській – **Ы** (*глытаць*, *крышыць*), у російській – **О**, **Е** (*глотать*, *крошить*, *блестеть*, *крававый*). Отже, в українській мові в результаті цього процесу виникли сполучення *ри*, *ли*, які є самотнім явищем сучасної української мови. Такі звукосполуки зафіксовані в пам'ятках із XIII ст.

Але українські говори (переважно південно-західного наріччя) фіксують й інші рефлексії цих словосполучень: **ИР**, **ИЛ**, **ЕР**, **ЕЛ**: *кирниця*, *керниця*, *кервавий*, *гилтати*.

Проте ця зміна в літературній мові не в усіх випадках закономірна, часто її пояснюють впливом аналогії. Наприклад, у Р. в. *крові* ← *крѣви* (мало бути *ри*, але за аналогією до *кров*); *брова* ← *брѣва* (брови), *дрѣва* (дров); *бльск* → *блеск* (але є *блиск* за аналогією до *блищати*); *сльза* → *слиза* (така вимова у південно-західних говорах); форма *сльоза* виникла за аналогією до форми множини *сльози*.

Отже, у позиції після **Р**, **Л** сильні зредуковані закономірно змінилися на **О**, **Е**, а слабкі – спочатку втратилися, а на їхньому місці витворився **И**, що спричинило в сучасній українській мові чергування голосних (*глотка* – *глитати*, *хрест* – *християни*, *кров* – *кривавий*).

1.1.3. ДОЛЯ ЗРЕДУКОВАНИХ У СПОЛУЧЕННІ З Й (Ь, Ъ + Й)

Відмінною була доля зредукованих у такій позиції. Ще в спільнослов'янській мові вони змінилися в такій позиції в **Ь**, **І**. Але ці новоутворені **Ь** та **І** відрізнялися від інших голосних тим, що були коротшими, тому ці звуки також називали зредукованими, а звуки **Ъ**, **Ь**, із яких вони витворилися, – *напруженими*. Звук **Й** у давньоукраїнській мові позначали по-різному: як **И**, якщо далі стояли голосні **Ь**, **І** (*бои, воиско, мьи*); як **Й** – після занепаду зредукованих.

Українська мова замінила ці зредуковані на **И** (*мий, шия, рию*) та **І** в прикметнику м'якої групи (з **И**) (*синій*).

У теперішньому часі дієслів українська мова втратила ці голосні (*п'ю, б'ю*), бо мало бути *пию, бию*, як збережено в окремих діалектах.

Занепад зредукованих призвів і до інших явищ явищ у системі вокалізму, зокрема до чергувань.

1.1.4. ЧЕРГУВАННЯ О, Е з І

Сучасну українську літературну мову від інших слов'янських відрізняє чергування давніх (етимологічних) голосних **О**, **Е** з **І**, яке відбувається тоді, коли **О**, **Е** стоять у відкритому складі, **І** – у закритому. Це чергування також пов'язане із занепадом зредукованих.

Основний закон українського вокалізму – перехід давніх **О**, **Е** в **І** після занепаду зредукованих у новому закритому складі. Зредуковані, занепадаючи в слабкій позиції, утрачали свої складотворчі властивості; **О**, **Е** потрапляють у нові умови – закритий склад (адже раніше, коли діяв закон відкритого складу, вони могли бути тільки у відкритому складі) і через дифтонгізацію чи подовження переходять у монофтонг **І**. Білоруська та російська мови мова такого переходу не знають. Більшість учених (І. Срезневський, І. Міклошич, П. Лавровський) дотримується погляду про дифтонгічний перехід **О**, **Е** в **І**. Зокрема, в «Історії української мови» процес перетворення давніх голосних в **І** дослідники пояснюють тим, що довгий голосний **О** спочатку перетворився на

дифтонг **УО**, на базі якого виникли інші дифтонги (**УЕ**, **УИ**, **УІ**), які пізніше монофтонгізувалися.

О. Томсон вважає, що спочатку цей процес відбувався в південно-західних та південно-східних наріччях і поступово поширювався на північ. Аналіз пам'яток свідчить, що процес переходу **О**, **Е** в **І** найраніше почався в південно-західному наріччі.

В. Німчук зазначає, що процес переходу **О**, **Е** в **І** засвідчено в пам'ятках XII–XIII ст.

1.1.5. ЧЕРГУВАННЯ **О**, **Е** з **Ø**

Після вокалізації зредукованих у давньоукраїнській мові почали відрізнятися голосні **О**, **Е** давні (первинні, етимологічні, які успадковані ще з праіндоевропейської мови) та **О**, **Е** нові (вторинні, секундарні, які виникли з **Ъ**, **Ь** у сильній позиції).

Зредуковані **Ъ**, **Ь** у різних формах одного й того самого слова або в споріднених словах могли бути й сильними, і слабкими, тому в одній позиції вони переходили в секундарні **О**, **Е**, а в іншій зникали. Унаслідок цього й виникло чергування **О**, **Е** з **Ø** (*сънь – съна; птьськъ – птьська; орль – орля; днь – дня, втьньць – втьньця*).

У називному відмінку кінцевий зредукований був слабкий, тому занепав, а попередній – стояв у сильній позиції, тому замінився на **О**, **Е**; а в непрямимх відмінках кінцевий склад був із голосним повного творення, а зредукований перед ним стояв у слабкій позиції й занепав. Голосні **О**, **Е**, які чергуються з **Ø**, називають **випадними** (новими, вторинними, секундарними): *швець – шевця, жнець – женця, сон – сну*.

Історична закономірність цього чергування іноді порушується аналогією. Зокрема, нема чергування в словах *мох*, *лоб*, *лев*, *рот* у непрямимх відмінках (пор. у російській мові: *лба*, *рта*, *мха*, *льва*), хоча на місці **О** там був зредукований у слабкій позиції, – за аналогією до Н. в. множини та внаслідок переміщення наголосу; *засць* ← *заяць* (за аналогією до *отець*, *палець* (з *отьць*,

палець) – у непрямих відмінках – зайця. Чергування **О, Е з Ø** відбито в пам'ятках із XIII ст.

Українська мова знає також **вставні** голосні **О, Е**, які виникли внаслідок занепаду зредукованих у кінці слів після сонорних **Р, Л, М, Н**. Якщо сонорний стояв після іншого приголосного, то з'являлись **О** (після **Г, К, Х**) або **Е** (після інших приголосних): *свекрь – свекор, огонь – вогонь, вихрь – вихор, уголь – вуголь, узль – вузол, пѣснь – пісень, журавль – журавель, весль – весел, капль – капель*.

У тих формах цих самих слів, які після сонорних мали звуки повної довготи, перед сонорними будь-які вставні не розвивалися (*вітру, сестри*). У результаті цього виникло чергування з **Ø** таких секундарних **О, Е**, які безпосередньо не розвивалися з **Ъ, Ъ** (*вогонь – вогню, вітер – вітру*), хоча поява такого чергування теж зумовлена занепадом зредукованих.

Отже, у сучасній українській мові чергування **О, Е з Ø** пов'язане із занепадом слабких зредукованих і вокалізацією сильних у будь-яких значущих частинах слова (так звані **випадні** голосні), а також із занепадом слабких кінцевих зредукованих після сонорного, перед яким стоїть ще один приголосний (**вставні** голосні).

1.2. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ КОНСОНАНТИЗМУ

1.2.1. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Унаслідок занепаду зредукованих утворилося багато нових груп приголосних (*рди, лни, ждн, сткл, сти, стн* та ін.). Деякі нові сполучення виявилися складними для вимови, а тому окремі звуки в них почали пропускатися, що призвело до явища спрощення в групах приголосних:

зди – зн: *поздно*

жди – жн: *кождый*

сли – си: *маслыи*

стл – сл: *стылати*

стн – си: *чстыныи*

стц – сц: *мѣстьце*

сткл – скл: *стъкло*

рдц – рц: *сърдце*

лнц – нц: *сълньце*

рнч – нч: *гърньчарь*.

Зрідка відзначено спрощення й у двофонемних сполуках: *къде* – *де*. Уже з XIV ст. пам'ятки фіксують це явище, а в XVI – XVII таке написання стає дуже поширеним.

1.2.2. ПОЯВА НОВИХ ГРУП ПРИГЛОСНИХ

Закон відкритого складу передбачав відкритість кожного складу та розташування приголосних у складі в порядку наростання звучності (проривний + сонорний, фрикативний + сонорний тощо). Але після занепаду зредукованих з'явилося багато нових груп приголосних, серед яких не тільки двофонемні, а й трифонемні, які зафіксовані в пам'ятках із II половини XI ст.:

Вд – *въдова*.

Пт – *пѣтица*.

Кт – *къто*.

Дн – *дѣно*.

Вб – *въбити*.

Дл – *сѣдло*

Тл – *мѣтла*

Дч – *дѣчерь*.

Кд – *къде*.

Чхн – *чѣхнути*.

1.2.3. УТРАТА ЗВУКА Л

Утрата звуку **Л** – своєрідне спрощення, пов'язане з дієприкметниковим суфіксом, який унаслідок занепаду зредукованих після приголосних занепав: *несль* – *ніс*, *могль* – *міг*. Але перед голосними повного творення **Л** зберігся (*несъла* – *несла*, *могъла* – *могла*). Це явище можемо простежити в сучасних дієсловах минулого часу чоловічого та жіночого роду: *ніс* – *несла*, *міг* – *могла*.

1.2.4. АСИМІЛЯТИВНО-ДИСИМІЛЯТИВНІ ПРОЦЕСИ

Приголосні різної якості, які опинилися поряд унаслідок занепаду зредукованих, почали впливати на вимову один одного. Найпоширенішою в давньоукраїнській мові була регресивна асиміляція, результати якої відбиті на письмі або у вимові (*дѣхорь* – *тхір*, *сѣдоровыи* – *здоровий*, *просьба* – *про[з']ба*, *сѣшити* – *[шиш]ити*, *сѣ челядью* – *[шч]елядью*).

Прогресивна асиміляція за дзвінкістю / глухістю в слові *бджола*: *бѣчела* → *бчела* – *пчела* (але укр. *бджола*). Асиміляція відбувалася у вимові, тому часто відзначена в пам'ятках (*ж жиру*, *шишити*, *шчелядью*, *ріцці*).

Унаслідок занепаду зредукованих відбувається й асиміляція **Й** у сполуках м'який приголосний + **Й**, унаслідок чого виникають подовжені м'які приголосні (*знаньѣ* – *знане* – *знанне*) в іменниках середнього роду, які в сучасній українській літературній мові увійшли до другої відміни, замінивши флексію на **-Я** під впливом іменника *дитя* (*зілля*, *насіння*, *життя*, *буття* тощо). У пам'ятках такі іменники представлено з XV ст.

Дисиміляція належить до непоширених явищ давньоукраїнської мови: *къто* → *кто* → *хто* (у пам'ятках з кінця XIII ст., а з XIV – поширено); *крестъ* → *хрест* (з XII – XIII ст.), *что* → *што* → *ишо* → *ишо* (XII ст.) – тут відбулися асимілятивно-дисимілятивні зміни. Під впливом непрямих відмінків виникла форма *ишо* (діалектне *шо* витворилось унаслідок стягнення). Слово *що* в пам'ятках зафіксовано з II пол. XVI ст., форма *шо* – ще з початку XVI ст.

1.2.5. ЗМІНА Л – Ъ

З історією зредукованих пов'язана зміна **Л** – **Ъ**. Вона відбувалася в сполученні **ѡл**, **ѡл** між приголосними (*вѡлкѣ*, *пѡлный*, *шѡлкѣ*).

Ця зміна пов'язана з процесом сильного ствердіння приголосного **Л**, з утворенням його велярної (задньопіднебінної) артикуляції, що й наблизило його до **Ъ**. У пам'ятках цей процес представлено з XV ст. Якщо перед **Л** не було зредукованого або після **Л** стояв голосний, то зміна не відбувалася: *горілка*, *голка* (хоча в говірках *горіўка*, *гоўка*). Відбулася зміна суфікса **Л** на **Ъ** в дієсловах минулого часу чоловічого роду (*зналъ* – *знаў*). Це теж пов'язано із

занепадом **Ъ, Ъ**, бо в жіночому та середньому роді зредукованого не було, тому маємо *знала, вела, робила* (пор. чол. рід: *знав, вів, був*), бо **А** – голосний повного творення, а також із впливом дієприкметника активного стану минулого часу (*знавъ, знавъши*). Цю зміну назвали огубленням. Вона відбулася в літературній мові та майже в усіх діалектах. Цю зміну фіксуємо в 3 позиціях:

- 1) у сполученнях на зразок *тъlt: вовк, повний*;
- 2) у дієсловах минулого часу чоловічого роду: *носив, писав*;
- 3) у діалектах: *носива, горівка*.

Такий процес не вніс жодних змін у систему фонем. У дієсловах це призвело до чергування **Л / В** (*носив-носила, знав – знала*).

2. ЗМІНА Е В О ПІСЛЯ ШИПЛЯЧИХ ТА Й

Ця зміна належить до давньоукраїнського періоду. Після споконвічно м'яких шиплячих і Й уживався голосний переднього ряду Е, який у цей період лабіалізується в О перед твердим приголосним (*жонатий – женити*) незалежно від наголосу. У позиції перед пом'якшеними ця зміна не відбувалася (*вечеря, сажень, шести, щетина* (тут приголосні були пом'якшеними, оскільки після них стояли голосні переднього ряду)). Написання О на місці Е зрідка трапляється вже з XI ст, а з XII–XIII – часто. На думку вчених, цей процес відбувся ще до XII ст. На прискорення цього процесу могла впливати граматична аналогія: *братомъ, мужомъ*.

У словах *чотири, шостий* не відбулося зміни, бо в наступному складі був голосний непереднього ряду **Ы**, але *шести, женити* – у наступному складі був голосний переднього ряду **И**. Зберігається Е в дієсловах II особи однини перед твердими шиплячими (*знаєш, хочеш*). Це пояснюють тим, що шиплячі стерділи пізніше, ніж відбувся перехід Е в О. Зберігається звук Е й у словах *книжечка, ложечка*, бо Ч ще був м'який на період переходу Е в О.

Послідовна закономірність переходу Е в О після шиплячих та Й може порушуватися аналогією до інших форм:

1. Під впливом називного відмінка маємо *бджолі, щоці, жоні*.

2. Прикметники *гарячої, свіжої* – за аналогією до прикметників твердої групи типу *доброї, важкої*.

3. Іменники *свіжості, більшості* – за аналогією до *радості*.

4. У дієсловах *знаємо, читаємо* – за аналогією до *знаєш, читаєш*. У дієприкметниках *збуджений, озброєний* – за аналогією до *несений варений*.

5. У запозичених словах *жертва, чек, жетон*.

Учені припускають, що спочатку процес перетворення Е в О після шиплячих та Й розпочався в поліських говорах – у IX – XI ст. після утворення повноголосся, ще до ствердіння приголосних перед Е, И, а завершився після занепаду зредукованих.

Отже, сучасне чергування О / Е після шиплячих та Й залежить від голосного в наступному складі: якщо в наступному складі був голосний переднього ряду, зміна Е в О не відбувалася (*черниця, шести, женити*), якщо ж у наступному складі був голосний непереднього (середнього чи заднього) ряду, то Е змінюється в О (*жонатий, шостий, чорний*).

3. КОНВЕРГЕНЦІЯ ЇІ>И

Уже в найдавніших пам'ятках трапляються спорадичні випадки етимологічно неправильного вживання ЇІ на місці И й навпаки. Однак до початку XII ст. ці факти не є певними. Почастішання випадків плутання спостерігається від кінця XII ст. (1283 р.) й особливо в XIV ст. (у пам'ятках Західної України та Західної Волині). Отже, злиття ЇІ та И можна датувати кінцем давньоукраїнської доби.

У давньоукраїнській мові було два звуки – ЇІ, І (граф. И), які послідовно розрізнялися (*сынъ, сила*), оскільки перед першим приголосні були твердими, а перед другим – м'якими. Таке розрізнення зберігають сучасні білоруська та російська мови. В українській мові ці два звуки злилися в одному голосному И – передньо-середнього ряду середньо-високого піднесення. Злиття цих двох звуків і виникнення И українського – одна з найхарактерніших фонетико-фонологічних рис української мови. На початку слова И теж змінився в І (*ім'я*).

Розрізнення вимови давніх Ї, І (И) зберігають лише деякі північні та південно-західні (бойківські, лемківські) говори. Збіг давньоукраїнських Ї, І (И) в одному звукові письмові пам'ятки відбивають змішуванням букв Ї, И уже з XI ст. Крім того, ми вже знаємо, що після споконвіку м'яких шиплячих не міг уживатися голосний середнього ряду Ї, а після твердих задньоязикових – І (И), але пам'ятки засвідчують такі написання: *великии, лихи, други*. З цього випливає, що процес злиття розпочався рано, ще в XI ст, але завершення його припадає на дещо пізніший час (приблизно XII – I пол. XIII ст.).

З XIV ст. українські пам'ятки постійно змішують букви Ї, И (*съ нымъ, чотири, млыны*).

5. ДОЛЯ ФОНЕМИ, ПОЗНАЧУВАНОЇ БУКВОЮ ҃.

ЯВИЩЕ НОВОГО ҃

Поняття нового ҃ (але не саму назву) 1870 року запропонував О. Потебня; особливо активно його поняття розробляв О. Соболевський. На відміну від праслов'янського ҃, новий ҃ уживався лише в новозакритих складах (тобто складах, які стали закритими через утрату Ї), чергуючись з Е у відкритих складах (п҃чь – печі). Найперші приклади вживання нового ҃ зафіксовано в написі на хресті полоцької княгині Євфросинії, зробленому 1161 року, очевидно, київським майстром (*кам҃ньє*), тобто з часу занепаду єрів. З XII ст. новий ҃ трапляється у великій кількості слів (*кор҃нь, ш҃сть, с҃дмь, оучит҃ль, прош҃нню, неб҃сноє, млад҃нца* та ін.). Дуже багато випадків уживання нового ҃ в XIII ст., можливо, через те, що до нас дійшло більше пам'яток цього періоду. І в пізніших пам'ятках явище зберігається. Отже, якщо старий ҃ без винятків дав І, то новий ҃ найчастіше представлений як Е. Це могло б похитнути висловлене твердження про цілковите злиття двох ятів. Отже, учені роблять висновок, що вживання нового ҃ після 1150 року було природним і не зумовлене жодними зовнішніми чинниками чи правописною модою. Навіть якщо новий ҃ траплявся в староцерковнослов'янських і вряди-годи в чужомовних (неслов'янських) словах, запозичених через

староцерковнослов'янську мову, це можна легко пояснити: оскільки слова, з'являючись в Україні, мали слабкий Ъ, то цілком закономірно вони розвивалися за тією самою тенденцією, що й питомі одиниці, адже добре відомо, що чужі слова, потрапивши до іншої мови, підлягають тим змінам, які є чинними в мові-позичальниці на той час (Ю. Шевельов). Склад фонем унаслідок постання нового ѣ не змінився.

5. ІСТОРІЯ ЗВУКА Ф

У систему слов'янських приголосних звуків унаслідок різноманітних мовних та історичних процесів увійшов звук Ф, що різними способами прилаштовувався до вимови в окремих слов'янських мовах

Переважно в мовах словенської підгрупи (болгарській, російській, македонській) цей звук досить легко увійшов до їхніх фонологічних систем (напр., у російській він настільки прижився, що навіть В у кінці слів, зазнавши оглушення, перетворився на Ф у вимові – кроф', любоф'). З більшими труднощами відбувався процес засвоєння фонемі Ф у тих слов'янських мовах і діалектах, де відбулася зміна Л – Ъ (напр., в українській та білоруській). Свого часу П. Житецький зазначав, що в українській мові, як і в білоруській, звука Ф немає. Це твердження треба розуміти так: ні українська, ні білоруська мови, з огляду на особливості своєї артикуляційної бази, узагалі адекватно не могла передати його звучання і, як правило, замінювали іншими звуками та їх сполученнями.

З аналогічними проблемами зіткнулися й інші мови, які постали на антському підґрунті (наприклад, чехи та поляки, не маючи у своєму арсеналі звука Ф, замінювали його на Р або В (*Люципер*)).

Чому цей звук так легко засвоїли мови словенської підгрупи? У цих мовах цей процес полегшувався завдяки тому, що нова фонема зайнала місце глухого відповідника так само губно-зубної фонемі V. Губно-губна вимова слов'янського W не давала змоги встановити аналогічну відповідність; звук Ф потребував окремої специфічної артикуляції й особливого місця у фонетичній

системі. Парадокс полягав у тому, що, наприклад, вимова в українській мові звуків Х і В підряд створювала необхідні для Ф артикуляційні передумови, натомість спроба вимовити сам Ф перетворювала його на ХВ. Ця риса є контрастною в процесі українсько-російського зіставлення.

6. ПРОБЛЕМА ПАЛАТАЛЬНОСТІ / ВЕЛЯРНOSTІ ПРИГОЛОСНИХ

Багато приголосних, починаючи ще з розпаду праіндоєвропейської мови та праслов'янського періоду, були м'якими, оскільки вони витворилися внаслідок I–III палаталізацій чи йотового пом'якшення. Крім того, голосні переднього ряду, які стояли після будь-яких приголосних, мали здатність їх пом'якшувати. У такому стані система вокалізму та консонантизму потрапила до давньоукраїнської мови. Але, порівнявши характеристику приголосних у мові Київської Русі та в сучасній українській, спостерігаємо низку змін, пов'язаних зі ствердінням / пом'якшенням приголосних.

Ствердіння перед Е – процес, що розпочався з асиміляцією неслов'янського населення. Традиційно цю зміну відносили на к. XII – I пол XII ст. Але це явище треба аналізувати в загальнослов'янському контексті. Л. Булаховській зазначав, що така фонетична особливість, як відсутність пом'якшення приголосного перед Е, – риса, що виразно відрізняє українську мову загалом від російської й білоруської та сусідньої польської мов, виникла, як є серйозна підстава гадати, вже в давнині, тому хронологію навряд чи можна напевно встановити. Маркувальні особливості процесу ствердіння приголосних перед Е вважають настільки яскравими, що О. Ткаченко пропонує поділяти всі слов'янські мови за цим одним критерієм на 2 підгрупи. Якщо ми порівняємо вимову слів *небо, десять, день* тощо в давньоукраїнський період і в сучасний, а також у російській мові, то побачимо виразну відмінність: російська мова зберігає м'які приголосні перед Е, в українській же мові вони стверділи. Вважають, що м'яку вимову перед Е спочатку почали втрачати губні приголосні, а потім усі інші.

Ствердіння перед А, яке походить із колишнього Е₂, найбільше зазнали губні приголосні (*м'ясо, н'ять, тім'я, в'язати*). Учені зазначають, що в пам'ятках це явище відзначено вже в XIV ст., тому можемо стверджувати, що в усному мовленні воно вже існувало II – III століття до цього часу.

Ствердіння Р викликано занепадом зредукованих після нього (*лікар, косар*), а пізніше й в інших позиціях (*верх*), яке пам'ятки фіксують із XIV ст. і яке збережено в багатьох діалектах (*бура, бурак, расно*). У низці слів у літературній мові маємо м'який Р (*рясно, творю*).

Пом'якшення приголосних. Крім ствердіння, в українській мові наявне й пом'якшення приголосних, пов'язане насамперед із виникненням І в новому закритому складі після занепаду зредукованих (*стіл, ніч, піч, кінь*). Відбулося пом'якшення також і в суфіксі -СЬК, оскільки С у давньоукраїнський період у цій позиції був твердий, але внаслідок прогресивної асиміляції він пом'якшився (*сільський, людський*).

Отже, звукові процеси, які відбувалися в мові періоду Київської Русі (XI – XIV ст.), відіграли важливу роль у формуванні фонетичної системи власне української мови. Насамперед вони були пов'язані із занепадом зредукованих, у результаті якого витворилися специфічні, унікальні особливості української мови, яких немає в інших слов'янських мовах (чергування О, Е з І; наявність звукосполук РИ, ЛИ, депалаталізація приголосних перед Е, И тощо). Усі ці зміни були логічним продовженням фонетичних процесів попередніх епох і важливим етапом витворення самобутньої фонетичної системи української мови.

ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ

1. Предмет і завдання історичної морфології.
2. Зміни в морфологічній структурі мови: їхні шляхи та причини.
3. Формування частин мови в різні історичні періоди розвитку української мови.

1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ МОРФОЛОГІЇ

Історична морфологія української мови досліджує розвиток її морфологічної будови від найдавніших етапів до наших днів. Предмет історичної морфології – історія граматичних категорій (напр., категорії роду, числа, відмінка, часу, виду); історія граматичних форм (насамперед система становлення іменних (іменника, прикметника, числівника, займенника) та дієслівних флексій); історія будови та словотвору змінюваних і незмінюваних слів, тобто історична морфологія вивчає форми слів, їх утворення, розвиток та зміни, яких вони зазнали впродовж історичного розвитку мови найдавніших часів до сучасного стану.

Морфологічна будова мови змінюється поступово. Зміни в цій системі досить повільні, набагато повільніші, ніж, наприклад, у лексиці. Вони відбуваються шляхом розгортання й удосконалення наявної граматичної будови мови, шляхом тривалого, поступового нагромадження нових і відмирання старих елементів у морфологічній системі мови. Зміни в морфологічній будові мови перебувають у взаємозв'язку зі змінами в інших структурних елементах мови (наприклад, чергування приголосних пов'язане зі словотворенням і словозміною).

Мова як живий організм має здатність не тільки постійно змінюватись, а й зберігатись. А тому історична морфологія повинна фіксувати те стійке, що зберігається в мові протягом віків, і виявляти зміни в морфологічній будові мови, установлюючи їхні причини, хронологію, ареал поширення, функціонування в сучасний період. Хоча питання про те, чому одні морфологічні явища зберігаються без істотних змін протягом тривалого часу, а інші зазнають значних змін, інколи зникають або ж з'являються нові, залишається остаточно не вирішеним.

Цілком закономірно, що успішне здійснення досліджень морфологічної будови мови має базуватися на науковій основі, а оскільки низка морфологічних процесів сягає ще праслов'янської чи й праіндоевропейської доби, тобто незадокументованого періоду розвитку мови, вирішити багато

морфологічних проблем досить складно. Тому актуальне завдання істориків мови – простежити, як із найдавнішої системи відмінювання та словотворення імен і дієслів витворилася сучасна українська система відмінювання та словотворення, як сформувалися сучасні граматичні категорії та система засобів їхнього вираження.

Отже, історична морфологія – розділ історичної граматики, що досліджує становлення й розвиток граматичних категорій (числа, виду тощо), граматичних форм (іменних, дієслівних флексій та ін.), будови та творення відмінюваних і невідмінюваних слів (О. Крижанівська).

2. ЗМІНИ В МОРФОЛОГІЧНІЙ СТРУКТУРІ МОВИ

Граматична будова мови змінюється надзвичайно повільно. Безперервні поступові та повільні зміни в системі мови, нерівномірність темпів розвитку різних елементів цієї системи, а також окремих її ділянок – усе це становить специфіку історичного розвитку мови. Зміни форм слів у процесі історичного розвитку мови в кінцевому результаті зумовлені загальним розвитком мови в напрямку до її вдосконалення. Ці зміни відбуваються двома шляхами:

1) шляхом уодноманітнення й уніфікації форм, що призводить до спрощення (напр., у праслов'янській мові іменник мав шість типів відмінювання, існувала категорія однини, множини і двоїни, було чотири форми минулого часу дієслова);

2) шляхом розвитку диференційованих засобів для вираження граматичних значень, які раніше виражалися однією формою (напр., у давньоруськоукраїнській мові форма знахідного відмінка для іменників чоловічого роду назв істот і неістот була однаковою, у сучасній мові форма знахідного відмінка для назв істот збігається з формою родового, для назв неістот – із формою називного).

Зміни в морфологічній будові мови зумовлені низкою причин. Зокрема, це:

1. Зміни форм слів часто зумовлені змінами на фонетичному рівні (напр., занепад кінцевого зредукованого в іменниках чоловічого та жіночого роду призвів до того, що в сучасній українській літературній мові вони мають нульове закінчення).

2. Більшість змін форм слова спричинена взаємовпливами граматичних форм, які мають назву граматичної аналогії (напр., під впливом іменників давніх Ї-основ у давальному відмінку однини поширилася флексія: -ОВІ).

3. Витворення нових форм інколи зумовлене й перерозкладом (напр., іменник колишньої давньої основи на $\bar{A}$ *нога* в давальному відмінку множини мав флексію МЪ, а пізніше з нею злився колишній старий іменний суфікс А, унаслідок чого вже в праслов'янській мові виділялася флексія -АМЪ, яка успадкована українською мовою у формі -АМ).

3. ФОРМУВАННЯ ЧАСТИН МОВИ В РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Уже в мові давніх слов'ян протиставлялися два класи слів – імена (змінювалися за відмінками) та дієслова (змінювалися за особами). Тому найдавніші пам'ятки вже дають підстави виокремити серед іменних частин мови іменник (інші назви – сущник, речівник, термін іменник увів О. Партицький у 1873 році), прикметник (термін належить Я. Головацькому (1849), займенник (інша назва – містойміння; з 1865 року завдяки Г. Шашкевичу вживається термін займенник). Слова, які позначали число, ще в давньоукраїнський період не становили окремого класу слів, а їх формування тривало ще і в староукраїнській мові. Термін числівник увів П. Дячан у 1865 році.

Із-поміж дієслівних форм виділяли дієслово (раніше використовували терміни реченіє, річ, глагол, термін дієслово належить П. Дячану (1862)), до якого входили, крім власне дієслова, інфінітив, супін, дієприкметник. Дієприслівник як окрема форма дієслова витворився на ґрунті окремих слов'янських мов.

Незмінюваною частиною мови був прислівник, який виник переважно внаслідок скам'яніння архаїчних іменних форм. Уперше термін увів О. Партицький (1873), раніше використовували термін придієсловник.

До неповнозначних частин мови належали прийменник (термін О. Партицького, 1873), сполучник (термін О. Огоновського, 1889), частка та вигук.

Отже, морфологічна будова мови становить продукт багатовікового розвитку українського народу. У різні історичні епохи виникали певні морфологічні категорії, складалася система мовних засобів їх вираження. Частина цих категорій утратилася, зазнала змін, хоча зміни на граматичному рівні відбуваються досить повільно.

Отже, історична морфологія української мови досліджує розвиток її морфологічної будови від найдавніших часів до сучасного стану.

СТАНОВЛЕННЯ ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Історія формування граматичних категорій іменника (роду, числа, відмінка).
2. Давня система відмінювання іменників, її руйнування.
3. Історія становлення відмін іменників в українській мові.
4. Історія відмінкових закінчень іменників (виготовити картки «Відмінювання іменників різних основ»).
5. Словотвір іменника (на самостійне опрацювання).

Додаткова література

1. Загнітко А. П. Основи еволюції граматичних категорій. *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 7–14.
2. Карпенко Ю. О. Друга відміна іменників. *Українська мова і література в школі*. 1984. № 11. С. 9–13.
3. Карпенко Ю. О. Третя відміна іменників. *Українська мова і література в школі*. 1974. № 11. С. 17–23.

4. Карпенко Ю. О. Четверта відміна іменників. *Українська мова і література в школі*. 1972. № 10. С. 21–23.
5. Коломієць В. Т. Історична типологія слов'янських мов. К., 1986.
6. Коломієць В. Т. Спорідненість слов'янських мов. Київ, 1962. – 42 с.
7. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. К., 1974. 174 с.
8. Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1994. 398 с.
9. Самійленко С. П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення. *Мовознавство*. 1977. № 1. С. 14–21.

1. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА

Сучасний лексико-граматичний клас іменників виразно виділяється з-поміж інших імен незалежними граматичними категоріями роду, числа, відмінка. Як засвідчують пам'ятки, такі граматичні категорії існували на час появи перших писемних пам'яток, але це не означає що вони є споконвічними в слов'янських мовах чи в індоєвропейській мові. Іменник у мові Київської Русі являв собою центральну іменну частину мови, належав до так званих імен.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ РОДУ. Граматична категорія роду – одна з найсуттєвіших класифікаційних ознак іменника, оскільки в ньому вона незалежна. Але не в усіх мовах вона виразно представлена. Зокрема, у вірменській, осетинській, бенгальській мовах немає вираження родових відмінностей; відсутня категорія роду в сучасній англійській мові, хоча вона була наявна в давньоанглійській; лише чоловічий і жіночий рід мають сучасні литовська і французька мови. Чоловічий, жіночий і середній рід властиві всім слов'янським, староіндійській, старогрецькій, латинській та готській мовам. Такі факти потребують відповіді на питання про причини та час появи категорії роду в індоєвропейській прамові, передумови зникнення її в низці мов.

Автори академічного курсу «Історія української мови» зазначають, що проблема формування й розвитку граматичної категорії роду в індоєвропейських мовах потребує серйозного доопрацювання. О. Потебня, наприклад, вважав, що граматичний рід виникає на первісних стадіях розвитку мови; А. Мейє – граматична категорія роду як тричленна для індоєвропейських мов є новою, а передувала їй двочленна (середній і несередній рід, із яких потім виворилися чоловічий і жіночий). Сучасна система чоловічого, жіночого та середнього роду в слов'янських мовах, на думку Л. Якубинського, виникла з розрізнення первісних двох родів: **особового** (соціально активного) та **речового** (соціально пасивного) через стадію анімістичного сприймання, унаслідок чого в межах особових назв виокремилися й почали розрізнятися чоловічий та жіночий рід. Очевидно, розрізнення роду спочатку виступало в іменниках назвах діяча, особи-діяча, а вже потім поширилося й на інші іменники. З виділенням чоловічого та жіночого роду окремо залишалася ще група слів, яка не належала до жодного з них, – так виник середній (нейтральний, ніякий) рід, який своїм корінням сягає давнього неживого роду (порівняймо: у білоруській мові мужчынскі род, жанчынскі род, ніякі род). Оскільки розрізнення роду здавна було змістовим, а не формальним, граматичним, то й специфічних граматичних засобів для вираження роду практично немає. Так витворюється система трьох родових класів.

Отже, початки граматичного роду сягають ще спільноіндоєвропейського періоду. Розрізнення іменників за родами виникло дуже давно, але ще давнішим є розрізнення за основами. Розрізнення іменників за родом поступово почало руйнувати розрізнення іменників за основами в спільнослов'янській мові. Групування іменників за граматичним родом в індоєвропейських мовах є пізнішим, ніж групування за основами. Іменників різних основ об'єднувалися на базі граматичного роду, що призводило до утворення нових зразків відмінювання. Тому низку відмінкових форм пов'язують із граматичним родом, а не з типом відмінювання. Об'єднання

різних типів відмінювання за граматичним родом – вияв тенденції виражати ті самі синтаксичні відношення не різними, а однаковими морфемами.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА. Категорія числа належить до основних граматичних категорій. Її значення – вираження кількості позначуваних предметів і явищ. Це самостійна, синтаксично незалежна категорія іменників.

Іменник у давньоукраїнській мові мав однину, множину та двоїну. Категорія двоїни функціювала вже в індоєвропейській мові. Форма двоїни вживалася за потреби назвати парні предмети, предмет із двох частин або під час називання двох предметів. Категорія двоїни сформувалася на тому ступені формування категорії числа, коли абстрактне поняття множинності ще не було до кінця сформованим і парні предмети уявлялись як конкретна множинність. Коли поняття двох предметів і багатьох предметів усвідомлюється з розвитком мислення як категорія множини, що протиставляється однині, то двоїна стає пережитковим явищем. О. Шахматов відносить початок занепаду двоїни до XII – XIII ст. Уже в XIII ст. у пам'ятках двоїна замінюється множиною. Як засвідчують пам'ятки, найдовше форма двоїни збереглася в називному та знахідному відмінках, найменше зафіксовано випадків у давальному та місцевому відмінках. Тобто в період формування української мови граматичне значення двоїни втрачається – його поглинає множина. Залежно від контексту числівника *дѣва*, *дѣвъ*, *оба*, *обѣ* могли не вживатися при іменнику, а на форму двоїни вказувало закінчення. Категорія двоїни мала 3 відмінкові форми:

Н.в, З.в, Кл.в: **дѣвѣ** гривнѣ, невѣстѣ, рыбѣ.

Р.в., М.в.: **дѣвою** гривну, невѣсту, рыбу

Д.в., О.в.: **дѣвѣма** гривнама, невѣстама, рыбама.

Як зауважують дослідники, процес руйнування двоїни завершується десь до XVI ст. Зі слов'янських мов форми двоїни збереглися в словенській, лужицькій і кашубській мовах (до XVIII ст. – у полабській); із неслов'янських мов – у литовській. Занепад двоїни в різних мовах проходив по-різному.

Залишки двоїни збережені в сучасній українській літературній мові та діалектах:

1) у літературній мові – у формі орудного відмінка множини закінчення -ИМА (*дверима, очима, плечима*);

2) у літературній мові – у наголошуванні іменників із числівником **два**: *дві ба́би – баб́и* (мн.), *дві жі́нки – жі́нкi* (мн.);

3) у діалектах – у формі називного відмінка множини (*дві руці, дві відрі, у дві оці*);

4) у говірках південно-західного наріччя наявні двоїнні форми орудного відмінка множини (*ногема, рукима, головома*).

Занепад двоїни – це важливий процес у розвитку категорії числа. Він зумовив зникнення однієї з числових парадигм відмінювання іменників, що призвело до протиставлення однини та множини.

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА. Завдяки порівняльно-історичному мовознавству з'ясовано, що мови східного праїндоевропейського ареалу, до яких належать і слов'янські, після розпаду праїндоевропейської прамови зберігали найдавнішу індоєвропейську систему, до якої входило 8 відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний, аблативний (відокремлювальний, позначав відправний пункт дії, віддалення від предмета). У праслов'янський період родовий та аблативний відмінки об'єднуються. У давньоукраїнський період було 7 відмінків, які успадковані від праслов'янської мови. У процесі історичного розвитку граматичне значення відмінкових форм зазнавало значних змін: одні з них розширили коло своїх значень, інші – звузили. Зокрема, знахідний відмінок у різні періоди мав значно більше значень, ніж у сучасній мові. Також змінювалися й засоби вираження граматичних значень (у давньоукраїнській мові більш поширеними були безприйменникові конструкції, у староукраїнській і сучасній превалюють прийменникові).

Цікава історія кличного відмінка. Він був поширений у слов'янських мовах і вживався під час звертання в однині іменників чоловічого й жіночого

роду $\bar{A}$, $J\bar{A}$, $\bar{O}$, $J\bar{O}$, $\bar{I}$, $\bar{U}$ -основи. Здавна називний і кличний відмінки перебували в тісному семасіологічному зв'язку, хоча ніколи не були рівнозначними: форму називного відмінка мали всі іменники, він називає суб'єкт – особу-діяча, синтаксична функція – підмет чи присудок; форму кличного відмінка мали тільки іменники чоловічого та жіночого роду в однині, він називає предмет, що спонукає предмет, про який розповідають, до дії; синтаксично є звертанням. Кличний відмінок дуже рано почав утрачатися, замінювався називним відмінком, хоча пам'ятки, писані на теренах України, якщо давали підстави призначення, стиль пам'ятки, зберігали форму кличного відмінка. У радянські часи цей відмінок був вилучений із системи відмінків, пізніше його називали кличною формою, але зараз (із 1994 року) він повноправно функціонує поряд з іншими відмінками в українській мові.

2. ДАВНЯ СИСТЕМА ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЇЇ РУЙНУВАННЯ

Однією зі складних проблем граматики – проблема становлення іменного слов'янського відмінювання, зокрема й українського. Але загальновизнаним є факт зв'язку відмінювання з давніми основами іменників.

Цілком закономірно, що кожне відмінюване слово можемо поділити на дві частини: невідмінювану (основу) і відмінювану (закінчення). У праіндоєвропейській мові існували основи на голосні та приголосні й кожен іменник мав таку морфемну структуру: **корінь**, який був носієм предметного значення, основотворчий **суфікс** – детермінатив, який був показником належності слова до певного класу імен і залежно від якого й виділяли давні типи основ; **флексія**, яка слугувала засобом вираження синтаксичних відношень у реченні (префіксів у праіндоєвропейський період ще не було).

Із праіндоєвропейської мови праслов'янська успадкувала п'ять основотворчих суфіксів на голосний ($\bar{A}$ ($J\bar{A}$), $\bar{O}$ ($J\bar{O}$), $\bar{I}$, $\bar{U}$, U) і чотири на приголосний (N , S , T , R). Відповідно до цих детермінативів і визначали типи основ іменників.

1. Іменники $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи. До цієї основи належала значна кількість іменників жіночого роду та незначна чоловічого, які в називному відмінку мали закінчення **-А, -Я, -И** (*земля, вода, рука, рыба, староста, воевода судья, пустыни, кнѣгини, рабыни*). Залежно від кінцевого приголосного вони мали тверду і м'яку групу відмінювання (користуючись підручником, підготувати картку «Відмінювання іменників $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи», провідніючи один іменник твердої та один м'якої групи в однині, множині та двоїні). Усі іменники цієї основи потрапили до першої відміни в українській мові.

2. Іменники $\ddot{O}$, $J\ddot{O}$ -основи. До цієї основи належали іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини мали закінчення **-Ѣ, -ѣ** (*братѣ, столѣ, конѣ*), та іменники середнього роду з флексіями **-О, -Е, -ИЕ** (*село, весло, поле, море, сѣрдѣе, сѣльнѣе, знаніе, усердіе, усиліе*), які відмінювалися за твердим і м'яким зразком (підготувати картку «Відмінювання іменників $\ddot{O}$, $J\ddot{O}$ -основи», провідніючи в однині, множині та двоїні іменники твердої та м'якої групи). Усі ці іменники потрапили до другої відміни в сучасній українській літературній мові.

3. Іменники $\ddot{U}$ -основи. Ці іменники дуже подібні до іменників $\ddot{O}$ -основи. До такого типу належала невелика кількість іменників чоловічого роду, які в період Київської Русі закінчувалися на **Ѣ** (*домѣ, волѣ, сынѣ, вѣрхѣ, медѣ, полѣ, дарѣ, грѣхѣ, ледѣ, гвоздѣ, санѣ, чинѣ, садѣ, станѣ, рядѣ, разѣ, пирѣ, солодѣ, мирѣ, низѣ, долѣ, олѣ, жарѣ, мѣхѣ, борѣ, илѣ, тѣрнѣ*). Усі вони увійшли до другої відміни в українській мові (підготувати дві картки: 1. «Іменники $\ddot{U}$ -основи»; 2. «Відмінювання іменників $\ddot{U}$ -основи»).

4. Іменники $\bar{U}$ -основи. До цієї основи належала незначна кількість іменників жіночого роду, які в називному відмінку однини закінчувалися на **-Ы** (*свекры, любы, мѣрки, смокы, хоругы, цѣркы, кы, крокы, тыкы, бры, брюкы, боты*). Переважна більшість цих іменників зміни свою фонетичну структуру, тому в сучасній українській мові вони закінчуються на **-гва, -ква** (*корогва, кроква, морква, брова, церква*), **-уха** (*свекруха*). Ці слова потрапили до першої відміни; деякі з них не успадковані українською мовою, хоча наявні в

російській (*ботва, тыква*); іменники *кров, любов* увійшли до третьої відміни (підготувати картку «Відмінювання іменників Ū –основи»).

5. Іменники Ї-основи. До цієї основи належали іменники чоловічого (*голубь, огонь, гусь, тать, гость, Господь, жолудь, медведь, гвоздь, тьсть, звѣрь, лось, лебядь, чѣрвь*) та жіночого (*соль, голь, рысь, мазь, желчь, рожь, мышь, печь, речь, кость, вість, тѣнь, мѣдь*) роду із закінченням -Ь у називному відмінку однини (підготувати картку «Відмінювання іменників Ї-основи»). Іменники чоловічого роду цієї основи потрапили до другої відміни, більшість жіночого роду – до третьої; іменники *миша, кістка* змінили свою морфемну структуру, тому увійшли до першої відміни.

6. Іменники з основами на приголосний N, S, T, R належали до різних родів, але становили в основному єдину систему відмінювання, розрізняючись суфіксами та деякими відмінковими формами:

а) до іменників S-основи належали іменники середнього роду, у яких у процесі відмінювання з'являвся суфікс -ЕС (*слово, небо, коло, тѣло, чудо, око, дерево, диво, дѣло, черево, ложе*), – усі вони увійшли до другої відміни;

б) іменники N-основи – це іменники **чоловічого** роду, які можна поділити на дві групи: 1) на **n** (*корень, перстень, гребень, плетень, волосень, степень, стрежень, бредень*) та 2) **men** (*камень, пломень, ремень, кремь, струмень, стремя*) – потрапили до другої відміни, а також іменники середнього роду (*имя, племя, семя, бремя, письмено, знамено*), які увійшли до четвертої відміни;

в) до іменників T-основи належали іменники середнього роду (*теля, жеребя, вовча, ягня, щеня, гуся, кѣняжа*), які в сучасній українській літературній мові увійшли до четвертої відміни, оскільки під час відмінювання в них з'являється суфікс -АТ (-ЯТ);

г) до іменників на R-основи належала незначна кількість іменників жіночого роду, які увійшли до першої (*дочка, сестра*) чи до третьої (*мати*) відмін (Підготувати картку «Відмінювання іменників з основою на приголосний»).

3. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ВІДМІН ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Як зазначено вище, праїндоевропейське розрізнення іменників за основами було успадковане праслов'янською мовою, з якої потрапило й до протоукраїнських говорів. Але на період розпаду праслов'янської мови-основи старі основи вже зневиразнилися й виступали не окреслено. Тому відбулася перебудова старої системи відмінювання, причинами якої є:

1) виникнення й розвиток категорії роду, яка з часом починає відігравати основну роль (цей процес розпочався ще в праслов'янський період, оскільки до однієї основи не належали іменники всіх трьох родів);

2) перерозклад у морфемній структурі слова, поглинання новими флексіями колишніх детермінативів і давніх флексій, що зумовило посилення ролі флексій у системі відмінювання;

3) фонетичні зміни, які теж мали певну роль (напр., Ё у праслов'янський період змінився на Ъ, чим зблизив іменники двох основ – Ё та Ъ).

Оскільки стара система відмінювання занепадала, її мусила замінити нова, яка ґрунтувалася на категорії роду. Але граматичні зміни досить повільні, часто вони тривають тисячі чи сотні років. Тому початки процесу перебудови давньої системи відмінювання сягають давніх часів. Про це свідчить думка С. Бевзенка: «Уже праслов'янська мова відбиває процес трансформації старовинної системи іменного відмінювання в нову; значною мірою посилився він у пізнішу епоху, набравши повного розвитку в історії іменникового відмінювання окремих слов'янських мов».

Перегрупкування іменників з давніх основ проходило різними шляхами. Оскільки домінувала категорія роду, то кожен рід об'єднує в собі іменники різних основ (напр., до чоловічого роду увійшли іменники Ъ, ЈЪ-основи, Ї-основи, Ы-основи, N-основи; до жіночого роду – іменники Ӑ, ЈӐ-основи, U-основи, Ї-основи, R-основи; до середнього – ЈЪ-основи, N-основи, S-основи, T-основи). Зрозуміло, що така зміна відбувалася впродовж тривалого періоду, під

час якого могли відбуватися зміни роду (напр., іменники *біль, степ* були жіночого роду, а в українській мові – чоловічого).

4. ІСТОРІЯ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ

Потрапивши до одного роду, іменники різних основ зневиразнювалися, почали зближуватися між собою, впливаючи на характер вибору закінчення, що зумовило стирання відмінностей між колись різними за відмінюванням іменниками.

Так стара система відмінювання зруйнувалася, а на її місці витворилася нова, яка складається з чотирьох відмін.

I ВІДМІНА. До першої відміни в сучасній українській літературній мові належать іменники чоловічого, жіночого та спільного роду із закінченням **-а (-я)**. Ця відміна склалася найраніше, об'єднавши в собі іменники таких давніх основ:

- 1) усі іменники $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи, які склали кістяк I відміни (*вода, земля, староста, слуга*);
- 2) деякі іменники $\bar{I}$ -основи жіночого роду (*п'янь, мишь, кость*);
- 3) майже всі іменники $\bar{U}$ -основи (*морква, церква, свекруха, кроква, буква*);
- 4) іменники з основою на приголосний R (*дочка, сестра*).

II ВІДМІНА. У сучасній українській літературній мові до цієї відміни належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням та закінченням **-о** (*пень, дуб, стіл, дядько, Петро*), іменники середнього роду із закінченням **-о, -е** (*весло, ребро, вікно, серце, море, сонце*) та іменники середнього роду із закінченням **-я**, крім тих, у яких у процесі відмінювання з'являються суфікси **-ат, -ят, -ен** (*буття, знання, зілля*).

В основі сучасної II відміни – колишні іменники:

- 1) $\bar{O}$ -, $J\bar{O}$ -основи, які всі увійшли до цієї відміни (*братъ, вълкъ, рогъ, конь, ножъ, весло, село, море*);

2) усі іменники Ё-основи (*сынъ, домъ, воля, медъ, верхъ, полъ, ледъ, чинъ, садъ, санъ, рядъ, разъ, солодъ, пиръ, даръ, низъ, долъ, оль*);

3) усі іменники Ї-основи чоловічого роду (*гость, зять, гвоздь, голубъ, тьсть, лебядь*);

4) іменники з основою на приголосний N (*камень, промень, струмень, ремень*);

5) іменники з основою на приголосний S (*чудо, слово, око, небо, ухо*).

III ВІДМІНА. У сучасній українській літературній мові до цієї відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням (*сіль, ніч, піч, любов*) та іменник *мати*. До цієї відміни увійшли іменники таких давніх основ:

1) усі іменники жіночого роду Ї-основи (*ночь, печь, радость, соль, рать, память*);

2) іменники Ё-основи (*кровь, любовь*), які мали форму *кры, любы*;

3) іменник з основою на приголосний R-основи (*мати*).

IV ВІДМІНА. У сучасній українській літературній мові до цієї відміни належать іменники середнього роду із закінченням **-а, -я**, у яких у процесі відмінювання з'являються суфікси **-ат, -ят, -ен**. Сюди увійшли іменники таких давніх основ на приголосний:

1) T-основи (*теля, поросля, лоша, орля, осля*);

2) N-основи (*имя, племя, семья*).

Розглядаючи питання про історію відмінкових закінчень іменників, звертаємося до відмінювання іменників різних основ у давньоукраїнський період. Проаналізуємо це питання відповідно до особливостей відмінювання іменників кожної відміни.

Як свідчить відмінювання іменників I відміни, історично система відмінкових закінчень виникла внаслідок уніфікації відмінкових закінчень колишніх іменників переважно жіночого й частково чоловічого роду, які належали до різних основ (див. пит. 3). Найменше суттєвих змін зазнали іменники з колишніми детермінантами $\bar{A}$, $J\bar{A}$, виявивши виняткову стійкість і стабільність. Як свідчить відмінювання, у давньоукраїнський період виділялося

два варіанти відмінювання – твердий і м'який (порівняймо: у сучасній українській мові виділяють три групи – тверду, м'яку і мішану; мішана пов'язана з долею споконвіку м'яких шиплячих, які в усі періоди розвитку мови були м'якими й мали м'який тип відмінювання; через ствердіння шиплячих приголосних (XI – XIII ст.) виділилася мішана група, іменники якої в орудному відмінку все одно зберегли флексію м'якої групи). Прокоментуємо деякі відмінкові форми іменників I відміни:

1. Називний відмінок. Оскільки в основі I відміни – іменники давньої $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи, іменники інших основ, які потрапили до цієї відміни, прийняли закінчення іменників $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи.

2. Родовий відмінок. Також спостерігаємо вирівнювання відмінкових закінчень до закінчень іменників $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи (тв. гр. – флексія **-И**, м'яка – флексія **-І** для іменників $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи та $\bar{I}$ -основи; іменники $\bar{U}$ -основи зберегли флексію **-И** (*церкви, букви*)).

3. Давальний відмінок. Усі іменники в ньому мають флексію **-І** (в іменниках твердої групи це І походить з $\bar{f}$, м'якої – з давнього И), хоча в діалектах маємо *груши, землі, землє*.

4. Знахідний відмінок. Зберіг старі закінчення **-У(-Ю)**, які були характерні для іменників $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи і перейшли на інші основи.

5. Орудний відмінок. У сучасній мові в цьому відмінку маємо флексії **-ОЮ** (для твердої групи) та **-ЕЮ** (для м'якої та мішаної), які мали колишні іменники $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи, хоча в діалектах переважає тенденція до збереження закінчення твердої групи (*землюю, душою, земльов*).

6. Місцевий відмінок. У цьому відмінку маємо повну перемогу твердого типу відмінювання іменників строї $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи, де маємо закінчення **-І**, яке походить із $\bar{r}$ і яке поширилося на всі групи та всі давні основи, які увійшли до цієї відміни.

7. Кличний відмінок. Збережено старі закінчення **-О, -Е (-Є)**, яких набули й іменники, які пізніше потрапили до I відміни (*пісне, свекрухо, дочко*).

Щодо форми множини варто зазначити, що теж спостерігається уніфікація відмінкових закінчень навколо давніх іменників $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи. Отже, можемо зробити висновок, що на формування відмінкових закінчень іменників І відміни найбільший вплив мали іменники давньої $\bar{A}$, $J\bar{A}$ -основи.

Як зазначено вище, найбільш строкатою в українській мові є ІІ відміна іменників, до якої увійшла низка давніх основ як на голосний, так і на приголосний (див. пит. 3). Вирішальну роль у формуванні відмінкових закінчень іменників ІІ відміни відіграли іменники давніх $\check{O}$, $J\check{O}$ -основи та $\check{U}$ -основи, які всі потрапили до ІІ відміни. Оскільки до ІІ відміни потрапили іменники різних основ, які мали свої системи відмінювання, то уніфікаційні процеси проходили тут значно глибше, складніше, знищуючи менш чисельні типи, які все ж залишали деякі сліди після себе у вигляді паралельних чи нетипових для ІІ відміни закінчень. Прокоментуємо деякі відмінкові форми іменників ІІ відміни:

1. У називному відмінку іменники чоловічого роду мають закінчення **-О** (з давнього $\check{O}$), нульове закінчення після занепаду зредукованих (*день, кінь, дуб*), іменники середнього роду – **-О** (*небо, око, весло*), **-Е** (*серце, море*), **-Я** (*знання*) (щодо останніх варто зазначити, що більшість дослідників вважає поширення флексії **-Я** під впливом іменників *теля, ім'я*). У цьому відмінку іменники зазнали низки фонетичних змін.

2. Родовий відмінок. У ньому наявні різноманітні флексії, що зумовлено давніми старими основами: іменники $\check{O}$, $J\check{O}$ -основи мали закінчення **-А(-Я)**, іменники $\check{U}$ -основи – **-ОУ**; іменники $\check{I}$ -основи – **-И**; іменники на приголосний основи мали флексію **-Е**. Іменники середнього роду зберігають флексію колишньої $\check{O}$, $J\check{O}$ -основи. Іменники чоловічого роду мають закінчення **-А** або **-У**, що зумовлено їх семантикою, а також впливом іменників $\check{O}$, $J\check{O}$ -основи (тут маємо закінчення **-А**) та іменників $\check{U}$ -основи (тут наявне закінчення **-У**).

3. Давальний відмінок. Залежно від давньої основи іменники у формі цього відмінка мали такі флексії: 1) іменники $\check{O}$, $J\check{O}$ -основи – закінчення **-У(-Ю)**; 2) іменники $\check{U}$ -основи – флексію **-ОВИ (-ЕВИ)**; 3) іменники $\check{I}$ -основи та N-

основи – закінчення **-И**. У сучасній мові значного поширення набула флексія **-ОВІ (-ЕВІ)** – з давнього Ї-основи; водночас паралельно вживається **-У (-Ю)**, хоча значно менше (ця риса об'єднує українську мову із західнослов'янськими, що дало підставу О. Царукові вважати її найвагомим кваліфікатором, який підтверджує існування антської підгрупи). Отже, закінчення **-ОВІ (-ЕВІ)**, яке було притаманне невеликій групі іменників Ї-основи, поширилося на всі іменники чоловічого роду, у яких паралельно може існувати й флексія **-У (-Ю)**, яку вони успадкували від іменників Ї, ІЇ-основи.

4. Знахідний відмінок. На період появи перших писемних пам'яток форма знахідного відмінка й для назв істот, і для назв неістот збігалася з називним. Але вже перші писемні пам'ятки спорадично фіксують переважно для навз істот форму знахідного відмінка, яка збігається з родовим (*отця, живота*). Оскільки серед іменників назв осіб найбільше було іменників Ї, ІЇ-основи, то вони набували таких закінчень, які були для них характерні в родовому відмінку.

5. Орудний відмінок. У давньоукраїнський період іменники різних основ мали флексії **-ЪМЬ, -ЬМЬ**, які внаслідок фонетичних змін набули вигляду **-ОМ, -ЕМ**. Флексія іменників середнього роду – **-ЯМ** фіксується з XVI ст. Це закінчення можна пояснити впливом аналогії у формах множини.

6. Місцевий відмінок. Система флексій була строкатою залежно від давньої основи:

- а) іменники Ї-основи мали флексію **-Ь**: *на озеръ*;
- б) іменники ІЇ та І-основи – **-И**: *на корабли*;
- в) іменники Ї-основи – **-У**: *о сыноу*;
- г) іменники N та S-основи – **-Е**: *о чюдесе*.

Більшість цих флексій успадковано українською мовою, хоча наявні різні фонетичні зміни. Закінчення **-ОВІ**, яке ми маємо в іменниках чоловічого роду, на думку вчених, виникло внаслідок аналогії до давального відмінка іменників Ї-основи.

7. Кличний відмінок. Найдавніші пам'ятки засвідчують у формі цього відмінка строктіший набір флексій, ніж у сучасній мові. Наприклад, іменники Ё-основи мали закінчення **-Е** (друже, брате), ЈЎ-основи – **-Ю** (оучителю), Ў-основи – **-У** (сыноу), Ї-основи – **-И** (гости, зяти). З часом стало переважати закінчення **-У** (для твердої групи) та **-Ю** (для м'якої групи): *братику, батьку, гаю*, навіть для іменників Ї-основи, для яких це закінчення було новим (*зятю, гостю*) а деякі набули флексії **-Е** (*голубе*).

Значні зміни відбулися в іменниках сучасної II відміни та в множині, які зазнали впливу іменників $\bar{A}$, J $\bar{A}$ -основи, але й засвідчують великий слід від іменників Ў-основи та помітний вплив іменників Ї-основи. Варто зазначити, що тільки в слові *Господи* маємо рефлекс старої флексії **-И**, який, очевидно, збережено під впливом форм конфесійних текстів.

Іменники основ, які потрапили до III відміни, уже в найдавніших писемних пам'ятках були близькими за відмінюванням.

1. Називний відмінок. Після занепаду зредукованих усі іменники, крім *мати*, набули нульової флексії.

2. Родовий відмінок. У пам'ятках форми цього відмінка мають флексію **-И**, яка в сучасній мові замінилася на **-І**. Таке закінчення пояснюють впливом іменників $\bar{A}$, J $\bar{A}$ -основи.

3. Давальний відмінок. Як і в родовому, засвідчено флексію **-И**.

4. Знахідний відмінок збігався з називним.

5. Орудний відмінок. Форми цього відмінка зазнали тільки фонетичних змін, пов'язаних із занепадом зредукованих та асиміляцією.

6. Місцевий відмінок. Форма цього відмінка збігалася з родовим та давальним (закінчення **-И**)

7. Кличний відмінок. Сучасна флексія **-Е** виникла під впливом іменників м'якої групи I відміни. Старі форми на **-И** ще трапляються в пам'ятках до XVII ст., але зараз повністю втрачені.

Четверта відміна іменників сформувалася найпізніше, увібравши тільки іменники середнього роду. Відмінкові закінчення цієї відміни зазнали

найменших змін. Наприклад, у називному та кличному відмінку в пам'ятках відзначено флексію **-А(-Я)**, яка збережена й у сучасній українській літературній мові; у родовому відмінку найдавніші пам'ятки засвідчують флексію **-Е**, яка з часом під впливом іменників Ї-основи змінилася на **-И**; на місці давньої флексії **-И** в давальному і місцевому відмінку з'явилася **-І** внаслідок впливу іменників І відміни; в орудному відмінку в сучасній мові виступає флексія **-АМ(-ЯМ)**, яка виникла за аналогією до іменників ЈӖ-основи (*телям, лошам*), та історичне закінчення **-ЕМ**, яке наявне в основах із суфіксом **-ЕН** (*іменем, племенем*).

5. СЛОВОТВІР ІМЕННИКА

Основними способами збагачення складу іменників у мові Київської Русі є:

- 1) словотвір (суфіксація, префіксація, суфіксація з префіксацією, субстантивація, зміна наголосу, складання основ);
- 2) використання старих слів у новому значенні. Такі способи словотворення відомі з далекого минулого й відбиті в найдавніших пам'ятках.

Викладений матеріал про історію становлення іменника як частини мови дає підстави зробити такі висновки:

1. Основи морфологічної будови іменників закладені ще в індоєвропейській мові й зберігаються протягом тривалого часу.
2. Незважаючи на стійкість, цю частину мови охопила низка змін: нова система відмінювання, занепад двоїни, розвиток категорії істот і неістот, перегруповання іменників за родами.
3. У результаті змін (змішування основ у зв'язку з новим поділом за граматичним родом, змішування відмінків, чисел і родів) утворилася система сучасного відмінювання; значно спростилася система закінчень, особливо в множині.
4. На місці давнього розрізнення іменників за основами з'являється розрізнення за граматичним родом, яке призвело до того, що до одного роду стали належати іменники різних основ.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Прикметник як іменна частина мови, його морфологічні ознаки та синтаксична роль у мові праслов'ян та українців.
2. Історія формування іменних (нечленних) та займенникових (членних) прикметників; їхні морфологічні та синтаксичні особливості в різні періоди функціонування української мови.
3. Історія форм ступенів порівняння прикметників.
4. Відмінювання іменних і займенникових прикметників у давньоукраїнській мові (САМОСТІЙНО ВИГОТОВИТИ КАРТКИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПІДРУЧНИКА).

Додаткова література

1. Білоштан А. П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. К., 1958. 44 с.
2. Гринчишин Д. Г. Явище субстантивації в українській мові (субстантивація прикметників). К., 1965. С. 6–39.
3. Грищенко А. П. Короткі прикметникові форми української мови. *Мовознавство*. 1975. № 2. С. 29–37.
4. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. К., 1978. 207 с.
5. Грищенко А. П. Якісні прикметники в історії української мови. *Мовознавство*. 1978. № 1. С. 49–58.
6. Карпенко Ю. О. Ступені порівняння прикметників в українській мові. *Українська мова в школі*. 1960. № 1. С. 10–13.
7. Крижанівська Н. О. Короткі форми прикметників в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1960. № 1. С. 13–19.
8. Франчук В. Ю. Перехід відносних прикметників у якісні. *Українська мова і література в школі*. 1964. № 12. С. 21–25

1. ПРИКМЕТНИК ЯК ІМЕННА ЧАСТИНА МОВИ

Серед великої групи імен центральне місце належить іменнику. Та в граматичній будові слов'янських мов іменники не ізольовані, не відокремлені від інших частин мови. І за походженням, і за вживанням прикметники якнайтісніше пов'язані з іменниками. У сучасних слов'янських мовах прикметник – чітко оформлена самостійна частина мови, що передає ознаку предмета, маючи свої особливі словотвірні та граматичні показники, які багато в чому залежні від роду, числа та відмінка іменника, з яким прикметник узгоджується в реченні, посідаючи позицію означення, рідше – іменної частини складеного іменного присудка. Але такою самостійною частиною мови з відповідними граматичними ознаками прикметники стали не відразу. Як засвідчують етимологічні розвідки, у праіндоєвропейській мові-основі існував єдиний клас імен, у якому імена-прикметники мали з іменами-іменниками однакову морфологічну структуру, відрізняючись від них тільки тим, що в реченні узгоджувалися з іменами – назвами предметів, означаючи їх. Цьому є переконливі докази:

1. Етимології багатьох прикметників генетично пов'язані з іменниками (*голубий – голуб, солодкий – солод, зелений – зело*).

2. Ще в давньоукраїнських пам'ятках одні й ті самі слова зафіксовані то як іменники, то як прикметники (напр., у матеріалах І. Срезневського знаходимо ЛЪЖЬ СЪВѢДѢТЕЛЬ, де перше слово є прикметником).

3. У давньоруських (давньоруськоукраїнських, києворуських, пам'ятках періоду Київської Русі) ще є залишки іменного відмінювання прикметників (СЫНѢ БЛАГОВѢРНА ОТЬЦА (Лаврентіївський літопис)).

4. У діалектах сучасних слов'янських мов ще трапляються рідкісні випадки ступенювання іменників (болг. НАЙЮНАК).

Упродовж тривалого історичного періоду імена-означення набували певних семантичних і граматичних ознак, що виділили їх в окремий клас слів, який зараз називають прикметником. Саме це дало підстави О. Потебні

вважати, що відмінність між іменником і прикметником зменшується в напрямі до минулого.

Атрибутивна синтаксична функція певних імен була лінгвістичним рушієм виділення їх із загального класу імен в окрему частину мови. Поява перших писемних пам'яток у східних слов'ян засвідчила той період становлення прикметника як частини мови. коли семантично він уже відділювався від іменника, а морфологічні ознаки ще певною мірою залишалися не розмежованими.

Отже, прикметник як окрема частина мови виникає на основі синтаксичної функції атрибута, поступово виділячись із загальної групи імен (**Олександр Потебня**: «Іменник може бути відрізнений від нечленного прикметника, поставленого в тому ж роді, хіба за синтаксичними уживанням, яке також може бути для цього недостатнім»), уточнюючи водночас і значення іменника як частини мови, про що свідчать етимології багатьох прикметників, залишки іменної системи відмінювання прикметника, випадки функціонування іменників у ролі прикметника тощо.

2. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ІМЕННИХ ТА ЗАЙМЕННИКОВИХ ПРИКМЕТНИКІВ

В індоєвропейській мові імена, уживані у функції означення, відрізнялися від імен, які були назвами предметів, тільки тим, що узгоджувалися граматично з іменами – назвами предметів.

У спільнослов'янській мові існували членні (займенникові) і нечленні (іменні) прикметники.

У мові періоду Київської Русі прикметники мали ступені порівняння, нечленні та членні форми, відмінювалися за родами, числами, відмінками, але вони частіше вживалися в нечленній формі, мали категорію двоїни, а категорію роду виражали й у множині.

Історія іменних (нечленних, коротких) прикметників

Ці прикметники найдавніші, вони успадковані ще від індоєвропейської мови-основи. Оскільки іменні (нечленні) прикметники виділилися з іменних, то вони й відмінювалися спочатку однаково. У праслов'янський період вони мало відрізнялися від іменників, а в процесі відмінювання повністю зберігали давні форми іменників **ā, jā**-основ (жін. рід) та **ǫ**, з **jǫ**-основ (чол. і сер. рід). Крім того, у праслов'янській мові існувала невелика група прикметників, які, можливо, виникли на базі імен колишніх **ī**-основ, що не мали здатності змінюватися (**SVOBODŭ, SUGUBŭ** та ін.). Лише синтаксична функція цих слів у реченні дає змогу розпізнати їх належність до конкретної частини мови (**ДАСТЬ И ДАРЫ МНОГИ ЗЛАТО, СРЕБРО** – Лаврентіївський літопис); **ТЪГДА ВЕЛИКИЙ СВЯТОСЛАВ ИЗРОНИ ЗЛАТО СЛОВО** – Слово о полку Ігоревім).

Іменні прикметники виражали ознаку будь-якого предмета. Оскільки вони виділилися з іменників, то й відмінювалися так, як іменники (**ДОБРŭ МУЖЬ, ДОБРА МУЖА, ДОБРУ МУЖУ**).

У спільнослов'янській мові до появи займенникових прикметників нечленні вживалися в обох функціях – означальній і присудковій, а нечленні прикметники – тільки в присудковій. Коли виникли членні (займенникові) прикметники, вони вживалися й у функції означення, й у функції присудка, а іменні почали вживатися тільки в присудковій функції. Це функційне протиставлення іменних і займенникових прикметників зберігалось й на час появи перших писемних пам'яток. Найдавніші з них засвідчують паралельне вживання іменних і займенникових форм в атрибутивних словосполученнях (з перевагою займенникових); проте в складі присудка прикметники вживаються в нечленній формі.

Оскільки присудок-прикметник має форму називного відмінка, то нечленні прикметники поступово втрачають форми непрямих відмінків, тобто свою парадигму. Уже в пам'ятках XII – XIII ст. форми непрямих відмінків іменних прикметників трапляються рідко, що свідчить про зникнення їх у живій мові. У пам'ятках XIV – XV ст. ці форми зафіксовані ще рідше.

Остаточне розмежування іменних і членних прикметників завершилося тільки в першій половині XIX ст.

Нечленні прикметники майже зовсім утрачають відмінкові форми, і в сучасній українській літературній мові зберігаються лише залишки іменної системи відмінювання прикметників. Ці залишки виявляються у:

1) називному відмінку однини присвійних прикметників із суфіксами **-ів, -їв, -ин, -їн** (*батьків, тітчин, Андріїв*). Сучасні іменники-топоніми, на зразок *Київ, Лебедин, Пирятин*, теж є колишніми короткими прикметниками, які зберегли іменний тип відмінювання;

2) у прізвищах та іменах по батькові із суфіксами **-ович, -евич, -ич**, (*Кузьмич, Шашкевич*);

3) у деяких якісних прикметниках (*славен, дрібен, повен*), які вживані переважно у фольклорі (*Пливе човен води повен*) та в поетичних текстах зі стилістичною метою (*Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходив Тарас малими босими ногами, земля, яку скропив Тарас дрібними росами-сльозами* (М. Рильський));

4) у прислівниках, утворених поєднанням форм нечленних прикметників із прийменниками: *здавна, стиха, заново, вручну*;

5) у прикметниках, які виконують роль присудка: *варт, винен, готов, жив, ладен, певен, рад*.

Отже, іменні прикметники успадковані ще від індоєвропейської мови-основи; вони виділилися з великої групи імен, тому й відмінювалися як іменники (тверда група – як іменники **ā-основ** (жін. рід) та **ǫ-основ** (чол. і сер. рід), м'яка група – як іменники **jā-основ** (жін. рід) та **jǫ-основ** (чол. і сер. рід); до появи займенникових іменні прикметники вживалися у функції означення та іменної частини складеного присудка, а після появи займенникових вони стали виконувати функції присудка й перестали змінюватися (*ты еси слѣпъ*).

Історія членних (займенникових, повних) прикметників

Вони з'явилися ще в праслов'янській період унаслідок поєднання іменного прикметника з відповідною формою анафоричного вказівного

займенника **И** (чол. рід), **Я** (жін. рід), **Є** (сер. рід), тобто вони виникли на основі іменних прикметників (СИНЬ + И = СИНЬИ; СИНЯ + Я = СИНЬЯ; СИНЄ + Є = СИНЬЄ). У мовознавстві найпоширенішою є думка Ф. Міклошича про те, що займенникові прикметники виражали ознаку вже відомого, названого раніше чи такого, про який зараз ідеться, предмета, а іменні виражали ознаку будь-якого предмета (напр., ДОБРА ЖЕНА – це будь-яка жінка, безвідносно до конкретної особи, а ДОБРАЯ ЖЕНА – це конкретна жінка, про яку йдеться або про яку було згадано раніше (можна нібито сказати ДОБРА ТА ЖЕНА чи ДОБРА ЦЯ ЖЕНА). (Прокоментуймо вислів **Л. Якубинського**: «Первісно займенник зберігав свою повну значущість, у вислові *добръ-и, добра-я, доуро-є* розрізнялися дві частини – власне прикметник і вказівний займенник И, Я, Є, який хоч і ставився при прикметнику, але відносився до означуваного іменника, функціонуючи як означуваний член до цього іменника; у словосполученні *добрая жена я* відносилося до *жена*, указуючи на неї, як на певний відомий, згаданий предмет. Отже, наявність займенників при прикметниках в одних випадках і відсутність в інших первісно виражала категорію визначеності й невизначеності в застосуванні до іменників, які визначав прикметник. Первісно наявність займенника у відповідних зворотах чітко відчувалась і вказівність-релятивність цього займенника»).

Крім того, за іменними прикметниками закріпилася постпозиція щодо іменника, а за займенниковими – препозиція, що одночасно вказувало на їхні синтаксичні функції (прокоментуймо думку **Є. Істріної**: «Займенникова форма стоїть перед визначальним (іменником), а іменна після нього»).

Спочатку займенникові прикметники були складеними утвореннями, як і складалися з іменного прикметника та своєрідного постпозитивного артикля у вигляді анафоричного займенника И (Я, Є), кожен компонент яких, як припускають учені, у праслов'янський період відмінювався окремо (НОВЪ И, НОВА ЕГО, НОВУ ЕМУ і т.д.). Згодом займенник перетворився на складову частину прикметника, і значення вказівності при цьому слабшало, тому він почав передавати певне узагальнення тієї чи тієї ознаки. Отже, прикметник і

займенник злилися в одне слово (уже найдавніші писемні пам'ятки фіксують однослівні форми займенникових прикметників).

Первісними є повні нестягнені форми прикметників (СИНИИ, ДОБРАЯ). В українській літературній мові закріпилася така форма тільки в чоловічому роді (*зелений, добрий, мудрий*). У жіночому й середньому роді та формі множини збережено повні стягнені форми (*зелена, добра, синє, мудрі*). Як же утворилися ці форми? Як вважають учені, процес стягнення в основах повних прикметників розпочався ще в дописемний період. Спочатку стягнення відбулося в непрямих відмінках, і з різними фонетичними змінами такі форми успадковані української літературною мовою (напр, ДОБРА ЄГО – злиття двох слів в одне – ДОБРАЙЕГО – занепад інтервокального Й – ДОБРАЕГО – асиміляція – ДОБРААГО – стягнення двох голосних в один довгий звук ДОБРА:ГО – зникнення довгого голосного, оскільки довгі та короткі голосні для цього періоду розвитку мови вже не були характерними (Згадаймо, якому періоду такі звуки були притаманні?)) та асиміляція – ДОБРОГО). Як засвідчують ранні пам'ятки, у називному та знахідному відмінках ще тривалий час існували нестягнені форми. Отже, стягнення в цих відмінкових формах відбулося вже на ґрунті окремих слов'янських мов (порівняймо з білоруською та російською мовами).

Залишки повних нестягнених форм сьогодні фіксуємо в поетичному мовленні чи фольклорі (*зеленеє жито, хорошії гості, щиреє серце*) та в діалектах (*добрая, злая, старіє*).

Отже, виникнення займенникових прикметників сягає праслов'янської мови й зумовлене вживанням іменників у функції означення; такі прикметники вказували на ознаки конкретного предмета; спочатку форми займенникових прикметників були складеними (іменний прикметник + анафоричний займенник); згодом вони стали однослівними утвореннями й унаслідок низки фонетичних змін витворилися сучасні повні стягнені форми прикметників, які нормативні для літературної мови (крім чоловічого роду, де збережено повнунестягнеу форму).

3. ІСТОРІЯ ФОРМ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Ступені порівняння – це категорія співвідносної міри якості. Її мають тільки якісні прикметники, бо вони можуть виявляти ознаку більшою чи меншою мірою. Якісні прикметники, які пізніші за походженням, ніж відносні (відносні найдавніші, оскільки виражали ознаку одних предметів через відношення до інших, за походженням іменники), виникли на тому ступені розвитку, коли ознаку почала усвідомлювати незалежно від предметів, уже в найдавніших писемних па'ятках фіксуємо у формах 2 ступенів порівняння – **вищого** (компаратива) і **найвищого** (суперлатива).

Прикметники **вищого** ступеня порівняння творилися за допомогою суфіксів:

а) **-ЙЕ-** (<*jъs), який приєднувався до простої безсуфіксної основи прикметників у формах називного та знахідного відмінка середнього роду: *тверже, дороже* та ін. Сучасна українська літературна мова таких утворень не має;

б) **-ЬШ-** (<*jъs), який приєднувався до основ безсуфіксних прикметників (*хужьшее*); до основ прикметників, які ступенюються від інших (суплетивних) основ (*лучьши*); від прикметників із суфіксами **-ОК-**, **ЕК-**, **-ЬК-**, **-ЪК-**, що усікалися (*нижиши, вышиши*). Уже на українському ґрунті в основах прикметників, корінь яких закінчувався на Г, З, С, відбулися закономірні асимілятивно-дисимілятивні зміни, що зумовили витворення українських форм прикметників *вищий, ближчий, дорожчий* та ін. Відома думка **Л. Булаховського** з цього приводу «... провідним при розподілі **ш** або **ч** був самий момент характеру кінцевого приголосного основи, ускладненої в минулому сіфіксом **-ЬШ**: шиплячі зумовлювали відштовхування від **-ш-** і заступлення його **-ч**». Наявністю **-ч-** в інших формах, явищами асиміляції та дисиміляції можна пояснити такі утворення: *ближчий* (*близьшиши – близшиши – ближчиши – ближчий*); *нижчий, тяжчий, дорожчий, вищий*. Суфікс **-ЬШ-** унаслідок занепаду зредукованого в слабкій позиції перетворився в українській

мові на суфікс **-Ш-**, який має вужчу сферу використання, ніж суфікс **-ІШ** (*глибший, менший* та ін.);

в) **-ЪИШ-** (<*ejъs), який на українському ґрунті дав **-ІШ-** (*новѣишии, веселѣишии, теплѣишии* – *новіший, веселіший, тепліший*) Досить довго цей суфікс мав трифонеми структуру, але з часом голосний **И** скоротився до нескладового **Й**, а потім і зовсім утратився (уже в пам'ятках XIV ст. зафіксовано написання *безпечнѣишии*).

Здавна відомі паралельні утворення із суфіксами **-Ш-** та **-ІШ-** (*грубший – грубіший, товций – товстіший*). Деякі з них засвоєні українською літературною мовою, але мають різне значення (напр., *старший* – за віком, посадою; *старіший* – тільки за віком).

Найвищий ступінь порівняння прикметників у давньоукраїнський період утворювався приєднанням префікса **НАИ-** до основи вищого ступеня порівняння (такі форми відзначено вже в пам'ятках XII – XIII ст. (*наяснѣишим, найлѣпшеє*). Староукраїнська мова успадкувала цей спосіб творення, хоча спорадично зафіксовано й утворення з префікса **НА-** (у пам'ятках, писаних на території Полісся). (Згадаймо, за допомогою якого префікса твориться форма найвищого ступеня порівняння в говорах південно-західного наріччя, зокрема в гуцульських і покутських?).

Отже, форми ступенів порівняння сучасної української мови теж мають свою історію та успадковані з попередньої епохи з різними змінами.

ВИСНОВКИ

1. Прикметник як частина мови в праслов'янський період належав до єдиної іменної частини мови, тобто до великого класу імен.
2. У задокументований період відбулося розмежування функцій коротких і повних прикметників; утратилося відмінювання коротких прикметників.

3. Утворилися повні прикметники, склалася система їх відмінювання; з'явилися повні стягнені форми в називному та знахідному відмінках однини й множини жіночого та середнього роду.

4. Виникла сучасна база формотворення ступенів порівняння.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Виділення числівника в окрему частину мови.
2. Історія назв першого десятка.
3. Історія назв другого десятка.
4. Історія назв десятків.
5. Історія назв сотень.
6. Порядкові, збірні та дробові числівники.

Додаткова література

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. Київ, 1980. 242 с.
2. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. Київ, 1966. 152 с.
3. Герасимчук В. А. Майже все про числівник. Київ, 1995. 121 с.
4. Івченко М. П. Числівники української мови. Київ, 1955. 144 с.
5. Лукінова Т. Б. Числівник. *Історія української мови: Морфологія*. Київ, 1978. С. 126–234.
6. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ: Наук. думка, 2000. 372 с.
7. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови: Числівник. *Українська мова і література в школі*. 1954. № 4. С. 3–15.

1. ВИДІЛЕННЯ ЧИСЛІВНИКА В ОКРЕМУ ЧАСТИНУ МОВИ

Наявна система числівників у своєму сучасному вигляді складалася в слов'янських мовах протягом тривалого часу.

За своїм походженням числівники належать до давньої групи слів основної лексики. У їх складі нема новотворів. Спільним для слов'янських і багатьох інших мов є те, що вся величезна, теоретично безмежна кількість чисел виражена за допомогою обмеженого набору первинних лексичних елементів – числівників назв першого десятка, сотні, тисячі; основну масу числівників складають певним чином побудовані синтаксичні конструкції з цих простих чисел. Уся складна система числівників базується на 16 назвах: 1–10, 0, 40, 100, 1000, мільйон, мільярд. Крім цих, у мові періоду Київської Русі були свої назви для одиниць вищого порядку: 10000 – тьма, 100000 – легіон, 1000000 – леодр, 10000000 – ворон, 100000000 – колода.

Академік М. Марр називає числівники міжнародною категорією мови: ніщо так не потребує ясного й чіткого уявлення про складність взаємин народів і численність шляхів їх спілкування, як числівники, які ніде ні від кого не відставали, бо всі шляхи відкривалися справами, а їх неможливо було вести без числівників. Крім того, М. Марр вважав, що числівники за своїм походженням – частина магії. Ця здавна сформована, замкнена група слів неоднорідна за своєю граматичною будовою.

Числівники у своєму історичному розвитку тісно пов'язані з іменниками та прикметниками. Про це писав О. Потебня: «Числівники кількісні 5–10, 100–1000 і 40 є первісно іменниками, тобто назви речей, а не ознак і відношень. За значенням вони близько підходять до таких, як тьма, копа, що самі стають числівниками (10000, 60) як ідеальні вмістилища (куча, стіг, стадо, табун, полк, багато, мало як іменники) і навіть вмістилища реальні, відділені від того, що вміщується: віз, міх, відро».

Здавна відомі десяткова та дев'яткова системи рахунку.

2. ІСТОРІЯ НАЗВ ПЕРШОГО ДЕСЯТКА

Числівники назви першого десятка поділяємо на дві групи:

- 1) схожі з прикметниками (1–4);
- 2) солжі з іменниками (5–10).

Зауважимо, що числівники назви першого десятка були й досі є основними, оскільки вони складники безкінечно великої кількості чисел.

Числівник **ОДИН**. Найближче стоїть до прикметника, неособового займенника. Має форми всіх трьох родів. За граматичними формами – це прикметник, за походженням – займенник ще праіндоєвропейського походження. Вважають, що в індоєвропейській мові він мав форму *oīno (*eino) з первісним значенням ‘один’. Праслов’янський числівник складався з 2 частин: *jed+in, де **jed** – тільки, лише (Л. Булаховський), а **in** – корінь старого слова із семантикою ‘один’ (пор.: *іноходець, інок, єдинорог*, рос. *иноходь, иноходец*). В. Таранець натомість вважає, що в слові **ediny** було три морфеми – **e-di-nь** і пов’язує слово із семантикою «рука». Отже, форма з початковим je – давніша, збережена в діалектах. Уже в пам’ятках XIV – XVст. уживано форму з початковим О (*одинь*). Цей займенник відмінювався в усіх трьох родах як вказівний займенник ть, та, то.

Числівники **ДВА, ОБА** (др. *дъва* (ч. і с.р.), *дъвъ* (ж.р.), *оба, обѣ*). Ці два утворення були синонімічними. *Два* та *оба* змінювалися за родами, мали форму лише двоїни, не мали форм однини і множини. Сягають індоєвропейського походження. З прикметниками їх об’єднує наявність форм чол. і жін. роду. Компонент dw етимологічно М. Андреев пов’язує з первинною семантикою: розрубати надвоє, відрубаний двічі. Числівники *оба, обі* не стали нормою літературної мови, хоча їх маємо у словах *обидва, обидві*, а також у діалектах.

Числівники **ТРИ, ЧОТИРИ** індоєвропейського походження. Для числівника ТРИ прикметниковість може бути встановлена лише історично. У пам’ятках числівник зафіксований у формах ч.р. (*триє*) і ж. та с.р. (*три*). Українська мова, як і більшість слов’янських, успадкувала форму жіночо-середнього роду. На морфологічному рівні слово **три** належало до іменника Ї-основи і відмінювалось за парадигмою лексичного типу *kosti*. Іноді в

етимологічних студіях це слово пов'язують з *тер-ти* – наказовий спосіб три. М. Андреев убачав підставу для можливості такого зв'язку існування важливої для наших прапредків реалії – так званого трикутника вогню (колодки, тяжа й вістря). Числівник *чотири* теж мав родове розрізнення (ч.р. *четыре*, ж., с.р. – *четыри*). Слово індоєвропейського походження. Відомі різні версії етимології цього числівника: його пов'язують із давнім коренем, що означав КУТ, пізніше – КВАДРАТ, потім – ЧОТИРИ; висловлюють припущення про зв'язок слова з ЧІТ 'парне число', оскільки поняття парності в ментальності відіграло значну роль. Успадковано літературною мовою форму жіночо-середнього роду з певними фонетичними змінами.

Числівники **П'ЯТЬ – ДЕСЯТЬ**. Це праслов'янські новотвори, хоча корені в них індоєвропейські й вони мають споріднені утворення з тією самою числівниковою семантикою в усіх індоєвропейських мовах (*пять, шесть, семь, осмь, девять, десеть*). За походженням – іменники. П. Черних зазначав: «Усім відомо, що багато кількісних числівників на очах історії втратили риси конкретності: 5 пов'язані за походженням з п'ять – рука, п'ятерня, а деякі явно розвинулися з конкретних іменників».

3. ІСТОРІЯ НАЗВ ДРУГОГО ДЕСЯТКА

Групу традиційно складних, а в сучасних граматиках – простих, оскільки частину *-надцять* сьогодні вважають суфіксом, кількісних числівників у сучасній українській літературній мові становлять назви другого десятка, а також десятків, сотень.

Числові назви другого десятка (11–19) витворювалися шляхом множення на основі назв першого десятка, але, на відміну від сучасної мови, у якій їх вважали складними за будовою, а зараз – простими, у давньоруськоукраїнській мові вони були складеними. Ці числівники витворилися на основі морфологічних словосполучень, які мали таку будову: до назви одиниці (назви першого десятка) за допомогою прийменника НА додавався числівник **ДЕСЯТЬ** у М.в. (**ПЯТЬ НА ДЕСЯТЄ, ТРИ НА ДЕСЯТЄ** та ін.). Такі словосполучення

мали значення ‘один... п’ять... на десяткові, поверх десятка’. Між компонентами такого словосполучення могли вставлятися інші слова (ТРИ ЖЕ НА ДЕСЯТЕ). Перетворення такої складної сполуки в менш громіздку відбувається в середньоукраїнський період. Воно, очевидно, було зумовлене законом мовної економії. Отже, кілька слів зливаються в одне й при цьому наголос пересувається на середину слова, а саме на прийменник НА. Крім цього, числівник десять змінює свою відмінкову форму з М.в. (ДЕСЯТЕ) на форму З.в. (ДЕСЯТЬ), яка втратила самостійне наголошування, що призвело до різних фонетичних змін: ДЕСЯТЬ – ДЬСЯТЬ (випадання Е, на який не падав наголос, поява зредукованого) – ДСЯТЬ (зникнення зредукованого) – ДЦЯТЬ (асиміляція). Особливістю відмінювання числівників назв другого десятка того періоду, коли вони були складеними, полягала в тому, що змінювалося тільки перше слово (ОДЬНОГО НА ДЕСЯТЕ, ОДЬНОМУ НА ДЕСЯТЕ та ін.) – згадаємо відмінювання таких числівників у сучасній мові, при якому змінюється тільки остання частина. Коли такі числівники перетворюються на складні слова, вони мають таку саму систему відмінювання, що й числівники 5–9. Процес утворення таких форм числівників назв другого десятка завершився в середньоукраїнський період, про що свідчать пам’ятки того часу.

4. ІСТОРІЯ НАЗВ ДЕСЯТКІВ

Числівники на позначення назв десятків можна залежно від змін, яких вони зазнали, та форм й особливостей відмінювання, які вони мають у сучасній українській літературній мові, можна поділити на три групи:

- 1) числівники 20–30;
- 2) числівники 50–80;
- 3) числівники 40, 90.

Первісно назви десятків (крім *сорок*) були складеними й утворювалися шляхом множення. Складалися вони з назв одиниць першого десятка, які вказують на кількість десятків, і слова ДЕСЯТЬ у формі Н.в. двоїни при числівнику 2 чи множини при числівниках 3–4. У таких словосполученнях

числівники 2, 3, 4 узгоджувалися з числівником 10, а 5–9 – керували ним. За аналогією до назв першого десятка ці числівники змінили останній компонент на -ДЦЯТЬ (у числівниках ДВАДЦЯТЬ, ТРИДЦЯТЬ).

При числівниках 5–8 слово ДЕСЯТЬ стояло у формі Р.в. множини (ПЯТЬ ДЕСЯТЬ, ОСМЬ ДЕСЯТЬ). Вони відмінювалися лише в першій частині. У середньоукраїнський період зі складених такі числівники перетворюються на складні (ПЯТЬДЕСЯТЬ, СЕМЬДЕСЯТЬ). Під час перетворення складених форм у складні в цих числівниках відмінювалися обидві частини. У XV – XVI ст. перша частина втрачає відмінювання, а друга в непрямих відмінках приймає пізніше утворені закінчення числівника ДЕСЯТЬ. Тому сучасні 50, 60, 70, 80 – пряме продовження своїх попередників, вони успадковані українською мовою з фонетичними змінами.

Своєрідними утвореннями серед назв десятків є СОРОК і ДЕВ'ЯНОСТО. Для передавання кількості з чотирьох десятків у слов'ян використовували назву ЧЕТИРЕ ДЕСЯТЕ. Уже в пам'ятках XIII ст. починає з'являтися СОРОК. Довгий час це слово вважали запозиченням із грецької мови візантійського періоду, але зараз цілком слушно вважають, що СОРОК – це іменник із матеріальним значенням. Імовірно, що назва ця пов'язана з іменником СОРОК 'сорочка, мішок, куди вкладали 40 шкірок соболів чи білок, яких вистачало на повну шубу'. З часом за словом закріпилося числове значення. Саме в числовому значенні слово СОРОК засвідчено в купчій П. Радціовського 1359 р. (А КУПИЛ ПАН ПЕТРАШЬ ЗА СОРОК ГРИВЕН). Така форма збережена тільки в українській та білоруській мовах.

Досі немає єдиної етимології слова ДЕВ'ЯНОСТО. У пам'ятках української мови аж до XVIII ст. на позначення цієї кількості відома інша назва – ДЕВЯТЬ ДЕСЯТЬ, хоча вже з XIV ст. трапляється форма ДЕВ'ЯНОСТО. Багато вчених вважає, що ця назва, до складу якої входить два числа, виникла в результаті контамінації, але шлях її встановити важко. О. Потебня виводив її з давньої системи лічби шляхом віднімання одиниць від дальшого десятка: ДЕВ'ЯН-О-СТО – дев'ять десятків від ста. Переконливими є думки Ф. Ржиги, І.

Ендзеліна та Л. Булаховського, що числівник 90 утворився із ‘дев’ять до ста’, де Н – продукт дисиміляції, підтриманої впливом ДЕВ’ЯТНАДЦЯТЬ. Інші дослідники (Ф. Прусін, С. Станг та ін.) вважають, що це спільнослов’янський діалектизм, який має відповідники в інших мовах. Ці числівники відмінювалися як іменники середнього роду Ї-основи.

5. ІСТОРІЯ НАЗВ СОТЕНЬ

Числівник 100 в давньоукраїнський період відмінювався як іменник середнього роду Ї-основи, мав форму однини, двоїни і множини. Але в середньоукраїнський період таке відмінювання не спостерігається (хоча ще у творах Т. Шевченка зафіксована форма О.в. двоїни: *То город із стома церквами*). Залишки відмінювання збережено в діалектах.

Назви сотень, як і назви десятків, утворювалися способом множення. Вони були складеними за будовою й складалися з назв одиниць, що показували кількість сотень, і слова СЪТО у Н.в. двоїни або множини чи Р.в. множини (ДВѢ СЪТѢ, ТРИ СЪТА, ПЯТЬ СЪТѢ). У процесі відмінювання змінювалися обидва слова. З часом вони зазнали злиття в одне слово й перетворилися у складні назви сотень. Уже в пам’ятках XIV ст. часто трапляються складні назви. І досі нормою відмінювання є зміна обох частин складного числівника.

Крім назв сотень, відомі складені числівники, що передавали одиниці різного підпорядкування (десятки й одиниці, сотні, десятки й одиниці та ін.). У давньоукраїнський період вони передавалися сполученням відповідних числівників, компоненти в якому пов’язувалися зв’язком сурядності, розташовувалися в порядку спадної кількісної ознаки, тобто до назв більших чисел приєднувалися назви менших чисел, часто за допомогою єднальних сполучників И, ТИ, ДА (ДВАДЦАТИ И ШЕСТИ КОНЕЙ). Такі словосполучення були поширені й у середньоукраїнській мові, про що свідчать пам’ятки XIV – XVII ст. Сполучник И в таких конструкціях збережений у болгарській та сербській мовах.

Зрідка в пам'ятках української мови XIV – XVII ст. трапляються числівникові формули, які засвідчують про наявність способу лічити сотнями (ПЯТНАДЦАТЬ СЪТЪ), але це не стало нормою літературної мови.

6. ПОРЯДКОВІ, ЗБІРНІ ТА ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Для вираження дробових понять існували слова-іменники ПОЛ, ТРЕТЬ, ТРЕТИНА, ЧЕТВЕРТЬ (ЧЕТЬ, ЧЕТВЕРТИНА), ПЯТИНА, ОСМИНА, ДЕСЯТИНА. Їх фіксують пам'ятки аж до XVIII ст., деякі з них уживаються й сьогодні. На позначення величини, що складається з цілого й половини, у пам'ятках відзначено сполучення ПОЛ із числівником, який називав число, половину якого називали (ПОЛ ТРЕТЯ – 2,5; ПОЛ ШЕСТА ДЕСЯТЕ – 55). Такі утворення в літературній мові не збережені (крім *півтори, півтора, півтораства*).

Збірні числівники ДВОЕ, ТРОЕ, ПЯТЕР і т.д. зі значенням ‘подвійний, потрійний...’ уживалися при назвах парних і множинних. Вони мали вузьку сферу вживання й досить рано зникають. Стійкішими виявилися форми Н.в. – З.в. однини середнього роду (ДВОЕ, ОБОЕ, ТРОЕ, ЧЕТВЕРО та ін.), які є і в сучасній українській мові. Числівник ОБИДВА (оба +дѡва) вперше зафіксовано в пам'ятці XIV ст. і збережено в сучасній українській мові у двох родових формах – *обидва, обидві*. Збірні числівники зі змешено-пестливими суфіксами -КО, -ЄЧКО належать до пізніших утворень (*двійко, трійко, двосчко, троєчко*).

Історія становлення форм порядкових числівників схожа на історію прикметників, оскільки вони теж мали членні й нечленні форми, у реченні посідали позицію означення й узгоджувалися з іменниками в роді, числі та відмінку. З часом вони втратили короткі форми та родові розрізнення у формі множини. Форми жіночого та середнього роду зазнали стягнення.

Числівник ПЪРВ, ПЪРВА, ПЪРВО утворювалися від іменника ПЪРВ ‘передній’. Сучасний числівник ПЕРШИЙ утворився від форми вищого ступеня ПЪРВ-ЫШ-ИИ. Він з'являється тільки в пам'ятках кінця XV ст. , а з XVIII ст. стає панівним.

Зі значенням ‘другий’ у давньоукраїнській мові вживалися ВТОР, який був давнішого походження, наслідки його маємо в словах *вівторок, повторити, вторити*, і ДРУГИ, пізніший за походженням і більш уживаний.

Числівник ТРЕТІЙ у давньоукраїнській мові мав форму ТРЕТЬИ, що витворилася з числівникової основи ТРЕТЬ. Шлях витворення порядкових числівників від ТРЕТІЙ до ДЕСЯТИЙ прозорий. Вони витворювалися шляхом додавання анафоричного займенника И, Я, Е. Донедавна вважали, що порядкові числівники вторинні. Але порівняльно-історичний аналіз індоєвропейських мов дає підстави стверджувати, що ці числівники давніші за походженням.

Цікава історія порядкових числівників, що виникали від складених числівникових основ. Числівники ОДИНАДЦЯТИЙ – ДЕВ’ЯТНАДЦЯТИЙ мали першою частиною словосполучення порядковий числівник, а другою – скам’янілий вираз НА ДЕСЯТЕ (ПЪРВ НА ДЕСЯТЕ). Коли виникли складні числівник на -ДЦЯТЬ, то з’явилися й порядкові числівники на зразок ПЕРВОГО НА ДЦАТОГО ЛЕТА, СЕМОГО НАДЦАТЬ ДНЯ. І тільки в XVII ст. трапляються сучасні порядкові числівники.

Від складених числівників назв десятків та сотень, утворених способом множення, порядкові творилися так, що все словосполучення набувало порядкової форми (ДВАДЕСЯТЬН). Сучасна українська мова зберігає цей структурний принцип у числівниках назвах десятків (*тридцятий, двадцятий*), але порядкові числівники від сотень, тисяч і вище утворюються вже від Р.в. в першій частині й додається СОТИЙ, ТИСЯЧНИЙ у другій. Утворення з давнім суфіксом ЇН у сучасній мові не вживаються.

Складені порядкові числівники давньо- та староукраїнської мови мали форму сурядного поєднання звичайно за допомогою сполучника і простих та складних порядкових числівників (ШЕСТЬДЕСЯТЬНОЕ И ДЕВЯТОЕ ЛЕТО). Але вже в середньоукраїнський період у таких конструкціях порядковим залишається тільки останній компонент.

Отже, історія становлення числівника як частини мови надзвичайно складна й цікава. Щоб увійти до класу імен, числівник змушений був утратити

деякі граматичні категорії, зокрема роду й числа, уніфікувати систему відмінкових закінчень, зберігши основну граматичну категорію – категорію відмінка.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗАЙМЕННИКА

1. Виділення займенника в окрему частину мови.
2. Історія форм особових займенників.
3. Історія форм неособових займенників.

Додаткова література

1. Дзендзелівський Й. О. Проніміналізація в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1995. № 1. С. 14–20.
2. Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови. *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 18–22.
3. Крижанівський Н. О. Займенники і частки займенникового походження. *Українська мова в школі*. 1962. № 4.
4. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ, 1997. 231 с.
5. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Займенник. *Українська мова в школі*. 1956. № 6. С. 12–14.

1. ВИДІЛЕННЯ ЗАЙМЕННИКА В ОКРЕМУ ЧАСТИНУ МОВИ

Займенники – відмінювані слова; це невеликий за кількістю, здавна сформований, часто вживаний лексико-граматичний розряд слів, який має здатність указувати на предмети, ознаки, кількість, але не називати їх. Усі займенники сучасної української літературної мови – це слова спільних індоєвропейських коренів, які впродовж тривалого історичного розвитку зазнали значних змін. В. Виноградов зазначав, що займенник – давній граматичний клас, що пережив глибокі зміни своєї будови. У сучасній українській літературній мові займенники мають абстрактне значення, хоча, як зауважує С. Бевзенко, у давнину в них було більш конкретне значення.

Неоціненна роль займенників в утворенні форм різних частин мови. Зокрема, за допомогою анафоричних займенників утворювалися членні (займенникові) прикметники, повні форми дієприкметників та числівники.

Ще здавна всі займенники поділяють на особові та неособові.

2. ІСТОРІЯ ФОРМ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

Усі особові займенники давньоруської мови – це слова з коренями, спільними для багатьох індоєвропейських мов, хоч і значно видозміненими. У давньоукраїнській мові були такі особові займенники:

1 особа: *азъ, ѡазъ, я* (однина); *вѣ* (двоїна), *мы (ны)* (множина);

2 особа: *ты, ва, вы.*

Як бачимо, у зазначений період не було 3 особи особових займенників (сучасні він, вона, воно, вони). Це зумовлено тим, що вони виникли пізніше внаслідок переходу вказівних займенників *онъ, она, оно* до розряду особових. Наявність у категорії числа форми двоїни зумовила функціонування особових займенників *вѣ, ва.*

Щодо походження займенника *Я* у вчених нема єдиної думки. Припускають, що в праіндоєвропейській мові-основі єдиної форми для цього займенника не було. Гіпотетично реконструюють форму **eg(h)om* (е – корінь, g(h)o – частка, те – власне займенник).

Особовий займенник *Я* в давньоукраїнській мові мав таку систему відмінювання:

Н.в. *азъ, ѡазъ, я*

Р.в. *мене*

Д.в. *мѣнѣ, мѣнѣ, ми*

З.в. *мене, мя*

О.в. *мѣною*

М.в. *мѣнѣ, мѣнѣ.*

Наявність суплетивних форм можна пояснити тим, що генетично займенник *Я* пов'язують із дієсловом ЄСМЬ (І особа дієслова БЫТИ), у якому

розрізняють дієслівний корінь ЄС- (означає стан, дію) та особове закінчення МЬ (позначає особу-діяча). Вважають, що -МЬ генетично пов'язане з основами непрямих відмінків займенника І особи; з різних причин у самотійному вжитку це -МЬ було витіснено формо ЯЗЬ.

У XIV – XV ст. у пам'ятках уживаються всі 3 форми слова. Але поступово форма *йазь* утрачається, вона була зафіксована тільки в пам'ятках, пов'язаних із церквою, особливо коли їх писали служителі культу. Це свідчить про те, що така форма не була властива тогочасному живому мовленню. Сучасний займенник Я виник, на думку дослідників, через усічення компонента -ЗЬ займенника ЯЗЬ. Відмінкові форми успадкувала сучасна українська літературна мова з певними фонетичними змінами (занепад зредукованого, ствердіння приголосного, рефлексія *ѣ*), однак форми МИ, МЯ не стали надбанням літературної мови, але збережені в говорах південно-західного наріччя.

Займенник ТЫ теж дуже давній, успадкований усіма слов'янськими мовами з праслов'янської. Мав свою систему відмінюванн Успадкований українською мовою з фонетичними змінами. Форми ТЯ, ТИ збережені в діалектах південно-західного наріччя.

Особовий займенник МЫ (НЬ) пов'язують із праслов'янськими формами, бо в індоєвропейських мовах він має інші форми (**my*, **ny*). У праслов'янській мові існувало дві форми займенника МЫ (НЬ), причому НЬ – давніша, була наявна в старослов'янських пам'ятках, яка дала нам відмінкові форми займенника в непрямих відмінках.

Н.в. *мы*

Р.в. *насъ*

Д.в. *намъ, ны*

З.в. *ны, насъ*

О.в. *нами*

М.в. *насъ*.

Займенник успадковано українською літературною мовою з фонетичними змінами. Займенник НЫ вийшов з ужитку.

Особовий займенник ВЫ пов'язаний із псл. *vy. Успадкований українською мовою з фонетичними змінами. Мав таку систему відмінювання:

Н.в. *вы*

Р.в. *васъ*

Д.в. *вамъ, вы*

З.в. *вы, васъ*

О.в. *вами*

М.в. *васъ*.

Успадковано українською мовою з фонетичними змінами.

У І особі двоїни вживався займенник Вѣ (мав значення 'ми двоє'), переважно в старослов'янських пам'ятках, зрідка – у світських. II особа ВА (зі значенням 'ви двоє') трапляється в найдавніших старослов'янських пам'ятках, але пізніше у всіх слов'ян вони вийшли з ужитку, залишки збереглися тільки у верхньолужицькій, нижньолужицькій та кашубській мовах. Цю форму майже не фіксують пам'ятки з XIV ст.

Н.в. *вѣ, ва*

З.в. *на, наю, ва, ваю*

Р., М.в. *наю, ваю*

Д., О.в. *нама, на, вама, ва*.

Оскільки занепала форма двоїни, то зникли з ужитку й ці займенники.

До особових належав і зворотний займенник **себе**. Зворотний займенник *себе* не мав форм Н.в., міг стосуватися кожної особи й усіх осіб, у давньоукраїнській мові мав такі відмінкові форми:

Р.в. *себе*

Д.в. *собѣ, себѣ, си*

З.в. *ся, себе*

О.в. *собою*

М.в. *собѣ, себѣ*.

Цей займенник успадковано українською мовою з фонетичними змінами. Форми СЯ, СИ були давнішими, українська літературна мова їх не зберегла (лише збережено в постфіксі -ся), а в діалектах південно-західного наріччя ці форми досить поширені.

2. ІСТОРІЯ ФОРМ НЕОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

До неособових займенників у давньоукраїнській мові належали присвійні, вказівні, питальні, заперечні, неозначені, означальні.

Присвійні займенники. У давньоукраїнській мові були всі присвійні займенники: **мои (моя, мое, мои), твои (твоя, твое, твои), нашъ (наша, наше), вашъ (ваша, ваше), свои (своя, свое)**. Ці займенники утворилися від основ *mo, *tvo, *svo + суф І, ЙА, ЙЕ (за походженням – анафоричний вказівний займенний у формі чоловічого, жіночого, середнього роду). Займенники **нашъ, вашъ** утворилися аналогічно від основи *nas, *was + І, ЙА, ЙЕ. Після занепаду зредукованих відбулося ствердіння шиплячих. Присвійність у давньоукраїнській мові могла виражатися й формою Р.в. займенника І, А, Є (*сынъ його*). Пізніше утворилися займенник **їхній**, який у своїй основі теж мав форму Р.в. займенника І, ЙА, ЙЕ. Усі присвійні займенники успадковані українською мовою з фонетичними змінами.

Вказівні займенники. У давньоукраїнській мові до них належали: **сь, ся, се, си, ть, та, то, онъ, она, оно, и(же), йа(же), йе(же), овъ, ова, ово, такъ, така, тако, сикъ, сико, сика, сиць, сице, сица**. Усі ці займенники мають індоєвропейські корені. Дослідники слушно вказують на наявність у найдавніших індоєвропейських мовах тричленної системи вказівних займенників, яка давала підстави розрізнявати не тільки найближчий, близький і віддалений предмет, а й об'єкт у його відношенні до мовця, до співрозмовника та поза зв'язком із ним.

1) на найближчий предмет указував займенник СЬ (пізніше – *сей*, який утворився за допомогою займенника І (ЙА, ЙЕ); із сполучення ОТ + СЕІ внаслідок фонетичних змін витворився сучасний займенник ЦЕЙ (ОЦЕЙ);

2) на віддалений, але видимий предмет указував займенник ТЪ (пізніше – *той*), утворений аналогічно. Членні форми виникли в XII – XIII ст. Успадковано українською мовою;

3) на найбільш віддалений предмет указував займенник ОНЪ (пізніше – *оньи*). Залишки цієї триступеневої системи віддалення збережено в сучасних вказівних частках ОСЬ, ОТ, ОН. На період появи писемних пам'яток ця стара система вказівності вже руйнується й заступається двочленною.

Анафоричні (який відсилає до попереднього) вказівні займенники **и, йа, йе** у Н.в. у всіх слов'янських мовах вийшли з ужитку; з часткою *же* вони становили відповідні займенники *и-же* (який), *йа-же* (яка), *йе-же* (яке).

Займенники **овъ, ово, ова** вживалися для протиставлення (*ового биша, ового же убиша*). Сучасна українська літературна мова їх не успадкувала. Так само зникли займенники **сикъ, сико, сика, сиць, сице, сица**.

Займенники **онии, оная** у формі вказівних займенників траплялись у книжній мові до XVIII ст. У фольклорі та діалектах такі форми невідомі. У живій мові вони виникли, мабуть, десь у XV – XVI ст., а в книжній мові XVII – XVIII ст. підтримувалися тенденціями архаїзації літературного розвитку. Сучасна українська літературна мова їх не успадкувала, хоча використовують зрідка для стилізації в поезії.

Окремих зауваг заслуговують займенники ОНЪ, ОНА, ОНО, які ще до появи писемних пам'яток почали вживатися у функції предметно-особових займенників, замінивши ними займенники И, Я, Є у формах називного відмінка однини, двоїни та множини, хоча в непрямих відмінках збережено відмінювання цих анафоричних займенників (И, ЙЕГО, ЙЕМУ). Так виникли в системі займенників нові суплетивні форми: форми називного відмінка утворилися від основи вказівного займенника ОН-, а форми непрямих відмінків – від займенників И, Я, Є (напр., Н.в. *и*; Р.в. *его*; Д.в. *ему*).

Отже, сучасні вказівні займенники утворилися від давніх за допомогою анафоричних займенників И, Я, Є (ТА – ТАЯ), хоча пізніше відбулося стягнення. Із XIII ст. фіксуються редуplikовані форми СЕСЕ, СЕСЬ, СЕСЯ,

ТОТЪ, ТОТА, ТОТО, які літературною мовою не успадковані, хоча збережені в говірках південно-західного наріччя.

Питально-відносні займенники. У давньоукраїнській мові до них належали:

- 1) **къто, чъто**, які не мали родового розрізнення, форм множини та двоїни;
- 2) **чьи, кьи, которъ, якъ, яка, яко, какии**, які мали категорії роду та числа.

Займенник *къто* складається з двох частин: *къ* + *то* (слово мало первісне значення хто то?). Сучасна форма *хто* вперше вжита в грамоті 1289 р. Займенник *чъто* також складався з 2 частин: *чъ* + *то* (зі значенням що то?). Сучасна форма що відзначена в пам'ятках з XVI ст. Отже, уже сама структура займенників співвідносила їх із назвами істот чи неістот.

Від основи *чъ* утворюється й питально-присвійний займенник *чьи* (чий), від *къ* – *кьи*. Займенник *кьи* у слов'янських мовах вийшов з ужитку: виразні залишки збережено в українських діалектах (*кьи*, *кой-хто*).

Займенники *который, которъ* склалися з *ко* + суфікс *торо, теро* (суфікс *торо, теро* слугував спочатку для протиставлення між особами чи предметами й мав значення 'котрий із двох'). Розподільно-числовий характер протиставлення лише двох понять із часом утратився, і слово *котрий* набуло більш загального значення.

Займенник *йакъ, йако, йака* українська мова зберегла в членній формі у функції питально-відносного займенника (*який, яка, яке*).

Заперечні займенники. Ці займенники утворилися ще в праслов'янській мові за допомогою частки *НИ*, яка додавалася до питальних займенників, що й успадкувала давньоукраїнська мова: *НИКЪТО, НИЧЪТО, НИКЪИ, НИЧЪИ, НИЯКЪ*. У сполученні з *Нѣ* (зі значенням 'не є') давньоукраїнські займенники вживалися в ролі неозначених: *нѣкъто, нѣчъто*. В українській мові заперечні займенники мали б звучати *нихто, нищо*, а неозначені – з першим компонентом *ні*. Але в процесі розвитку української мови для утворення заперечних

займенників стали використовувати частку-префікс **ні**, а неозначених – частку займенникового походження **сь**. С. Бевзенко витворення сучасних заперечних займенників пояснює тим, що в українській мові відбулося злиття старовинних заперечних та неозначених займенників, бо останні творилися за допомогою **Нѣ**, який закономірно перетворився на **НІ**.

Неозначені займенники. До них належали займенники **НѣКЪТО**, **НѣЧЪТО**, **НѣЯКЪ**, **НѣКЫИ**, **НѣЧИИ**, **СТЕРЪ**, які творилися від питально-відносних за допомогою префікса **Нѣ**. Але старі форми цих займенників були втрачені, а на їхньому місці з'явилися українські новотвори (*що-небудь*, *будь-хто* та ін.). Займенники з часткою **Съ** з'явилися аж у XVI ст., із часткою **ДЕ** – у XVII ст., **БУДЬ** – у XVI ст. Отже, займенники з препозиційними частками **де**, **аби** чи постпозиційними **будь**, **небудь** – новотвори. Такі утворення досить поширеними стають лише в пізніших пам'ятках (з XVIII ст.).

Означальні займенники. У давньоукраїнській мові до них належали **всьь**, **всья**, **всье**, **къждо**, **жаденъ**, **самъ**, **само**, **сама** (перші з них мали у своєму складі корінь *вс*, який є базою для утворення займенників **всьякъ**, **всяко**, **всяка** (**всьь** + **як**); на основі цих займенників витворено **всілякий** із поширеного в українській мові полонізму *вшелкий*, *вшелякий*), який зафіксований у пам'ятках з XIV ст. Займенники **всьь**, **всья**, **всье** успадковані українською мовою з фонетичними змінами, а також вони можуть ускладнюватися префіксом **В**, **У** (*увесь*, *ввесь*). Давньоукраїнський займенник **къждо** (**къ** + **ждо**), імовірно, дієслівного походження в пам'ятках XII – XIII ст. ще відмінювався в першій частині (*когожьдо*, *комужьдо*). У староукраїнський період завершується злиття компонентів, і вже в пам'ятках XV ст. з'являється форма *кождий*, від якої додаванням суфікса **-Н-** з наступним закономірним спрощенням **ЖДН** – **ЖН** витворилася сучасна форма *кожен*, *кожен*. З XIV ст. фіксують займенник **ЖАДЕН**. Припускають, що він утворився від зрощення **NIZE JEDEN**, можливо, під впливом **KAZDY**. Очевидно, так утворився й **ЖОДЕН** із XVII ст., але з наступним впливом **КОЖНИЙ**. Лише з XIV – XV ст. Відзначено займенник **ІНШИЙ** (до займенника **ИНЪ** додавався суфікс вищого

ступеня порівняння прикметника -ЬШ), який замінив відомі раніше варіанти ИНЫИ, ИННЫИ. Повністю збережений займенник САМ, САМИЙ у трьох родових формах.

Отже, займенник як частина мови має виняткову стійкість: усі займенники сучасної української літературної мови – це слова спільних індоєвропейських коренів. Але впродовж часу він зазнав багатьох змін:

1. Утрата деяких займенників (*сикъ, овъ, ны*); не поповнення їх новотворами.
2. Зникнення форм двоїни особових займенників (*вѣ, ва*).
3. Витворення нових займенників (*цей, будь-що, який-небудь* та ін.).
4. Порівняно з давніми займенниками сучасні більш абстрактні, узагальнені (займенник *котрий* зазнав розширення семантики).
5. З'явилися самобутні українські новотвори (*хтось, дехто, казна-що*).
6. Зміна в будові та вживанні граматичних форм: відмирання Д. і З.в. множини *ны, вы*; Д.в. – *ти, ми, си*; З.в. – *мя, тя, ся*, хоча переважне збереження їх у діалектах.
7. Перерозподіл у межах розрядів займенників (вказівні займенники *онъ, она, оно* стали особовими).

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ДІЄСЛОВА ТА ЙОГО ФОРМ

1. Система дієслівних форм у давньоукраїнській мові. Основи дієслів.
2. Інфінітив та супін.
3. Історія форм теперішнього часу (опрацювати самостійно).
4. Історія форм минулого часу.
5. Історія форм майбутнього часу.
6. Історія форм умовного та наказового способу.
7. Дієприкметник та дієприслівник.

1. Жодна з частин мови не зазнала таких величезних змін, які відбулися в її системі протягом історичного розвитку, як дієслово.

У давньоукраїнській мові до дієслів належали власне дієслова та слова, що мали іменні, а не особові форми (інфінітив, супін, дієприкметник). Пізніше утворилися дієприслівники та форми на **-но, -то**, які в сучасній українській літературній мові теж належать до системи дієслова.

У давньоукраїнській мові відомі такі **дієслівні форми**:

1. **Особові** (форми дійсного, умовного та наказового способів).

2. **Неособові** (інфінітив, супін, дієприкметник).

За структурою особові дієслівні форми були:

1) *прості* (теперішній час, аорист, імперфект, майбутній час доконаного виду та форми наказового способу).

2) *складні* (перфект, плюсквамперфект, майбутній час, форми недоконаного й доконаного виду, умовного способу).

Для дієслів були характерні категорії часу, особи, числа, способу, виду, стану й для деяких – роду.

Категорія часу, у якій виявлялася співвідносність дії та стану з моментом мовлення, передавалася у формах минулого, теперішнього і майбутнього часу.

Відношення дії до особи виражалось у формах I, II, III особи однини, множини і двоїни.

Відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності виражалось у формах дійсного, умовного й наказового способу.

Значення довершеності чи незавершеності (у спільнослов'янській і частково в давньоукраїнській мові) виражалось чергуванням кореневих голосних і словотворчими суфіксами – витворилися доконаний і недоконаний вид.

Порівняно слабо була виражена категорія стану; нечітко виявлялася категорія перехідності / неперехідності.

За характеристикою роду розрізнялися дієслівні форми минулого часу, виражені нечленними дієприкметниками минулого часу на *-ль, -ла, -ло* та

допоміжним дієсловом *бути* у формах теперішнього (для перфекта) чи минулого (для плюсквамперфекта) часу.

Усі дієслівні форми утворювалися від дієслівних основ двох типів – теперішнього й минулого часу, які розрізнялися ще в спільнослов'янській мові. Основу теперішнього часу визначаємо відкиданням особового закінчення та встановленням голосного, який розташований між коренем та флексією. Цей голосний називають темою.

ОСНОВИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ. Залежно від закінчення основ теперішній час прийнято поділяти на 5 класів:

I – дієслова з суфіксами *е/о*: *несете* ↔ *несонть*;

II – дієслова з суфіксами *не/но*: *схнете* ↔ *схнонть*;

III – дієслова з суфіксами *йе/йо*: *знаєте* ↔ *знайонть*;

IV – дієслова з суфіксами *і*: *носить* ↔ *носінь*;

V – дієслова без суфіксів, тобто атематичні дієслова: *єсте*, *суть*, *дати*, *бути*, *вісти*.

Дієслова I–III класів утворили в сучасній українській мові I дієвідміну; IV – II дієвідміну, V – дієслова, які перебувають поза дієвідмінами.

Від основ теперішнього часу утворилися:

- 1) дієслова теперішнього часу;
- 2) форми простого майбутнього часу;
- 3) форми наказового способу;
- 4) активні, пасивні дієприкметники теперішнього часу.

Основу інфінітива визначаємо відкиданням інфінітивного суфікса -ТИ. За закінченням інфінітивних основ дієслова поділяють на 6 класів:

I – безсуфіксальні дієслова з кінцевим голосним або приголосним основи (*знати*, *вести*);

II – дієслова із суфіксом *-ну-* (*схнути*);

III – дієслова із суфіксом *ѣ* та *-а-*, що виник на місці ѣ після шиплячих (*видѣти*, *бѣжати*)

IV – дієслова із суфіксом *-і-*: *водити*;

V – дієслова із суфіксом **-а-**: *писати*;

VI – дієслова із суфіксами **-ова-**, **-єва-**: *коупувати, врачевати*.

Від основи інфінітива утворилися:

- 1) аорист;
- 2) імперфект;
- 3) активні відмінювані дієприкметники минулого часу;
- 4) активні невідмінювані дієприкметники минулого часу на -ЛЪ, -ЛА, -ЛО;
- 5) пасивні відмінювані дієприкметники минулого часу із суфіксами -ТЬ, -ТА, -ТО, -НЪ, -НА, -НО;
- 6) супін;
- 7) інфінітив.

2. ІНФІНІТИВ ТА СУПІН

Ці форми належали в давнину до іменних (відмінкових) дієслівних форм. За походженням інфінітив – скам'яніла форма непрямого відмінка однини іменника основи на *ї* (*знати, течі*). Більшість мовознавців вважає, що інфінітив за походженням – форма Д. в. однини (А. Мейє) або М. в. однини (Л. Булаховський). Про зв'язок інфінітива з іменником свідчить і те, що ще й досі в окремих індоєвропейських мовах він може функцію вати й у значенні іменника (нім. *Leben*, укр. *стать, знать*).

Інфінітив був незміною дієслівною формою, що передавала неокреслену в часі, числі та особі дію. Виражаючи назву дії, інфінітив був близький до іменника, хоча й не мав у слов'янських мовах властивого іменникам відмінювання. Але він також не набув особливих дієслівних форм і залишився невідмінюваною формою дієслова, яка мала 2 форми: на **-ти**, **-чи** (остання збереглась у лемківських та закарпатських діалектах, у ній звук Ч витворився зі звукосполучень ГТ, КТ перед И): *быти, лечи, стеречи*, які за походженням однакові, а також на **-тъ** (існує дві версії утворення цього суфікса: 1) утрата кінцевого *і*; 2) інфінітив на **-тъ** – це похідна форма 3. в. однини іменників *ї-*

основи) – *знать*. Здавна відомі інфінітиви на **-сти** (*плести, вести*), утворені в результаті дисиміляції звуків *дт, тт*. У пам'ятках зафіксовано інфінітив на **-т**. Питання про нього досі не розв'язано (Л. Булаховський вважає, що це наслідок ствердіння **-тъ** чи скорочення кінцевого **-ти** або як залишок колишніх супінів, хоча це можна вважати впливом діалектної мови, оскільки й сьогодні на території Середнього Полісся переважає така форма інфінітива).

Супін – гібридна форма дієслова й іменника, вербоїд, віддієслівний іменник, який переважно передає мету дії (О. Селіванова). Супін уживався в давноукраїнській і спільнослов'янській мовах. Ця відмінкова форма близька за своєю морфологічною будовою до інфінітива. Супін уживався при дієсловах недоконаного виду, які виражають рух, і вказував на мету, намір руху (*иду ловить рыбъ, посла искать брата*). За походженням – це давня скам'яніла форма 3. в. віддієслівних імен з основою на -й. У слов'янських мовах він утворювався від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса **-тъ** (*tŭm). Супін, хоч і був функційно близьким до інфінітива, синтаксично відрізнявся від нього: його характерною ознакою була вимога мати при собі додаток у формі Р. в., а інфінітив керував формою 3. в. Супін починає занепадати вже в XI ст. (про це свідчить заміна його інфінітивом при дієсловах руху, уживання додатка до супіна у 3. в. (*иду уготовати мѣсто*). Але зрідка в пам'ятках супін трапляється до XIV ст. У кінці XV ст. супінні конструкції вже не вживалися в пам'ятках. На їхньому місці – інфінітив + додаток у 3. в. Зберігся супін у словенській і нижньолужицькій мовах

Причини занепаду супіна:

1. У своєму спеціальному вжитку (у значенні обставин мети) супіни легко могли замінюватись інфінітивами, які вживалися значно ширше й також могли вказувати на мету, намір руху.
2. Супіни відрізнялися від дієслівної системи особливістю керування: на відміну від інших дієслівних форм, вони потребували після себе додатка тільки у формі Р. в.

3. Близькість супінних та інфінітивних форм, а також тенденція до ліквідації зайвих граматичних форм.

Зі слов'янських мов супіни збереглися тільки в словенській і нижньо-лужицькій мовах і в окремих ізольованих словах чеської мови. Зрідка залишки супіна збережено в діалектах, у яких при інфінітиві додаток має форму Р. в. (*косити жита, носити сіна*).

3. ІСТОРІЯ ФОРМ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

Теперішній час означав дію, яка відбувається в момент мовлення. Особові форми дієслова теперішнього часу утворювалися так: до основи теперішнього часу (тематичної чи атематичної) приєднувалися особові закінчення 1, 2, 3 особи однини, двоїни, множини. (ЗРАЗКИ ЗМІНИ ЗА ОСОБАМИ ТА ЧИСЛАМИ ДИВ. У ПІДРУЧНИКУ, ВИГОТОВИТИ КАРТКУ).

У системі дієслів теперішнього часу відбулися такі зміни:

1. Зникла форма двоїни (у пам'ятках зафіксована до XIV ст.).
2. Відбулася низка фонетичних змін (напр., утрата Т у 3 особі однини – *знає, пише*).
3. Найбільших змін зазнали атематичні дієслова (напр., ЄСМЬ утратило всі особові форми, залишилася тільки форма Є; ВѢМЬ не вживається як самостійна лексична одиниця, його залишки збережені тільки в похідних *доповім, відповім* та ін.).

4. Відбулося перегруповання дієслів (тематичне поступилося групуванню за дієвідмінами).

4. ІСТОРІЯ ФОРМ МИНУЛОГО ЧАСУ

Минулий час передавав дію, яка відбувалася чи відбулася до моменту мовлення. У зв'язку з недорозвиненістю категорії виду, категорія часу перебирала на себе значення завершеності / незавершеності дії, яка пізніше з розвитком значень доконаного та недоконаного виду була закріплена за видовими формами.

Система форм минулого часу давньоукраїнської мови була успадкована від спільнослов'янської та мала 4 форми: 2 *простих (аорист, імперфект)* і 2 *складних форми (перфект, плюсквамперфект)*.

Аорист (*невизначений, необмежений*) – проста форма минулого часу, яка виражала спочатку минулу моментальну, недовготривалу дію, що відбувалася швидко, як безперервний акт, або тривалу нерозчленовану дію, цілком віднесену в минуле.

У спільнослов'янській мові було 2 види аориста:

– **ПРОСТИЙ** (складався з кореня на приголосний в усіх особах і числах, після якого йшов тематичний голосний *о, е* та закінчення; вийшов з ужитку ще до повн писемних пам'яток і трапляється в одиничних випадках у копіях старослов'янських оригіналів: 1 випадок уживання – в Остромировому Євангелії, 3 – в Архангельському Євангелії).

– **СИГМАТИЧНИЙ** (утворювався за допомогою суфікса *-с-*, який у I особі має форму *-Х-*, а в інших формах *-С-* або *-Ш-* (*писахъ, писаше*), причому ці суфікси додавалися до давньої основи, яка ще не зазнала фонетичних змін (*ведохъ, плетъох, пекохъ*). Це найпоширеніша форма минулого часу в пам'ятках. Аорист означав, що дія **відбулася**. Він міг творитися від дієслів доконаного й недоконаного виду. Учені вважають, що в живій мові аорист перестав існувати вже в XII-XIII ст., хоча пам'ятки фіксують його в XIV ст. Починаючи з XII ст., на місці аориста стали вживатися перфектні форми. Влучною є думка про аорист А. Мейє: «Поняття про стародавній аорист – це не поняття про якийсь відтінок минулого часу, а поняття про дію саму по собі, про дію, що тривала, але яка розглядається у своїй сукупності без спеціального вираження тривалості».

Залишки аориста: у літературній мові – частки *б, би* як у самостійному вжитку, так і в словах типу *щоб, якби, абиде*, де *б, би* – колишні форми II-III особи однини аориста; у діалектній – у південно-західних говорах: *я бих пішов, кобых маў* (умовний спосіб).

Зі слов'янських мов аорист зберігся з деякими видозмінами в сербській і болгарській мовах. У староукраїнських пам'ятках зрідка відзначено до XVII ст. У XV ст. – лише два слова: *размыслихъ, поклонихомъся*

Імперфект – форма дієслова в деяких індоєвропейських та інших мовах, яка позначає минулий час дії або стану як тривалого та повторюваного процесу безвідносно до моменту припинення й завершення (О. Селіванова). **Імперфект** (*незавершений*) – це проста форма минулого часу, що позначала минулу, не обмежену в часі, довготривалу або повторювану дію. Дієсловами в такій формі передавалося розуміння розвитку незавершеної в минулому дії. Імперфект утворювався переважно від дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів -**Х-**, **ѢАХ-** (*стрѣляху, растинаху, творяху, несяхуть, говоряхуть, мучаху*). Як і аорист, імперфект став замінюватися перфектом (*зъвати → зъвахъ, писахъ*). У праслов'янській мові він утворювався від основи інфінітива за допомогою суфікса **-ѣах-** (якщо основа закінчувалася на приголосний) та **-ах-** (основа на голосний). При цьому відбувалися фонетичні зміни (II ос. – *писаше*). У пам'ятках імперфект траплявся в тих фрагментах тексту, де наявна розповідь про події, які змінюються, коли розповідь переривається описом обстановки, окремо взятого періоду минулого. Імперфект повідомляв, що дія **відбувалася**. Учені вважають, що він вийшов з ужитку в кінці XII – на поч. XIII ст. (О. Соболевський). У XIV ст. у живій мові імперфект уже не існував. У пам'ятках староукраїнської мови використовується як форма пережитку з метою стилізації під старослов'янську мову (*упражняхуся, возвращахуся*).

Як і аорист, імперфект замінився перфектом. Серед слов'янських мов імперфект зберігся в сербській і болгарських мовах.

Причини занепаду аориста та імперфекта

1. Розвиток вираження видових значень за допомогою дієслівних префіксів. У формах аориста на доконаний вид указували префікси, а тому втрачала своє значення система закінчень, яка теж виражала доконаність дії. Так само втрачає своє значення й система закінчень імперфекта, яка служила для вираження тривалості дії й незавершеності дії. Отже, якщо форми аориста

та імперфекта втрачали здатність виражати доконаність і недоконаність, то не було потреби в існуванні цих 2 форм минулого часу.

2. Збіг форм II і III особи однини аориста та імперфекта й розрізнення їх у перфекті.

3. Розширення функцій перфекта для вираження доконаності або недоконаності дії. Перфект міг утворюватися від дієслів доконаного та недоконаного виду

4. Форми 3 особи однини імперфекта і 3 особи множини аориста в період їхнього занепаду почали змішуватимся, що відбилося і в пам'ятках. У результаті в аористі на місці кінцевого *-ша (несоша)* з'являється *-ше (несоше)*. Це прискорювало розклад системи форм і аориста, й імперфекта та їхній занепад, а також заміну цих форм перфектом.

Перфект. В умовах занепаду аориста й імперфекта їх почав замінювати перфект. Він узяв на себе функції цих 2 часів, зберігаючи свої функції.

Перфект – видо-часова форма дієслова, що позначає процес у минулому часі, результат якого відчувається в теперішньому часі або актуальний для нього (О. Селіванова). Перфект – складена форма минулого часу (означав завершення), яка вказувала на результат минулої завершенної дії та відношення її до теперішнього часу. Тобто він називав таку дію в минулому, наслідки якої тривають і в момент мовлення про неї, чи виражав наявний стан, що виник у результаті минулої дії. Таке значення перфекта зумовлювалось і його будовою. Він складався з активного дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ла, -ло* (відмінювався за родами в однині, множині та двоїні) та особових форм теперішнього часу допоміжного дієслова *бути* (відмінювався за особами й могло займати позицію як після дієприкметника, так і перед ним). Наприклад, *неслъ есмь, ходилъ еси, ходилъ есть* (ч. р.) – тут у спільнослов'янській мові дієприкметник указував на ознаку за минулою дією, а допоміжне дієслово – на збереження цієї ознаки за певною особою і в теперішньому часі. Але таке первинне значення перфекта починає втрачатися. Будова перфекта зумовлена тим, що дієприкметник ніс основне лексичне значення, а допоміжне дієслово

виконувало лише граматичну функцію. Але така складна форма перфекта рано починає деформуватися за рахунок занепаду допоміжного дієслова (спочатку це відбулося у третій особі однини, коли занепало допоміжне дієслово *єсть*), тому зафіксовані форми *скочилъ, мерилъ, умърлъ*. У текстах часто форми I і II особи трапляються з допоміжними дієсловом ще в XI ст. (*йесмы отъступили, потаили йесмы*). З XIV-XV ст. прості форми перфекта відзначено в пам'ятках доволі часто. Точно визначити час занепаду допоміжного дієслова не можна, бо в пам'ятках він функціонує подекуди ще до XVIII ст., хоча переважають форми без нього (*узялъ, обидѣли, даль*).

Занепад допоміжного дієслова пояснюється тим, що особові займенники в реченні почали виступати підметами й указувати на діяча, а саме цю функцію (вказівка на особу) виконувало допоміжне дієслово. Тому тепер допоміжне дієслово стало зайвим. Так зі складеної форми утворюється сучасна проста форма дієслів минулого часу, які змінюються за родами та числами (але не особами), бо вони за походженням є колишніми дієприкметниками, які мали категорії роду та числа й не мали категорії особи. Так зі складеної форми перфекта утворилася сучасна проста форма дієслова минулого часу.

Залишки давнього перфекта збережені в південно-західних говорах (*казавем, казалисьмо, казалисьте, билисьмо*).

Плюсквамперфект – форма давноминулого (передминулого) часу дієслова, який указує на те, що одна дія в минулому передувала іншій дії в минулому (О. Селіванова). **Плюсквамперфект (передминулий)** – це аналітична форма минулого часу, що означала передминулу дію, яка відбувалася чи відбулася раніше за іншу минулу дію. Він часто вживався в підрядних реченнях.

Було відомо 2 форми плюсквамперфекта:

1) складалася з активного дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ла, -ло* + імперфект *быти* (*бѣхъ, бяху, бяхуть*) – *писалъ бяхъ* (I особа однини), *писали бяхомъ* (I особа множини), *знала бяховѣ* (I особа двоїни), *читалъ бяхе*

(II особа однини). Ця форма давніша й перестала вживатися, оскільки були втрачені форми аориста й імперфекта (а *быти* стояло у формі імперфекта);

2) складалася з дієприкметника на *-ль, -ла, -ло* + перфект *быти*: *писаль былъ есмь, писаль былъ еси, писаль былъ есть* – однина; знали были есмь, знали были есте, знали были суть – множина; *ожидала была есвъ, ожидала была еста, ожидала была еста* – двоїна. У формі плюсквамперфекта з тих же причин, що й у перфекті, почало опускатися допоміжне дієслово. З цих скорочених форм утворилися сучасні складенні форми давноминулого часу: *читав був, знала була, ходили були*. Активний дієприкметник почав виконувати роль дієслова минулого часу, який зазнав фонетичних змін.

Залишки колишнього плюсквамперфекта збережені в говорі лемків *ходив ем був, писав ем був, був ем ходив*.

5. ІСТОРІЯ ФОРМ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

У давньоукраїнській були такі форми майбутнього часу:

1) проста форма доконаного виду, утворена за допомогою префікса (*принесу, напишеш*);

2) складені:

а) мала таку будову: особова форма допоміжного дієслова ХОТѢТИ, НАЧАТИ, ИМАТИ, СТАТИ + інфінітив (*начьну ходити, хочу писати*), але не було допоміжного дієслова *буду* для творення форм майбутнього часу, хоча в сучасній українській літературній мові воно основне для утворення складеної форми майбутнього часу недоконаного виду). Така форма в давньоукраїнський період переважала над усіма;

б) мала таку будову: інфінітив + особова форма теперішнього часу допоміжного дієслова *яти* (їняти): *ходити иму, иму знати, носити имешь, писати имуть*. Допоміжне дієслово могло стояти перед інфінітивом і після нього. З XVI ст. у пам'ятках трапляються форми з постпозитивним допоміжним дієсловом (*писатиму*). У сучасній українській літературній мові це форма майбутнього часу недоконаного виду (*ходитиму, писатимеш*), яка є

унікальною рисою української мови, що виникла в результаті злиття двох слів в одне та низки фонетичних змін;

в) мала таку будову: дієприкметник минулого часу на *-ль, -ла, -ло* + особові форми дієслова *бути* (*буду, будеш*): *буду зналь, будеш делаль*. Ця форма літературною мовою не успадкована, трапляється в південно-західних говорах: *я буду рубав дрова, ти будеш косив сіна*.

6. ІСТОРІЯ ФОРМ УМОВНОГО ТА НАКАЗОВОГО СПОСОБІВ

Умовний спосіб. Найдавніші давньоукраїнські пам'ятки засвідчують давні слов'янські форми умовного способу, які переважали в підрядних реченнях умови. Ці форми мали таку будову: дієприкметник минулого часу на *ль, ла, ло* + аорист від *бути* (*быхъ, бы*) – *ходиль быхъ, зналь быхъ*. Але допоміжне дієслово часто не виступало в потрібній формі, що призвело до його невідмінюваності, а залишалася форма 2 і 3 особи однини *би* (з XIII ст.), яка зараз є часткою для утворення умовного способу. Про цю зміну слушним є зауваження С. Бевзенка „У живій мові на цей час, мабуть, виступали нові форми умовного способу, в яких друга частина мала форму БЫ в усіх особах і числах. Виразним доказом цього є витворення сполучника АБЫ, який широко фіксується в українських пам'ятках, починаючи з середини XIV ст”. Ця зміна є наслідком втрати аориста, і тому дієприкметник почав уживатися як самостійна форма минулого часу.

Залишки давніх форм умовного способу відзначені в гуцульських і закарпатських говорах : *я бих пішов, ходив бим*.

Наказовий спосіб. Дієслова у формі цього способу передавали прохання або наказ. Їхня парадигма була неповною, оскільки не було форм наказового способу I особи однини та III особи множини в давньоукраїнській мові. Є підстави вважати, що вони зникли ще в спільнослов'янський період. Часто III особа множини, однини, двоїни передавалися за допомогою частки *да* (*да напише*), а з XV ст. – *нехай, хай*. Давньоукраїнські форми наказового способу протягом певного часу зазнали фонетичних і морфологічних змін, унаслідок

чого утворилися форми наказового способу сучасної української літературної мови:

1. У 2 особі однини *И* збережено тільки під наголосом та в суфіксі *НИ*, а в усіх інших – *Й* (*неси, сохни, знай*).

2. Форма 3 особи, яка творилася за допомогою частки *ДА* та форми 2 особи, уже в пам'ятках *XI* ст. замінюється на таку: частка *ДА* + теперішній або майбутній час (*да знаеть*).

3. У формах множини спостерігається змішування суфіксів *ѣ* та *И*. Суфікс *ѣ* змінився на *І*, *Й* або втратився (*сохнім, сядьмо, знаймо*).

4. У дієсловах з наголошеним *І* закінчення 1 особи множини виступає у двох варіантах – *М* і *МО* (*ходім, ходімо*).

5. В атематичних дієсловах давні форми збережено в однині (*їж*), а в множині – за аналогією до тематичних дієслово *ДАТИ* повністю змінюється за тематичним зразком.

Отже, системи дієслів, закладені в індоєвропейській і праслов'янській мовах зберігаються упродовж довгого часу, про що свідчить стійкість граматичних категорій дієслів. Але водночас відбулася низка змін, у результаті яких сформувалася сучасна дієслівна система української мови. Зміни в дієслівній системі відбувалися дуже повільно. Вони закономірні та взаємозумовлені, охопили категорії часу, виду, способу, числа та деяких іменних форм.

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ. Утрата аориста та імперфекта; заміна їх перфектом. У зв'язку із втратою допоміжного дієслова у формах перфекта минулий час став виражатися колишнім дієприкметником. Звузилася сфера вживання плюсквамперфекта. Форми майбутнього часу *буду писаль* у зв'язку із закріпленням за дієприкметниками минулого часу також вийшли з ужитку в літературній мові.

КАТЕГОРІЯ ВИДУ. Тісно переплетена з категорією часу. Видові відмінності стали виражатися префіксами. Збільшується кількість дієслів із

префіксами, які виражають доконаний вид. Але виявляється тенденція і до збереження старих видових форм.

КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ. У наказовому способі вийшла з ужитку проста форма 3 особи, на місці якої поширилася складена форма. Допоміжне дієслово у формах умовного способу втратило відмінювання і стало вживатися як частка.

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА. Занепала двоїна.

НЕОСОБОВІ ФОРМИ. Утратився супін. Поширилося вживання інфінітива з нечленних форм дієприкметників утворилися дієприслівники, а також форми на **-но, -то**.

7. ДІЄПРИКМЕТНИК ТА ДІЄПРИСЛІВНИК

У давньоукраїнській мові були активні та пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу. Вони мали нечленні й членні форми.

Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися за родами, числами та відмінками. Напр., чоловічий рід мав таку систему відмінювання в однині:

Н. *неса*

Р. *несуча*

Д. *несучу*

З. *несучь, несуче*

О. *несучьмь*

М. *несучи*

Ці дієприкметники утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфіксів **-уч** (від дієслів І дієвідміни) та **-ач** (від дієслів II дієвідміни). Нечленні активні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися як прикметники м'якої групи (чи іменники з основами на **-йа** чи **-йо**), хоча мали і свої певні особливості.

Активні нечленні дієприкметники минулого часу відмінювалися, як такі ж дієприкметники теперішнього часу. Напр., чоловічий рід в однині мав таку систему відмінювання:

Н. *нєсьъ*

Р. *нєсьша*

Д. *нєсьшу*

З. *нєсьшь, -а*

О. *нєсьшьмь*

М. *нєсьши.*

Ці дієприкметники утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфіксів **-ьш** (якщо основа закінчувалася на приголосний) та **-вьш** (якщо основа закінчувалася на голосний).

Доля активних нечленних дієприкметників у російській, українській та білоруській мовах подібна до долі нечленних прикметників: переставши виступати означеннями в реченні, вони перестали узгоджуватися з іменниками, тобто перестали відмінюватися, і, крім того, ці дієприкметники перетворилися в дієприслівники. Залишки давньоруських активних нечленних дієприкметників зберігаються тепер в українській мові в дієприслівниках із суфіксами **-учи, -ачи** (*пишучи, ловлячи*), що за своїм походження є формами Н.в. однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду теперішнього часу, та у формах дієприслівників із суфіксами **-ши, -вши** (*змігши, зробивши*), що за своїм походженням є формами Н.в. однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду минулого часу.

Форми нечленних дієприкметників чоловічого й середнього роду у функції дієприслівників у сучасній українській мові виступають рідко (пор.: ... і ніби сном, над сином *сидя*, задрімала (Т. Шевченко)).

У давньоукраїнській мові існували також **активні нечленні дієприкметники минулого часу** на **-ль, -ла, -ло**, які за відмінками не відмінювалися (*зналь, знала, знало*). Вони утворювалися від основи інфінітива; входили до складу перфекта, плюсквамперфекта, умовного способу і

складеного майбутнього часу. Форми таких дієприкметників зберігаються в українській мові у значенні дієслів минулого часу чи умовного способу (укр. *знав, знала, знало*). Залишки таких дієприкметників зберігаються в дієприкметниках типу *посивілий, позеленілий*, а також у прикметниках дієприкметникового походження (*в'ялий, гнилий, кволий* та ін.).

Членні активні дієприкметники утворювалися в давньоруській мові за допомогою вказівних займенників **и, я, є**. Вони довгий час зберігаються і в українській мові (*текучимъ, будучий, создавшему* та ін.). Але в сучасній українській мові вони не вживаються, бо перестали бути її нормою (*перемігший*). Багато членних дієприкметників, що закінчуються на **-чий**, утративши свою дієслівність, виступають тепер у функції прикметників (*гарячий, зрячий*).

Пасивні дієприкметники в давньоруській мові існували у формах теперішнього та минулого часу, були членними та нечленними й відмінювалися відповідно як членні та нечленні прикметники.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса **-м** (*ведомъ, несомъ, хвалимъ*).

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів **-н, -т** (*данъ, битъ, забитъ*) та суфікса **-ен** (*хваленъ, принесенъ*). Нечленні пасивні дієприкметники й теперішнього, і минулого часу втрачені українською мовою. З нечленних форм пасивних дієприкметників збереглися тільки присудкові слова (форми) на **-но, -то** (*скошено, взято, розбито* та ін.), які за своїм походженням є формами Н.в. або З.в. однини середнього роду нечленних пасивних дієприкметників минулого часу. Членні пасивні дієприкметники утворювалися за допомогою займенників **и, я, є**.

Членні пасивні дієприкметники теперішнього часу не збереглися в українській мові. Форми їх відомі тепер у значенні прикметників *знайомий, відомий* та ін. Єдина група дієприкметників, що повністю збереглася в сучасній

українській мові, – це членні дієприкметники минулого часу (*принесений, пошитий, зроблений, розбитий, забутий, покритий* та ін.).

Категорія **дієприслівників** не була властива давньоукраїнській мові. Короткі дієприкметники рано втратили функцію означення. Це призвело до того, що вони втратили відмінювання, ознаки роду та числа. Отже, уже на ґрунті української мови внаслідок змін у синтаксичній системі деякі дієприкметники втратили зв'язок з іменниками, перестали відмінюватися (про це свідчать пам'ятки XIV-XVII ст., у яких дієприкметник не узгоджується з іменником, що свідчить про те, що він перестав уже бути відмінюваною формою і поступово переростав у дієприслівник). Дієприслівники української мови походять із Н.в. активних дієприкметників жіночого роду. Унаслідок утрати відмінка, роду й числа дієприкметник стає дієприслівником. Занепад одних і змішування інших коротких форм дієприкметників в історичному розвитку мови призвело до того, що Н.в. одн. коротких дієприкметників жіночого роду значно розширив свої функції. У результаті форма жіночого роду активних дієприкметників теперішнього та минулого часу Н.в. однини заступила всі інші, перетворившись у незмінну частину мови – сучасний дієприслівник. Напр., давньоруські дієприкметники *веда, ведучи, зная, знаючи, несь, несьши, ходивъ, ходивъши* перетворилися в українські дієприслівникові форми *ведучи, знаючи, ніши, ходивши*. Проте в українській літературній мові до XIX ст. широко вживалися форми дієприслівників, що збігалися зі старими формами дієприкметників чоловічого й середнього роду (*сидя, стоя, зная*).

Рекомендована література

Основна

1. Білоусенко П. І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник [Текст]: [посібник] / П. І. Білоусенко; [відп. ред. Л. А. Москаленко]; Запоріж. нац. ун-т, Південноукр. наук. іст.-дериватол. центр. Запоріжжя: ЛПІС, 2021. 110 с.
2. Брус М. П. Історична грамати́ка української мови. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці / У 3 частинах. Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 184 с.
3. Брус М. П. Історична грамати́ка української мови: Хрестоматія. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с.
4. Денисюк В. В. Історична грамати́ка української мови. Синтаксис: навчально-методичний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 112 с.
5. Колоїз Ж. Історична грамати́ка української мови: Практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
6. Колоїз Ж. Історична фонетика і грамати́ка української мови : навч. посіб. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С. В., 2023. 244 с
7. Купчинська З., Пілецький В. Історична грамати́ка української мови. Навчальний посібник. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
8. Наєнко Г., Суховій О. Історія української мови. Практикум з фонетики й фонології. Київ, 2016. 303 с.
9. Наєнко Г., Суховій О. Історія української мови. Практикум із морфології. Київ, 2019. 335 с.
10. Титаренко В. М. Історична грамати́ка української мови: навчально-методичний посібник для студентів-філологів. Житомир: Вид-во Жду ім. Івана Франка, 2015. 88 с.

Підручники і посібники

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.
2. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична граматики української мови. Київ, 1962. 510 с.
3. Жовтобрюх М. А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматики української мови. Вища школа, 1980. 320 с.
1. Історія української мови: Лексика і фразеологія / [В. О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.
2. Історія української мови: Морфологія / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.
3. Історія української мови: Фонетика / [В. В. Німчук (відп. ред.) та н.]. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
4. Історія української мови: Синтаксис / [Г. П. Арполенко та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 503 с.
5. Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.
6. Павленко Л. П. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.
7. Слободинська Т. С. Історична морфологія української мови. Модульний курс. Вінниця: КНИГА-ВЕГА, 2008. 232 с.

Збірники вправ

1. Безпалько О. П., Маштабей О. М., Шарпило Б. А. Збірник вправ з історичної граматики української мови. Київ: Радянська школа, 1958. 176 с.
2. Коломієць Л. І., Майборода А. В. Історична граматики української мови: Зб. вправ. Київ: Вища школа, 1988. 232 с.

Історичні та етимологічні словники

3. Горбачевский Н. И. Словарь древняго актоваго языка сѣверо-западнаго края и царства польскаго / Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch. München, 1992. 398 s.
4. Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. Київ, 1982 2006. Т. 1–5.
5. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У двох т. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
6. Словник української мови XVI – I половини XVII ст. Вип. 1–18. Львів, 1994–2022.
7. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У двох книгах / Підг. до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ–Нью-Йорк. 2003.
8. Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. Warszawa, 2000. Т.1–2.
9. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957. 806 s.
10. Basaj M., Siatkowski J. Bogemizmy w języku polskim. Słownyk. Warszawa, 2006. 502 s.
11. Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. 863 s.
12. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. Т. 1–4. Kraków, 1952-1982.

Додаткова література

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. Київ: Наукова думка, 1980. 244 с.
2. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. Київ: Наук. думка, 1980. 244 с.

3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови: історичний коментар до української мови. Вибрані праці в 5-ти т. Т. 2. Українська мова. Київ: Наукова думка, 1977. 631 с.
4. Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників. *Мовознавство*. 1949. Т.VIII. С. 51–56.
5. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську добу, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 78–80.
6. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1962. 92 с.
7. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. 2 Міжнародний конгрес україністів. Львів, 1993. С. 7–12.
8. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських мов. Зібрані статті: В 3-х томах. Мюнхен, 1993. Т. 3. С. 5(4)–17(30).
9. Гримашевич Г. Історична граматики української мови. Курс лекцій. Житомир, 2011. 116 с.
10. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ: Наук. думка, 1978. 207 с.
11. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. Київ: АН УРСР, 1958. 312 с.
12. Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. К., 1928. 41 с.
13. Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. Київ, 1982–2012. Т. 1–7.
14. Житецький П. Г. Вибрані праці: Філологія. Київ: Наукова думка, 1987. 327 с.

15. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Слинько І. І. Історична грамати́ка української мови. Київ : Вища школа, 1980. 320 с.
16. Залеський А. М. Прослі́дки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 55–62.
17. Зинякова А. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник / А. Зинякова, С. Пономаренко; відпов. ред. Л. Островська. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с
18. Зінченко С. В., Коваленко В. Г. Історична грамати́ка української мови. Ніжин, 2001. 92 с.
19. Історія української мови: Морфологія / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.
20. Історія української мови: Фонетика / [В. В. Німчук (відп. ред.) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1979. 367 с.
21. Карпенко Ю. Коли і як виникла українська мова. *Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів*. Харків: Око, 1996. С. 75–81.
22. Карпенко Ю. Українські звуки і та и: дві фонemi чи одна? *Мова*. 1995. № 1–2. С. 78–91.
23. Карпенко Ю. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 78–91.
24. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3–8.
25. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: на матеріалі пам'яток XVI ст. Київ: Наук. думка, 1967. 288 с.
26. Коломієць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 3–11.
27. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.

28. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 446 с.
29. Німчук В. В. Про походження українських діалектів. *Україна: Наука і культура*. Київ, 1983. Вип. 26–28.
30. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–5; 1998. № 1. С. 3–13.
31. Огієнко Іван. Історія української літературної мови / упоряд. М. С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
32. Павленко Л. П. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.
33. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови. *Мовознавство: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі україністів*; відп. ред. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 2002. С. 268–272.
34. Півторак Григорій. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наук. думка, 1993. 200 с.
35. Півторак Г. Занепад зредукованих ь, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 3–14.
36. Півторак Г. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ: Наукова думка, 1974. 144 с.
37. Півторак Г. Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 32–42.
38. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: історико-фонетичний нарис. Київ: Наук. думка, 1988. 277 с.
39. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 148, [3] с.

40. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ: Наукова думка, 1971. 315 с.
41. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 1. Київ: Радянська школа, 1964. 234 с. Ч. 2. Київ: Радянська школа, 1970. 200 с.
42. Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови. Київ: Наукова думка, 1983. 239 с.
43. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. *Записки НТШ*. Львів, 1925. Т. 141–143.
44. Стрельчук Г. П. Система словозміни в українських інтермедіях XVII–XVIII ст. Київ, 1990. 184 с.
45. Стрижак О. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов. *Народна творчість та етнографія*. 1998. № 5–6. С. 52–66.
46. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.
47. Тимошенко П. Д. До питання про взаємозв'язок між фонетичними і морфологічними явищами в історії української мови. *Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції*. Харків, 1959. С. 18–19.
48. Тимченко Є. Курс історії українського языка: Вступ. Фонетика. Київ, 1927.
49. Ткаченко О. Б. Місце України й української мови на карті світу. *Мовознавство*. № 1. 2001. С. 3–13.
50. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–25.

51. Флаєр Майкл. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 3–10.

52. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 323 с.

53. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. Харків: АКТА, 2002. 1054 с.

54. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії). *Історія української мови: Хрестоматія* / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. С. 191–205.

Інтернет ресурси:

1. Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

3. Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>

4. Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: www.dnpb.gov.ua

5. <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim17.htm>

6. <http://www.ukrajinistika.upol.cz/Docs/Istorija%20ukrajinskoji%20movy%20-%204rocnik.htm>

7. <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=439587>

8. <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=439587>

9. <http://uk.wikipedia.org/wiki>

10. http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/ects_info.pdf
11. <http://www.inmo.org.ua/about/history/famous-workers/jovtobruh.html>
12. <http://www.vnu.edu.ua/img/facult/17/176/Pavlenko.pdf>

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ЕКЗАМЕНАЦІЙНИХ ПИТАНЬ З КУРСУ

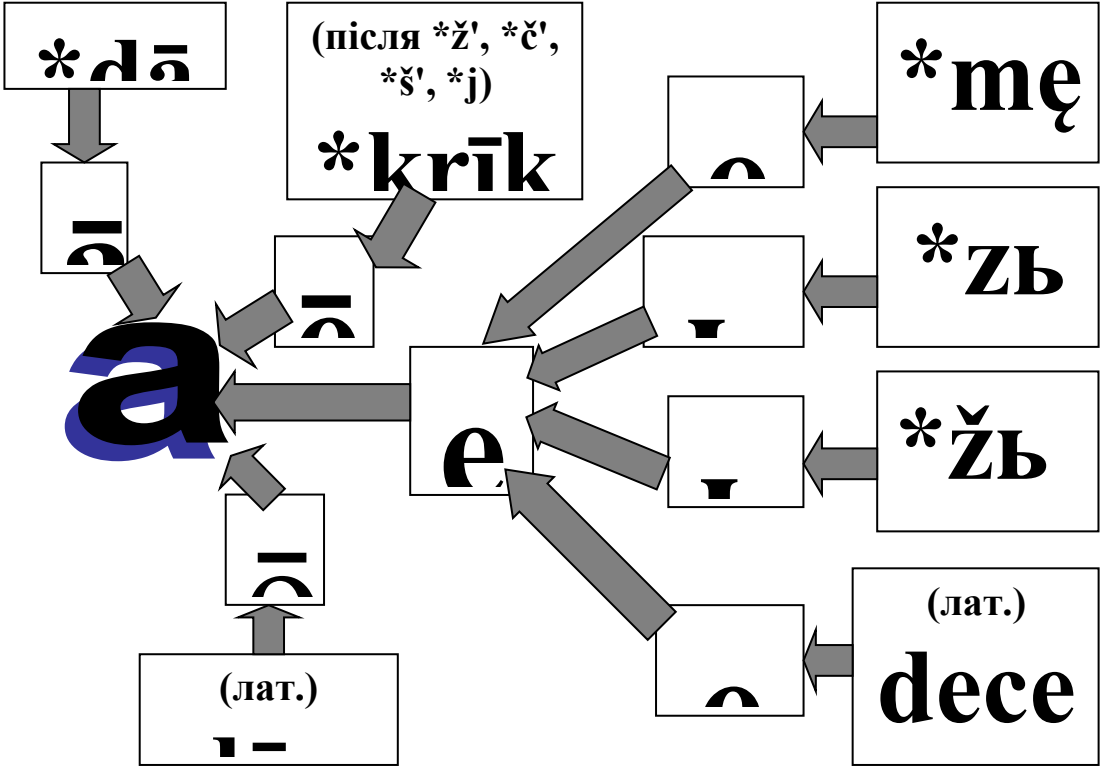
«ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

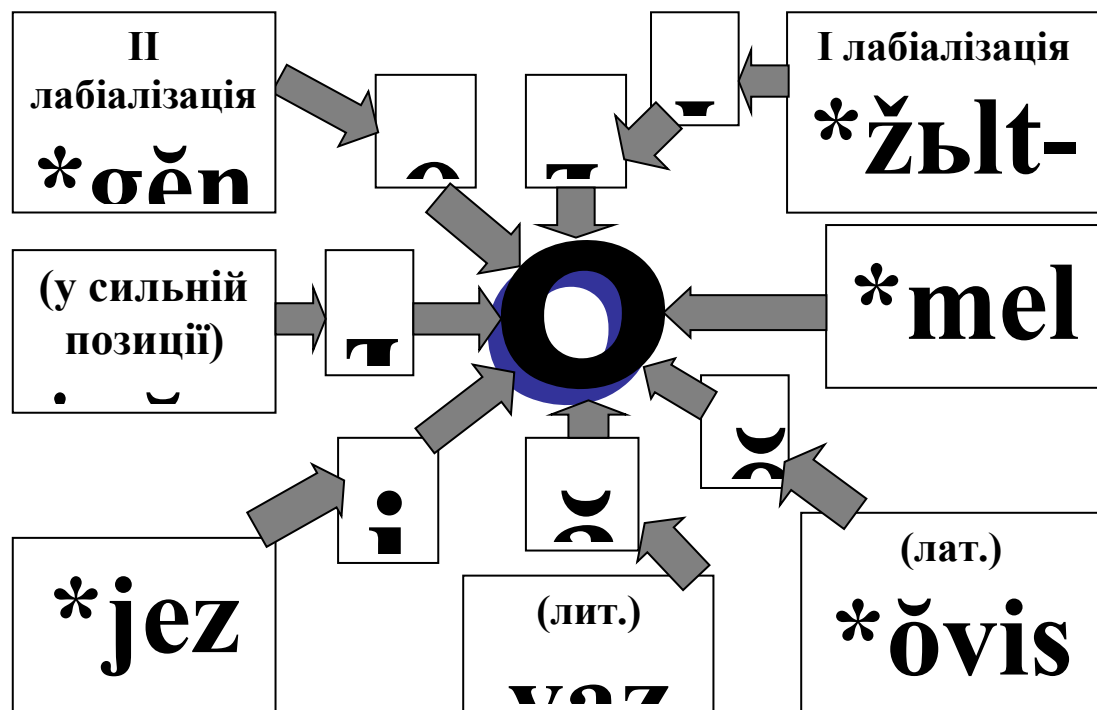
1. Предмет і завдання курсу “Історична граматики української мови”.
Методи дослідження історичних процесів розвитку мови. Становлення та розвиток мови.
2. Питання прабатьківщини слов’ян.
3. Джерела вивчення історії української мови.
4. Проблема періодизації історії української мови. “Малоруська мова”, “давньоруська мова”.
5. Система фонем, успадкована від праіндоєвропейської мовної доби.
6. Структура складу праслов’янської мови та його функціонування.
7. Закони відкритого складу та звукового сингармонізму у праслов’янський період.
8. Зміни приголосних у сполученні з [j].
9. Три перехідних пом’якшення задньоязикових (I-III палаталізація).
10. Фонетичні процеси (випадання, зникнення, перетворення звуків), пов’язані з дією закону відкритого складу у праслов’янський мовний період.
11. Доля звукосполучень *gt’, kt’, tt’, dt’* (**mogti*, **pekti*, **metti*, **vedti*).
12. Поява носових *ę* (#), *o* (@) як наслідок дії закону відкритого складу.
13. Монофтонгізація дифтогів як наслідок дії закону відкритого складу.
14. Поява протетичних звуків як наслідок дії закону відкритого складу.
15. Доля звукосполучень *gv*, *kuv* перед *h* та *i* дифтонгічного походження.
16. Доля звукосполучень *dl*, *tl* (**sadlo*, **vedla*).
17. Найдавніші чергування голосних (кількісні та якісні) і їх відбиття в сучасній українській мові.
18. Доля звукосполук *-tort-*, *-tolt-*, *-tert-*, *-telt-* у праслов’янських діалектах, що лягли в основу української мови. Явище другого повноголосся.
19. Доля звукосполук *-ort*, *-olt*.
20. Явище деназалізації.

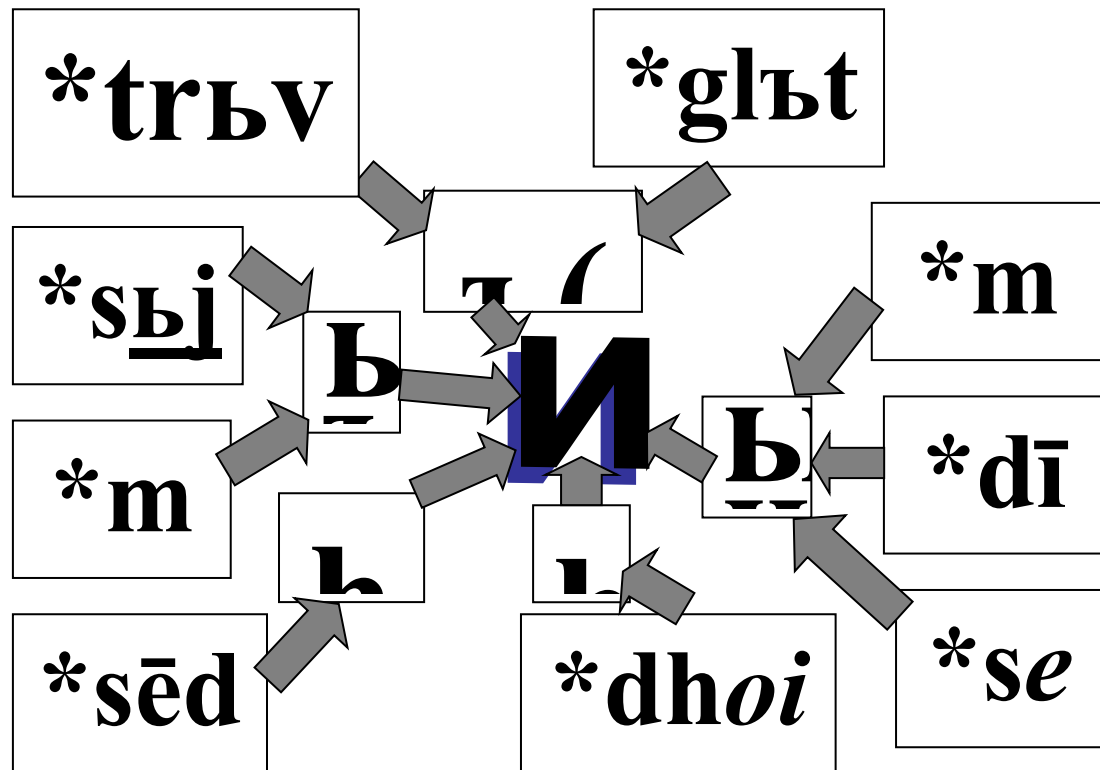
21. Історія фонemi, що передавалася у найдавніших українських пам'ятках буквою *h*. Явище “нового” ятя.
22. Витворення фарингального *z* в українській мові.
23. Занепад зредукованих *ъ,ь*. Час, причини. Зміна структури складу як наслідок занепаду зредукованих.
24. Доля звукосполук *-tъrt-, -tъrt-, -tъlt-, -tъlt-* у діалектах, що лягли в основу української мови.
25. Доля звукосполук *-trъt-, -trъt-, -tlъt-, -tlъt-* у діалектах, що лягли в основу української мови.
26. Історична основа чергування *o, e // i* в українській мові.
27. Історична основа чергування *o, e // ѓ* в українській мові.
28. Доля зредукованих (напружених) перед [й] (*мъ>, шь''*).
29. Спрощення в групах приголосних як наслідок занепаду зредукованих.
30. Асимілятивні процеси в українській мові як наслідок занепаду зредукованих
31. Дисимілятивні процеси в українській мові як наслідок занепаду зредукованих
32. Основні причини ствердіння приголосних в українській мові.
Проблема твердості/м'якості приголосних у світлі останніх наукових досліджень.
33. Історична основа чергування *e // o* після шиплячих та *й*.
34. Історія фонemi /*i*/ в українській мові.
35. Історія фонemi /*e*/ в українській мові.
36. Історія фонemi /*o*/ в українській мові.
37. Історія фонemi /*a*/ в українській мові.
38. Історія фонemi /*u*/ в українській мові. Явище конвергенції *u < i*у.
39. Проблема палатальності/велярності приголосних в українській мові.
40. Загальна характеристика частин мови, успадкованих від індоєвропейської та праслов'янської мовних епох.

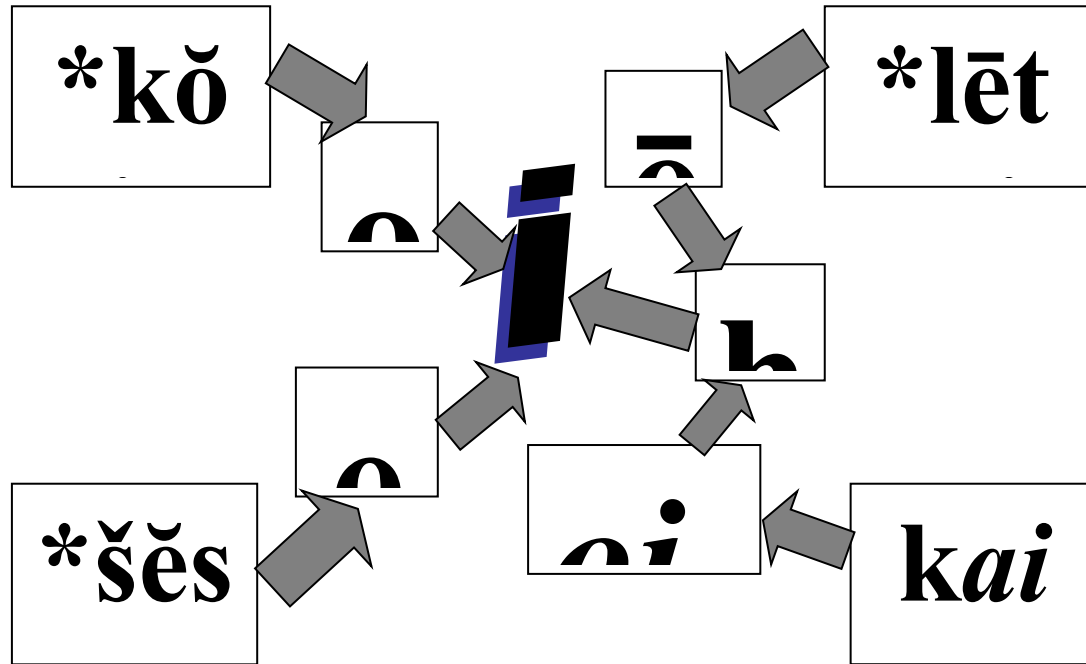
41. Історія розвитку і становлення основних граматичних категорій.
42. Словотвір іменників. Найдавніші словотвірні іменникові афікси, успадковані українською мовою.
43. Давні типи відмінювання імен. Становлення 1-ї відміни іменників в українській мові.
44. Становлення 2-ї відміни іменників в українській мові.
45. Становлення 3-ї відміни іменників в українській мові.
46. Становлення 4-ї відміни іменників в українській мові.
47. Виокремлення прикметника в самостійну частину мови. Іменні (нечленні) та займенникові (членні) прикметники. Їх історія.
48. Історія форм ступенів порівняння якісних прикметників.
49. Історія розвитку особових займенників в українській мові.
50. Історія розвитку неособових займенників в українській мові.
51. Історія розвитку числівника в українській мові.
52. Неособові форми дієслова. Інфінітив, супін. Їх історія.
53. Особові форми дієслова. Історія витворення дієслівних флексій теперішнього часу.
54. Історія і становлення форм дієслів майбутнього часу.
55. Історія і становлення форм дієслів минулого часу.
56. Історія і становлення форм умовного та наказового способу.
57. Діалектне членування праслов'янської мови.
58. Походження української мови.

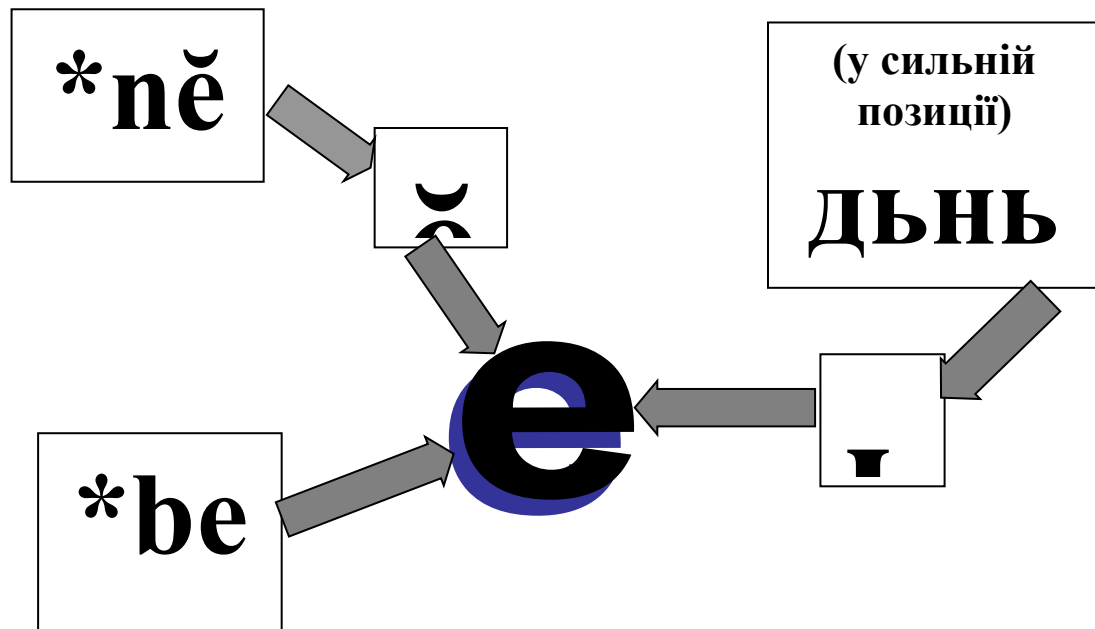
ПОХОДЖЕННЯ ГОЛОСНИХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

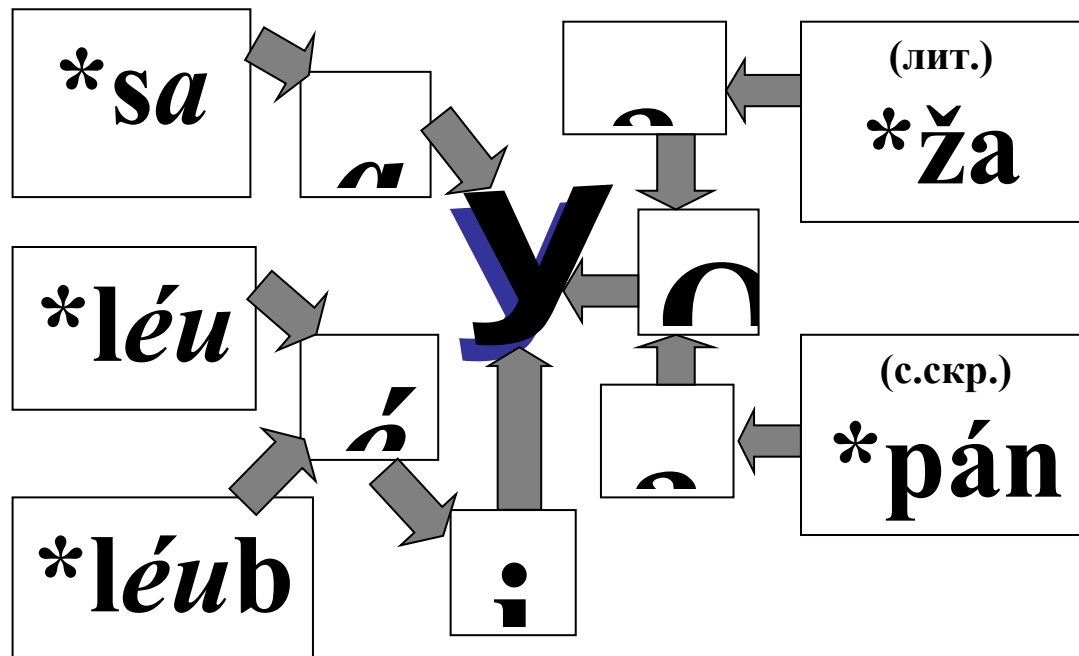












ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ З МОРФОЛОГІЇ

РОЗПОДІЛ ІМЕННИКІВ ЗА ДАВНІМИ ОСНОВАМИ

Іменники -ā-, -jā- основ (основа суч. I відміни): *пустини, милостини, судиш, игоумениш, мълниш* – низка іменників цієї основи в наз. в. одн. в псл. мові мали форми на -і, які вже в найдавніших пам'ятках замінюються формами на "-", таких іменників було небагато, змінилися вони під впливом утворень на зразок *брати", зми"* та запозичень на зразок *Мари", Софи"*: *болярыни, брати", бъчела, вельможа, владика, воєвода, вѣра, вечеря, гора, жена, лодья, лоука, лъжа, мѣра, рука, сирота, слуга, старѣишина, староста, оубоица*.

Іменники -ǫ-, -jǫ- основ (основа суч. II відміни): *адъ, ангель, бисъ, богатъство, быти~, вечеръ, ворог, врачъ, грѣхъ, горе, господаръ, гробъ, громъ, гърнчаръ, добро, жьрьць, ключъ, князь, кладязъ, коньць, корабль, крило, купецъ, мърътвьць, мечъ, монастырь, море, мостъ, моужъ, ножъ, норовъ, орьль, отецъ, плачь, рабъ, самовидецъ, солньце, стражъ, телець, оучитель, хранитель...*

Іменники -ū- основ (відійшли до I відміни – *свекруха, буква, морква, церква* тощо та до III – *кров, любов...*): у давньоукраїнській мові це були іменники лише жіночого роду – *свєкры, ятры, тыкы, мъркы, любы, цьркы, хороугы, букуы і, можливо, бръвь, крьвь, жьръньвь*.

Іменники -ǫ- основ (перейшли до іменників -ǫ-, -jǫ- основ – II відміна): *сынъ, домъ, волъ, вѣрхъ, полъ, медъ, вірогідно, – ледъ, чинъ, санъ, садъ, рядъ, разъ, пиръ, солодъ і, можливо, ще миръ, станъ, низъ, долъ, олъ та деякі ін.*

Іменники -ī- основ: сучасну III відміну склали іменники жіночого роду типу *вѣсть, завистъ, заповѣдъ, корысть, мысль, ночь, память, рать, старость, сѣть*; нечисленна група іменників чоловічого роду відійшла до іменників -ǫ-, -jǫ- основ (II відміна): *гостъ, тьсть, знать, звѣрь, медвѣдъ, гоусъ*; іменники *пѣснь, долонъ, мышъ, костъ* оформилися за зразком іменників -ā-, -jā- основ і ввійшли до I відміни. До іменників -ī- належали: *долонъ, голоубъ, чьръвь, гъртанъ, локъть, ногъть, огнь, оугль, поутъ, бранъ, вѣсть, голоубъ, гърдостъ, гостъ, гоусъ, гъртанъ, завистъ, заповѣдъ, звѣрь, знать, корысть, костъ, крѣпость, локъть, лютость, медвѣдъ, мысль, мышъ, ногъть, ночь, огнь, оугль, память, пѣснь, поутъ, рать, скорбъ, сѣть, старость, тать, тьсть, чьръвь...*

Іменники -n- основ: іменники чоловічого роду – II відміна: *камень, корень, ремєнь, стєпень, олєнь, ячмєнь, дьнь, шершєнь, слизєнь, лежєнь, трутєнь, младєнец, перстєнь, пломєнь, кремєнь, кмин, рамєнь, кусмєнь*; іменники середнього роду, які разом із іменниками -t- основ склали сучасну IV відміну: *стрємено, им'я, плєм'я, сїм'я, врем'я, брем'я, тїм'я, знам'я*.

Іменники -r- основ: іменники жіночого роду *матєр-* (IV відміна), *дъчєр-* (I відміна).

1диво, діло, лице, їжак (ижєса); іменники середнього роду оформились за зразком **-ѣ-, -їѣ-** основ (II відміна): *словєс-, чюдєс-, нєбєс-, черево, лють, тяга, ложе, перо (перина), руно, звено, grano, удєс.*

Іменники -t- основ: іменники середнього роду (основа IV відміни): *тєлят-, осьлят-, жєрєбят-, робят-...*

ТАБЛИЦЯ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКУ МОВНУ ДОБУ

	-ǫ-	-jǫ-	-ā-	-jā-	-ī-, ж.р.	-ī-, ч.р.	-ǫ-	-n-	-t-	-s-	-r-	-ū-
однина												
Н.	plodъ	konъ	žena	zeml'a	kostъ	gostъ	synъ	kamy / ime	tele	kolo	mati	svekry
Р.	ploda	kon'a	ženy	zemlě	kosti	gosti	synu	kameni(e)/ imeni(e)	telete	kolese(i)	matere(i)	svekrъve(i)
Д.	plodu	kon'u	ženě	zemli	kosti	gosti	synovi	kameni / imeni	teleti	kolesi	materi	svekrъvi
З.	plodъ	konъ	ženu	zeml'u	kostъ	gostъ	synъ	kamenъ/ ime	tele	kolo	materъ	svekrъvъ
О.	plodъmъ	konъmъ	ženoiQ	zemlejQ	kostijQ	gostъmъ	synъmъ	kamenъmъ / imenъmъ	teleтъmъ	kolesъmъ	materijQ	svekrъvijQ
М.	plodě	koni	ženě	zemli	kosti	gosti	synu	kameni(e)/ imeni(e)	telete(i)	kolese(i)	matere(i)	svekrъve(i)
Кл.	plode	kon'u	ženo	zemle	kosti	gosti	synu	kameni/ imeni	tele	kolo	mati	svekry

	-ǫ-	-jǫ-	-ā-	-jā-	-ī-, ж.р.	-ī-, ч.р.	-ǔ-	-n-	-t-	-s-	-r-	-ū-
множина												
Н.	plod <u>y</u>	kon <u>i</u>	žen <u>y</u>	zeml <u>ě</u>	kost <u>i</u>	gost <u>i</u> e	synov <u>e</u>	kamene <u></u>	telet <u>a</u>	koles <u>a</u>	matere <u>(i)</u>	svekr <u>ve</u> (i)
Р.	plod <u>ъ</u>	kon <u>ъ</u>	žen <u>ъ</u>	zeml <u>ъ</u>	kost <u>ii</u>	gost <u>ii</u>	synov <u>ъ</u>	kamen <u>ъ</u>	telet <u>ъ</u>	koles <u>ъ</u>	mater <u>ъ</u>	svekr <u>ъ</u> (ii)
Д.	plodom <u>ъ</u>	konem <u>ъ</u>	ženam <u>ъ</u>	zeml'am <u>ъ</u>	kost <u>ъ</u> мъ	gost <u>ъ</u> мъ	syn <u>ъ</u> мъ	kamen <u>ъ</u> мъ	telet <u>ъ</u> мъ	koles <u>ъ</u> мъ	mater <u>ъ</u> мъ	svekr <u>ъ</u> мъ
З.	plod <u>y</u>	kon <u>ě</u>	žen <u>y</u> (ъ)	zeml <u>ě</u>	kost <u>i</u>	gost <u>i</u>	syn <u>y</u>	kamen <u>i</u>	telet <u>a</u> (тъ)	koles <u>a</u>	mater <u>i</u>	svekr <u>ъ</u> vi
О.	plod <u>y</u>	kon <u>i</u>	ženam <u>i</u>	zeml'am <u>i</u>	kost <u>ъ</u> mi	gost <u>ъ</u> mi	syn <u>ъ</u> mi	kamen <u>ъ</u> mi(y)	telet <u>y</u>	koles <u>y</u>	mater <u>ъ</u> mi	svekr <u>ъ</u> mi
М.	plod <u>ě</u> хъ	kon <u>i</u> хъ	žen <u>a</u> хъ	zeml' <u>a</u> хъ	kost <u>ъ</u> хъ	gost <u>ъ</u> хъ	syn <u>ъ</u> хъ	kamen <u>ъ</u> хъ	telet <u>ъ</u> хъ	koles <u>ъ</u> хъ	mater <u>ъ</u> хъ	svekr <u>ъ</u> хъ
двоїна												
Н.- Зн.- Кл.	plod <u>a</u>	kon' <u>a</u>	žen <u>e</u>	zeml <u>i</u>	kost <u>i</u>	gost <u>i</u>	syn <u>y</u>	kamen <u>i</u>	tel'at <u>i</u> (e)	koles <u>i</u>	mater <u>i</u>	svekr <u>ъ</u> vi
Р.- М.	plod <u>u</u>	kon <u>ju</u>	ženou	zeml <u>ju</u>	kost <u>ъ</u> ju (iju)	gost <u>ъ</u> ju (iju)	synou	kamenou (iju)	tel'atou	kolesou	materou (iju)	svekr <u>ъ</u> ou
Д.- О.	plodom <u>a</u>	konem <u>a</u>	ženam <u>a</u>	zeml'am <u>a</u>	kost <u>ъ</u> ma	gost <u>ъ</u> ma	syn <u>ъ</u> ma	kamen <u>ъ</u> ma	tel'at <u>ъ</u> ma	koles <u>ъ</u> ma	mater <u>ъ</u> ma	svekr <u>ъ</u> vama

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ У ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

-Ā-, -JĀ-

Однина	Множина	Двоїна
Н. жєна, землѧ	жєны, зємлѧ	Н., З., К. жєнѧ, зємли
Р. жєны, зємлѧ	жєнѣ, зємлѣ	Р., М. жєну, зємлю
Д. жєнѧ, зємли	жєнамѣ, зємлямѣ	Д., О. жєнама, зємляма
З. жєну, зємлю	жєны, зємлѧ	
О. жєною, зємлєю	жєнами, зємлями	
М. жєнѧ, зємли	жєнахѣ, зємляхѣ	
Кл. жєно, зємлє	—	

-Ŏ-, -JŎ-

Однина	Множина	Двоїна
Н. другѣ, конѣ	друзи, кони	Н., З., К. друга, коня
Р. друга, коня	другѣ, конѣ	Р., М. другу, коню
Д. другу, коню	другомѣ, конемѣ	Д., О. другома,
конєма		
З. другѣ (друга), конѣ (коня)	другы, конѧ	
О. другомѣ (другѣмѣ), конємѣ (конѣмѣ)	другы, кони	
М. друзѧ, кони	друзѧхѣ, конихѣ	
Кл. дружє, коню	----, кони	

-Ů-

Однина	Множина	Двоїна
Н. сынѣ	сыновє	Н., З., К. сыны
Р. сыну	сыновѣ	Р., М. сыну
Д. сынови	сынѣмѣ	Д., О. сынѣма
З. сынѣ (сына)	сыны	
О. сынѣмѣ	сынѣми	
М. сыну	сынѣхѣ	
Кл. сыну		

-Ī-

Однина	Множина
Н. гость, кость, ночь	гостьє (-иє), кости, ночи
Р. гости, кости, ночи	гостьи (-ии), костьи (-ии), нощѣи (-ии)
Д. гости, кости, ночи	гостьмѣ, костьмѣ, нощѣмѣ
З. гость (гостя), кость, ночь	гости, кости, ночи
О. гостьмѣ, костью, нощью (-ию)	гостьми, костьми, нощѣми
М. гости, кости, ночи	гостьхѣ, костьхѣ, нощѣхѣ
Кл. гости, кости, ночи	гости, ночи

Двоїна

Н., З., К. гости, кости, ночи
 Р., М. гостью, костью, нощью
 гостію, костію, нощію
 Д., О. гостьма, костьма, нощьма

-Ů-

Однина
 Н. свекры
 Р. свекръве
 Д. свекръви
 З. свекръвъ
 О. свекръвью (-ию)
 М. свекръве
 Кл. свекры

Множина
 свекръви
 свекръвъ
 свекръвамъ
 свекръви
 свекръвами
 свекръвахъ

Двоїна
 Н., З., К. свекръви
 Р., М. свекръву
 Д., О. свекръвама

-S-

Однина
 Н. небо
 Р. небесе
 Д. небеси
 З. небо
 О. небесьмъ
 М. небесе

Множина
 небеса
 небесь
 небесьмъ
 небеса
 небесы
 небесьхъ

Двоїна
 Н., З., К. небьси (-h)
 Р., М. небесу
 Д., О. небесьма

-N-

Однина
 Н. камы (камень)
 Р. камене (камени)
 Д. камени
 З. камень
 О. каменьмъ
 М. камене (камени)
 Кл. камы

Множина
 камене (камени)
 камень (камении)
 каменьмъ
 камени
 каменьми (камены)
 каменьхъ (камене)
 камени

Двоїна
 Н., З., К. камени
 Р., М. камену (камению)
 Д., О. каменьма

-R-

Однина
 Н. мати
 Р. матерє
 Д. матери
 З. матеръ
 О. матерью (материю)
 М. матери (матерє)
 Кл. мати

Множина
 матерє (матери)
 матеръ (материи)
 матеръмъ
 матерє
 матерми
 матерхъ
 матерє (матери)

Двоїна
 Н., З., К. матери
 Р., М. матероу (материю)
 Д., О. матерма

-T-; -N-

Однина
 Н. теля, имя
 Р. теляте (теляти), имєне (имєни)
 Д. теляти, имєни
 З. теля, имя
 О. телятьмъ, имєньмъ
 М. теляте (теляти), имєне (имєни)

Множина
 телята, имєна
 телять, имєнь
 телятьмъ, имєньмъ
 телята, имєна
 теляты, имєны
 телятьхъ, имєньхъ

Двоїна
 Н., З., К. имєни, теляти (имєnh, теляth)
 Р., М. имєну, теляту
 Д., О. имєньма, телятьма

ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

Особові займенники

Однина			Двоїна		
Н. "çú, "	òû	—			
Р. iàíá	òááá	ñááá			
Д. iúíh, iúíh, iè	òááh, òíáh, òè	ñááh, ñíáh, ñè			
З. ì", iàíá	ò", òááá	ñ", ñááá			
О. iúíþ	òíáíþ	ñíáíþ			
М. iúíh, iúíh	òááh, òíáh	ñááh, ñíáh			
Множина			Двоїна		
Н. iù	âû		Н.âh	âà	
Р. iàñú	âàñú		З. ià, iàþ	âà, âàþ	
Д. iàìú, iú	âàìú, âû		Р., М. iàþ	âàþ	
З. iú, iàñú	âû, âàñú		Д., О. iàìà, ià	âàìà, âà	
О. iàìè	âàìè				
М. iàñú	âàñú				

Предметно-особові займенники

Однина			Множина		
Чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н. íú(è)	íí(è)	ííà (")	ííè (è)	ííà (")	ííû (h)
Р.	ââî	âh		èðú	
Д.	âìó	âè		èìú	
З. è(íú)	ââî	þ, âh	h	"	â
О.	èìü	âþ		èìè	
М.	âìü	âè		èðü	
Однина			Двоїна		
Н. íà (")	ííh (è)	ííh (è)	Р. — М. âþ		
З. "	è	è	Д. — О. èìà		

ЗРАЗОК ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИХ (НЕЧЛЕННИХ, КОРОТКИХ) ПРИКМЕТНИКІВ (ТВЕРДА І М'ЯКА ГРУПИ)

Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина		
Н. äíáðú, ñèíü	äíáðî, ñèíâ	äíáðà, ñèí"
Р.	äíáðà, ñèí"	äíáðr, ñèíh
Д.	äíáðíó, ñèíþ	äíáðh, ñèíè
З. äíáðú (-à), ñèí" (-")	äíáðî, ñèíâ	äíáðíó, ñèíþ
О.	äíáðúü, ñèíüü	äíáðîþ, ñèíâþ
М.	äíáðh, ñèíè	äíáðh, ñèíè
Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Множина		
Н. äíáðè, ñèíè	äíáðà, ñèí"	äíáðr, ñèíh
Р.	äíáðú, ñèíü	äíáðú, ñèíü
Д.	äíáðîü, ñèíâü	äíáðàìú, ñèí"ü
З. äíáðr, ñèíh	äíáðà, ñèí"	äíáðr, ñèíh
О.	äíáðr, ñèíè	äíáðàìè, ñèí"è
М.	äíáðhðú, ñèíèðú	äíáðàðú, ñèí"ðú
Двоїна		
Н., З. äíáðà, ñèí"	äíáðh, ñèíè	äíáðh, ñèíè
Р., М.	äíáðó, ñèíþ	äíáðó, ñèíþ
Д., О.	äíáðîà, ñèíâà	äíáðàìà, ñèí"à

УТВОРЕННЯ ЧЛЕННИХ ПРИКМЕТНИКІВ

О Д Н И Н А

Н. *novъ-jъ	новЫИ	*sinjъ-jъ	синИИ
Р. *nova-jego	нова~го	*sinja-jego	син"~го
Д. *novu-jemu	новоу~моу	*sinju-jemu	синю~моу
З. *novъ-jъ	новЫИ	*sinjъ-jъ	синИИ
О. *novotъ-jimъ	новЫИмъ	*sinjetъ-jimъ	синИИмъ
М. *nově-jetъ	новh~мъ	*sinji-jetъ	синИИмъ

М Н О Ж И Н А

Н. *novi-ji	новИИ	*sinji-ji	синИИ
Р. *novъ-jixъ	новЫИхъ	*sinjъ-jixъ	синИИхъ
Д. *novotъ-jimъ	новЫИмъ	*sinjetъ-jimъ	синИИмъ
З. *novu-ję	новЫ>	*sinję-ję	син#>
О. *novu-jimi	новЫИМИ	*sinji-jimi	синИИМИ
М. *nověxъ-jixъ	новЫИхъ	*sinjixъ-jixъ	синИИхъ

Д В О Ї Н А

Н.-З. *nova-ja	нова"	*sinja-ja	син""
Р.-М. *novu-ju	новоую	*sinju-ju	синюю

Д.-О. *novota-jima	новЫИМА	*sinjema-jima	синИИМА
--------------------	---------	---------------	---------

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ОДИН, -А, -Е

Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н. îæíú	îäüîî (îæíîî)	îäüîà (îæíîà)
Р.	îäüîîäî (îæíîäî)	îäüîîh (îæíîh)
Д.	îäüîîîó (îæíîîó)	îäüîîè (îæíîè)
З. îæíú	îäüîî (îæíîî)	îäüîó (îæíîó)
О.	îäüîîîü (îæíîîü), îäüîèü	îäüîîp (îæíîp)

М.	îäüîîü (îæíîü)	îäüîè (îæíîè)
----	----------------	---------------

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ДВА

Чоловічий рід	Середній рід і Жіночий рід
Н. – З. äúââ	äúâh
Р. – М.	äúâîp (äúâó)
Д. – О.	äúâhîà

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ ТРИ, ЧОТИРИ

Чоловічий рід	Середній рід	та	Жіночий рід
---------------	--------------	----	-------------

Н.	òďěǎ ÷ǎòûďǎ	òďě ÷ǎòûďě òďě ÷ǎòûďě
Р.		òďěè ÷ǎòûďú
Д.		òďüù ÷ǎòûďüù
З.		òďě ÷ǎòûďě
О.		òďüè ÷ǎòûďüè

М.	òďüǒú ÷ǎòûďüǒú
----	----------------

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА П'ЯТЬ

Н.	ĩ"òü
Р.	ĩ"òè

Д.	ĩ"òè
З.	ĩ"òü

О.	ĩ"òüþ
М.	ĩ"òè

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА ДЕСЯТЬ

Однина	Множина	Двоїна
Н. ääñ"òü	ääñ"òä (-òè)	ääñ"òè (-òh)
Р. ääñ"òä (-òè)	ääñ"òú	ääñ"òó
Д. ääñ"òè	ääñ"òüü	ääñ"òüià
З. ääñ"òü	ääñ"òè (-òä)	ääñ"òè (-òh)
О. ääñ"òüþ	ääñ"òû	ääñ"òüià
М. ääñ"òä (-òè)	ääñ"òüöü	ääñ"òó

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА СТО

Однина	Множина	Двоїна
Н. ñúòî	ñúòä	ñúòh
Р. ñúòä	ñúòú	ñúòó
Д. ñúòó	ñúòîü	ñúòîià
З. ñúòî	ñúòä	ñúòh
О. ñúòüü	ñúòû	ñúòîià

М. ñúòh	ñúòhóü	ñúòó
---------	--------	------

ПАРАДИГМА ТЕПЕРІШНЬО-МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Однина	Множина
Двоїна	
1-а ос. несу, хвалю несевh, хваливh	несемъ, хвалимъ (-мы, -мо)
2-а ос. несеши, хвалиши (-шь) несета, хвалита	несете, хвалите
3-я ос. несутъ, хвалятъ (-ть) несета, хвалита	несутъ (ють), хвалятъ (-ять)

ПАРАДИГМА ФОРМ МИНУЛИХ ЧАСІВ

ПАРАДИГМА АОРИСТА

Старий сигматичний аорист

Однина	Множина	Двоїна
--------	---------	--------

1-а ос.	начахъ	начахомъ	начаховъh
2-а ос.	нача	начастє	начаста
3-я ос.	нача	начаша	начаста

До форми 2-ої ос. і особливо 3-ої ос. одн. З односкладовим коренем на голосний могло приєднуватися закінчення **-тъ**, унаслідок чого виникали паралельні форми: *пи – питъ, би – битъ*.

Новий сигматичний аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	идохъ	идохомъ	идоховъh
2-а ос.	идє	идостє	идоста
3-я ос.	идє	идоша	идоста

Від атематичного дієслова *быти* аорист утворювався двома способами:

- від основи інфінітива (*быхъ, бы, бы, быхомъ* і т.д.)
- і паралельно їй парадигма *бххъ, бх, бх, бххомъ* і т.д., що мала спершу значення імперфекта.

ПАРАДИГМА ІМПЕРФЕКТА

Однина	Множина
1-а ос. нес#хъ, жьдахъ жьдахомъ	нес#хомъ,
2-а ос. нес#шее, жьдаше жьдашете	нес#шете,
3-я ос. нес#шее (тъ), жьдаше (тъ) жьдаху(тъ)	нес#ху(тъ),

Двоїна

1-а ос. нес#ховъh, жьдаховъh
2-а ос. нес#шета, жьдашета
3-я ос. нес#шета, жьдашета

ПАРАДИГМА ПЕРФЕКТА

Однина	Множина
Двоїна	
1-а ос. ~смъ несль, -ла, -ло ~свъh несла, -лъ, -лъ	~смъ несль, -лы, -ла
2-а ос. ~си несль, -ла, -ло ~ста несла, -лъ, -лъ	~сте несль, -лы, -ла
3-я ос. ~сть несль, -ла, ~ста несла, -лъ, -лъ	с@тъ несль, -лы, -ла

ПАРАДИГМА ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТА

Давніша форма (*быти* в аористі або імперфекті)

Однина	Множина
1 ос. б#хъ (бhхъ) неслъ, -ла, -ло лы, -ла	б#хомъ (бhхомъ) несли, -
2 ос. б#ше (бh) неслъ, -ла, -ло -ла	б#сте (бhсте) несли, -лы,
3 ос. б#ше (бh) неслъ, -ла, -ло лы, -ла	б#хоу(тъ) (бhша) несли, -

Двоїна

1 ос. б#ховh (бhховh) несла, -лh, -лh
2 ос. б#шета (бhста) несла, -лh, -лh
3 ос. б#шете (бhста) несла, -лh, -лh

Новіша форма

Однина

Множина

1-а ос. есмъ былъ, -ла, -ло неслъ, -ла, -ло лы, -ла несли, -лы, -ла	есми были, -
2-а ос. еси » »	есте »
»	
3-я ос. естъ » »	соуть »
»	

Двоїна

1-а ос. есвh была, - лh, -лh несла, -лh, -лh
2-а ос. еста » »
3-я ос. еста » »

ПАРАДИГМА ФОРМ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Перша форма майбутнього часу

ia÷io, ði÷o, ñaio + інфінітив основного дієслова

Однина

Множина

Двоїна

1 ос. ñaio iëñaðè	ñaiaiu iëñaðè	ñaiaah iëñaðè
2 ос. ñaiaou (-øè) iëñaðè	ñaiaoa iëñaðè	ñaiaoa iëñaðè

3 ос. ñòàíàòü ìèñàòè

ñòàíóòü ìèñàòè

ñòàíàòà ìèñàòè

Друга форма майбутнього часу

èìàòè в теперішньому часі + інфінітив основного дієслова

Однина

Множина

Двоїна

1 ос. èíó ìèñàòè
ìèñàòè

èìàíú ìèñàòè

èìààh

2 ос. èìàøü (-øè) ìèñàòè

èìàòà ìèñàòè

èìàòà ìèñàòè

3 ос. èìàòü ìèñàòè
ìèñàòè

èìóòü ìèñàòè

èìàòà

Третя форма майбутнього часу

активний дієприкметник минулого часу на -ëú, -ëà, -ëî + особові
форми дієслова **бути**

Однина

Множина

1 ос. áóäó ìèñà-ëú, -ëà, -ëî

áóäáú ìèñà-ëè, -ëû, -ëà

2 ос. áóäàøü (-øè) ìèñà-ëú, -ëà, -ëî

áóäàòà ìèñà-ëè, -ëû, -ëà

3 ос. áóäàòü ìèñà-ëú, -ëà, -ëî

áóäóòü ìèñà-ëè, -ëû, -ëà

Двоїна

1 ос. áóäáàh ìèñà-ëà, -ëh, -ëh

2 ос. áóäàòà ìèñà-ëà, -ëh, -ëh

3 ос. áóäàòà ìèñà-ëà, -ëh, -ëh

СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ

Іменник

Слово в тексті, початкова форма, давній тип основи, рід, число, відмінок, первинне чи вторинне закінчення, синтаксична роль, сучасна відміна.

Займенник

Слово в тексті, початкова форма, група за значенням, рід, число, відмінок, первинна чи вторинна відмінкова форма, синтаксична роль.

Прикметник

Слово в тексті, початкова форма, членний чи нечленний, група за значенням, рід, число, відмінок, ступінь порівняння (для якісних прикметників), синтаксична роль.

Числівник

Слово в тексті, початкова форма, розряд за значенням, структурний тип, рід, число, відмінок, синтаксична роль, сучасна форма.

Дієслово

Слово в тексті, початкова форма, особова чи неособова форма, вид, спосіб, час, особа, число, клас за основою

теперішнього часу (для дієслів минулого та майбутнього часу конкретизувати форму), синтаксична роль.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК¹

Аналогія – уподібнення, наближення в якомусь відношенні (аж до повної уніфікації) однієї мовної одиниці до іншої (як правило, поширенішої, продуктивнішої, регулярнішої або просто знайомішої для мовця) на підставі вже наявної їх подібності – формальної або значеннєвої.

Аорист (грец. букв. – невизначений, невідмежований, безстроковий) – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означала нетривалу або разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення (мин. ч.) і в момент мовлення уже не була актуальною. Залежно від свого походження А. змінювався за двома *парадигмами*. У праслов'ян. мові збереглися форми тематичного кореневого та сигматичного (із суфіксом **-s-**, який ще в праслов'ян. період перейшов у **-x-**, що у відповідних фонет. умовах дав **-ш**).

Апокопа (грец. ἀποκοπή – відсікання), усічення – опускання одного чи кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що призводять до скорочення слова. Внаслідок апокопи в українській мові виникли форми дієслова теп. ч. є < єсть, 2-ї ос. одн. ходиш <

¹ При укладанні словника використано матеріали: Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 822 с.

хо-диши, 3-ї ос. одн. пише < пишеть; мин. ч. одн. ч. р. ніс < несль, 2-ї ос. одн. і мн. нак. сп. сядь < сяди, несіть < нес-һте;

Асиміляція (від латин. *assimilatio* – уподібнення) – артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення; артикуляція, потрібна для вимови одного звука, зазнає змін під впливом артикуляції сусіднього звука.

Астеріск (*) – графічне позначення реконструйованого звука, морфеми, лексеми (словоформи).

Атематичні дієслова – у давніх слов'янських мовах ряд безсуфіксних дієслів, у яких особові форми та інфінітив утворювалися безпосереднім приєднанням закінчення до кореня, що збігався з основою. До атематичних дієслів у праслов'янській мові належали *jesьть, ѣть, даь, вѣть, імаь* та похідні від них (пор. форми інфінітива: *býti, ěsti < ěditi, dati, věsti < věditi, jęti*).

Афікс, формант (лат. *affixus* – прикріплений, причеплений) — частина слова, що вносить зміну у значення кореня.

Африката – приголосний звук зі складною зімкнено-щільною артикуляцією.

Балто-слов'янська мовна спільність – гіпотетична єдність у далекому минулому слов'янських і балтійських груп мов. Ґрунтується в основному на великій подібності у їхній лексиці. Балто-слов'янська мовна єдність чи прмова – одна з класичних проблем індоевропейського мовознавства.

Випадні голосні – Випадні голосні – звуки, що випадають у корені або суфіксі при словозміні чи словотворенні, тобто чергуються з нулем звука. В сучасній українській мові такими є насамперед голосні о, е: *сон* – *сну*, *снитись*; *пень* – *пня*, *вересень* – *вересня*; *писок* – *писка*.

Відкритий склад – склад, що закінчується на складотворчий звук (голосний або в деяких мовах сонорний р, л).

Вокалізм – система голосних звуків певної мови.

Вставні звуки – див. **епентеза**.

Гаплогія (від грец. *haplos* – простий та *logos* – слово, вчення) – спрощення звукового складу слова внаслідок дисимілятивного випадання одного з двох сусідніх близьких за звучанням складів.

Гемінати (від лат. *geminō* “подвоюю”) – подвійні приголосні, дві однакові приголосні в складі слова (наприклад, **pletti*, **metti*).

Гіатус – зіяння.

Глотогенез – походження і розвиток мови.

Давноминулий час – дієслівна форма минулого часу, яка виражає дію, що передувала іншій минулій дії.

Давньокиївська мова – наддіалектна писемно-літературна мова, якою користувались у Русі (давньоруська).

Давньоруська мова – це літературно-писемна мова доби Київської Русі.

Двоїна – граматична категорія числа, вживана для позначення двох осіб або парних предметів. Була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої успадкована спільнослов'янською, а від неї – усіма слов'янськими мовами; тепер зберігається лише в окремих діалектах. Двоїна мала свої відмінкові форми, відмінні від форм однини та множини.

Деназалізація – втрата носової артикуляції, перехід носового голосного в ротовий. У IX–X ст. відбулася деназалізація носових давньоруської мови, в результаті чого

[q] змінився на [y], [ɛ] – на [a]: *zǫbъ > зуб, *dǫbъ > дуб, *rǫka > рука, *męso > м'ясо, *desęть > десять, *zęть > зять.

Депалаталізація (від латин. *de...* – префікс зі значенням відділення, припинення, скасування, усунення й *палаталізація*), диспалаталізація – утрата м'якості приголосними.

Детермінатив (від латин. *de...* – префікс зі значенням відділення, припинення, скасування, усунення та *terminus* – межа, кордон) – успадковані від праіндоєвропейської мови праслов'янські основотворчі суфікси, що склалися з голосних **-ā-, -ǫ-, -ǫ-, -ī-, -ū-** або закінчувалися ними, а також основотворчі суфікси, що закінчувалися на приголосні **-n- (-men-, -en-, -n-), -s- (-es-, -os-), -t- (-ent-), -r- (-ter-)**. Детермінативи – це кінцеві структурні форманти основ, відповідно до яких визначалися типи відмінювання іменників.

Дивергенція – розходження у мові однакових чи подібних явищ.

Дисиміляція – фонетичне явище, при якому відбувається заміна в слові одного з двох однакових чи подібних звуків іншим артикуляційно близьким.

Диференціація – одна з властивостей процесу історичного розвитку мов, коли виявляється тенденція діалектів відокремитися і сформуватися в окремі мови.

Дифтонг – поєднання двох голосних звуків в одному складі.

Дифтонгічне сполучення – сполучення типу дифтонга, яке складається з голосного звука з наступним сонорним.

Діакритичні знаки, діакритики – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах письма для заміни чи уточнення значень окремих літер.

Діалéкт – відгалуження від загальнонародної мови, на якому говорить частина племені, народності або нації, пов'язана територіальною, соціальною чи професійною спільністю.

Діахронія (від грец. *δια*... – префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *χρόνος* – час) – історично-часова змінюваність мовних одиниць; зміна мовної системи у зв'язку з еволюцією.

Діереза – втрата звука чи складу в мовленнєвому потоці. Напр., після занепаду зредукованих голосних *ъ*, *ь*

утворилися нові групи приголосних здн, ждн, лнц, рдц, рнч, слн, стл, стц, сткл, рстн тощо, які у вимові й на письмі втрачають д, т, л, н: *борозна* < *бороздѣна*, *вісник* < *вѣстѣникъ*, *серце* < *сѣрдѣце*, *місце* < *мѣстѣце* та ін.

Довгі голосні – голосні звуки, тривалість артикуляції яких довша звичайної. Д. г. були властиві для праслов'янської мови, у якій вони виконували фонематичну функцію.

Друге повноголосся – незакономірна поява звукосполук -оро-, -оло-, -ере-, -еле- з поєднання сонорного р, л зі зредукованим.

Енкліти – слово, яке не має власного налосу й приєднується до попереднього (*хотів би, скажи-бо*).

Епентéза – поява додаткового звука у складі слова.

Етимологія – 1. Походження та історія розвитку слова або морфеми. 2. Розділ мовознавства, в якому вивчаються походження і минулі етапи розвитку слів та морфем.

Етимологічні голосні – первинні чи давні звуки, запозичені з праслов'янської мови.

Єр, йор – назва літери ѣ у кирилиці. У старослов'янських, давньоукраїнських та інших

слов'янських пам'ятках позначала редукований голосний заднього ряду. Внаслідок занепаду редукованих звук ь у слабкій позиції зник, а в сильній перейшов у [o]: укр. сон – сну (з сънь – съна).

Єри – назва літери ы у кирилиці. Складена з двох кирилических літер – ь (“єр”) та і (“і”), чим і пояснюється її назва.

Ікавізм – розвиток і вимова в українській мові і на місці ѣ та етимологічних о, е в новозакритих складах.

Закон відкритого складу – одна із закономірностей, яка характеризувала структуру складу праслов'янської мови. Суть З. в. с. полягає в тому, що звуки в межах складу розміщувалися за зростаючою звучністю, тобто, як правило, склади закінчувалися голосним.

Закон звукового (складового) сингармонізму – одна із закономірностей, яка характеризувала структуру складу праслов'янської мови. Суть З. с. с. полягає в тому, що в межах складу поєднувалися голосні й приголосні однорідної сфери артикуляції – задньої чи передньої.

Закритий склад – склад, що закінчується на нескладотворчий (приголосний) звук.

Зредуковані голосні – голосні, що вимовляються неповним голосом. Їх називають ще голосними неповного творення; надкороткі голосні неповного творення ъ, ь, що виникли на ґрунті праслов'янської мови внаслідок редукції праіндоєвропейських *ъ та *ї.

Зумовлені звукові зміни – зміни, які відбуваються під впливом різних умов, наприклад, близькість або сусідство звуків.

Імперфект (лат. *imperfectus* – недосконалий, неповноцінний, недоконаний, від *im...* – префікс, що означає заперечення, відсутність, і *perfectus* – досконалий, доконаний) – у давніх слов'янських мовах часова форма, яка означає тривалу дію, що виявляла себе до моменту мовлення (мин. ч.) і в момент мовлення вже не актуальну.

Інфінітив (лат. *infinitivus* – неозначений), неозначена форма дієслова – дієслівне утворення, що називає дію або процесуальний стан (бігти, писати, мовчати) без вказівки на спосіб, особу, число і рід.

Історичні чергування – морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасних мовах, і

сьогодні є наслідком фонетичних змін, що відбувалися в давні часи.

Історія української літературної мови – 1) частина історії української національної мови і культури, що засвідчує появу та поширення літературних писемних пам'яток, створених за відповідними мовностильовими нормами; історія писемних і усних стилів української літературної мови; процес становлення і функціонування літературних норм; 2) навчальна дисципліна.

Кількісні чергування – зміни однакових фонем за місцем утворення, але різних за довжиною тривалість (наприклад, *ї/і*, довгі та короткі голосні однакової якості, але різної довжини).

Класи дієслів – групи дієслів залежно від характеру основи теперішнього часу чи інфінітива. У праслов'янській мові за основою теперішнього часу дієслова поділялися на 5 класів, а за основою інфінітива – на 6 класів.

Конвергенція – процес зближення звуків (витворення звука *и* з давніх *і* та *ы*).

Консонантизм – система приголосних звуків певної мови.

Контракція – стягнення (повних форм).

Корóткий звук – той, який має меншу тривалість порівняно з довгим при тому ж темпі мовлення (графічна позначка ˇ)

Лабіалізація (від латин. *labialis* – губний) – вимова звуків, коли губи витягуються вперед і заокруглюються, змінюючи розмір ротової порожнини, що впливає на зміни якості звука.

Метатéза – перестановка звуків або складів у слові внаслідок асиміляційних чи дисиміляційних процесів

Монофтонг (від грец. *μονός* – один, єдиний і *φῶγγος* – звук) – простий голосний звук.

Монофтонгізація – процес трансформації дифтонгів і дифтонгічних сполучень у прості голосні – монофтонги.

Назалізація – додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Народна етимологія – назва, яка вживається (на противагу науковій етимології) щодо фактів хибного розуміння походження або значення мовної одиниці, коли їй на основі випадкової формальної подібності або тотожності з іншою одиницею, знайомішою мовцєві, помилково приписуються і значення чи мотивація, аналогічні цій останній. Ґрунтується на основі дії аналогії.

Неповноголосся – наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполучень **-ра-, -ла-**. Напр.: *влада, враг, глава, гладкий*.

Нескладовий голосний звук – звук, який не утворює складу (ў, ї).

Новий ґ – у староукраїнській мові дифтонгічний подовжений звук [ѣ], що в XII ст. після занепаду [ѣ] розвинувся з етимологічного довгого [ѣ] в нових закритих складах. На письмі позначався літерою ґ. Оскільки його звучання було відмінним від звучання давнього ґ, то протягом XIII ст. не фіксується заміна нового ґ на и, тоді як у випадку з давнім ґ вона звичайна.

Носові голосні – звуки, під час утворення яких значна частина видихуваного повітря проходить при опущеному м'якому піднебінні через носову порожнину. Н. г. у кирилиці позначалися літерами ж (юс великий) і ѡ, (юс малий). Сучасній українській мові Н. г. не властиві. Наявні в польській, французькій, португальській мовах.

Нуль зв'язки – відсутність звука у складі морфеми, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні. Напр.: *день – дня*.

Палаталізація (від лат. *palatum* – піднебіння) – пом'якшення приголосних в певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до піднебіння.

Пам'ятки української мови – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у тому числі її говорів) та дослідження історії української літературної мови. Серед джерел вивчення історії української мови писемні пам'ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямі розвивалися та чи інша фонема, морфологічний елемент, синтаксична конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службових слів, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення та розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу.

Парадигма – у широкому розумінні ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношенням до інших; групування одиниць однієї мовної системи чи підсистеми в класи на основі їхніх різних опозицій. У вузькому розумінні – об'єднання мовних

одиниць у певні класи, де кожна з них може в мовленні бути заміненою іншою мовною одиницею цього класу.

Перехідне пом'якшення – зміни приголосних під впливом голосних переднього ряду чи [j].

Перфект (лат. *perfectus* — довершений) у спільнослов'янській і давньоукраїнській мовах – видо-часова форма, що означала дію, яка почала виявлятися до моменту мовлення (мин. ч.), але результат якої наявний і в момент мовлення. П. можна визначити як мин.-теп. час. Перфект мав аналітичну особово-часову парадигму, до якої входили дієприкм. форми на -ль – носії лекс. семантики – та особ. форми теп. ч. від *дієслова* бути, що виражали грамат. значення.

Плюсквамперфект (від лат. *plusquamperfectum*, букв. – більш ніж довершене), давноминулий час, передминулий час – часова форма, що означає дію, виконану в минулому за якийсь час до моменту мовлення.

Повноголósся – характерне для української мови (а також деяких слов'янських) сполучення звуків -оро-, -оло-, -ере-, -еле- між приголосними в кореневій морфемі.

Подовження приголосних – збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок асиміляції [й] м'якими

приголосними [л'], [н'], [д'], [т'], [с'], [ч'], [ж'], [ц'], [ш'] у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого голосного ь.

Порівняльно-історичний метод — метод реконструкції, відновлення фактів історії мови, не зафіксованих у писемних пам'ятках; послідовне зіставлення фонетичних, морфологічних, словотвірних ознак споріднених мов. Мета застосування П.-і. м. — відтворення характерних ознак прамови.

Прामова — мова-основа споріднених мов, реконструйована застосуванням порівняльно-історичного методу.

Праслов'янська мова — спільнослов'янська мова, на основі якої виникли й розвинулися всі слов'янські мови. П. м. виокремилася з індоєвропейської мовної спільності. П. м. реконструюють на підставі зіставлення фактів усіх слов'янських мов та їхніх діалектів. Сама П. м. також мала діалектні відмінності, що дали початок різним слов'янським мовам. Імовірний час існування П. м. — II тис. до н. е. — V ст. н. е.

Протéза – приєднання на початку слова додаткового приголосного або голосного звука відповідно до фонетичних закономірностей мови.

Протетичний звук – це звук, який приєднується на початку слова.

Протоукраїнська мова – перехідний стан між праслов'янською й українською мовами.

Редукція (від латин. *reductio* – повернення, відновлення) – зміна мовних характеристик звуків (сили, довготи, тембру), зумовлена їхньою ненаголошеністю. Стосується переважно голосних, оскільки вони є складотворчим елементом. Кількісна Р. – зменшення тривання звука, що викликане його ненаголошеною позицією. Якісна Р. – зміна артикуляції звука через неповне виконання артикуляторної програми. Цей тип українській мові не властивий. В історичному сенсі Р. стосується редукованих голосних [ь], [ѣ].

Редупліковані форми – морфологічна зміна, повторення тієї самої форми (сесь, сесе, сеся; *далеко-далеко, ось-ось*).

Секундарний голосний – вторинний чи новий голосний о та е, що сформувався після вокалізації редукованих голосних.

Сингармонізм – об'єднання в одному складі звуків однорідної або подібної артикуляції.

Синхронія – (від гр. *synchronos* – одночасний) – стан мови в певну добу, на одному часовому зрізі як предмет лінгвістичного дослідження. Синхронічний опис мови передбачає виявлення тенденцій в одночасному функціонуванні фонетичних, лексичних, граматичних та інших мовних одиниць, що утворюють цілісну систему.

Складотвірчий звук – той, що здатен утворити склад, наприклад, голосний або складотвірний сонант.

Спрощення – зменшення кількості звуків у групах приголосних унаслідок випадання деяких із них.

Старослов'янська мова – перша писемно зафіксована слов'янська літературна мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'янських діалектів – солунського – для репрезентації слов'янською мовою богослужбових і канонічних книг.

Староукраїнська мо́ва – це мова, що була поширена у XIV– XVIII ст. в Україні та Білорусі, яка функціонувала в різних сферах – юридичній, конфесійній, науковій тощо.

Стягнені форми – утворення одного звука на основі двох.

Супі́н – незмінювана дієслівна форма, яка вживалася в давніх слов'янських мовах при дієсловах руху для означення мети дії. Уживалося у сполученні з іншим дієсловом, указуючи при цьому на мету супровідного слова: *иду ры́бь лови́ть*. Формальною ознакою супіна був афікс -ть. Згодом функції супіна, зокрема в східнослов'янських мовах, перейняв на себе інфінітив.

Суплетивні форми – співвідносні форми слів, утворені від різних коренів або основ. Суплетивні форми відрізняються одна від одної граматичним (а іноді і лексичним) значенням.

Тематичний голосний іменної основи див. детермінатив.

Тенде́нція – напрям, у якому здійснюється розвиток якого-небудь мовного явища або мови в цілому.

Церковнослов'янська мо́ва – в основі старослов'янська, що на східнослов'янському ґрунті

зазнала впливу місцевих народних говорів і стала помітно відрізнятися від мови-основи.

Членні форми прикметників – форми прикметників, утворені шляхом поєднання з анафоричними займенниками.

ДОДАТКИ

ТЕКСТИ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Завдання до текстів

1. Виявити приголосні вторинного походження, зазначити причини та умови, за яких вони з'явилися.
2. Виявити голосні вторинного походження, указати причини та умови, за яких вони з'явилися.
3. Знайти слова, у яких були зредуковані. Пояснити, чому вони занепали або вокалізувалися.
4. Знайти слова, у яких фонетичні процеси відбулися незакономірно.
5. Виявити голосні h та i дифтонгічного походження.
6. Знайти приклади першої, другої, третьої перехідних палаталізацій задньоязикових.
7. Виявити словоформи, у яких засвідчено явище йотового пом'якшення.
8. Виписати слова з повноголосними та неповноголосними формами.
9. Виокремити слова, у яких відбулися зміни сонорних на початку слова.
10. Виявити оригінальні риси української мови.

11. Знайти іменники, зазначити давній тип відмінювання, визначити етимологічне чи аналогічне закінчення.

12. Виявити іменники, у яких закінчення розвинулося незакономірно.

13. Знайти прикметники, указати коротка чи повна (стягнена чи нестягнена) форма, ступінь порівняння (для якісних прикметників).

14. Знайти займенники в тексті, прокоментуйте історію витворення форми.

15. Знайти дієслова, вказати час, особу, рід, число.

16. Указати, які відбувалися/відбулися мовні процеси на час написання пам'ятки.

Текст 1

Остромирове євангеліє

(Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.

Житомир: «Полісся», 2015. С. 47–49)

	Въ врѣмѣ оно •	5	и къ нѣмоу
57–62	бысть идѣщоу		идѣ по тѣбѣ • "
	иісоу по пѣти		мо же колиждо и
	рече нѣкы		деши гѣ и рече ~

	моу и҃с лисиц#		твьц# ты же
10	"звины им@ть •		шьдъ • възвѣща
	и птиц# нѣсны		и цр҃стви~ бж҃и~
			рече же и другы
			104
			б
	104	30	и ид@ по тебѣ
	а		г҃и • древл~ же по
	> гн҃зда а снѣ		вели ми • отъвѣ
	чл҃чьскыи не и		мати ми с# иже
	мать кѣде гла		с@ть въ домоу мо
15	вы подѣклони	35	~мь рече же ~моу
	ти рече же дру		и҃с никѣто же
	гоуоумоу ходи		възложь р@кы
	въслѣдъ мене		сво~> на рало • и
	онъ же рече г҃и. по		зър# въсп#ть•
20	вели ми древл~	40	оуправл~нъ ~сть •
	шьдѣшоу • погре		въ цр҃стви~ бж҃и~
	ти оца мо~го ре		въ цр҃стви~ бж҃и и~ <
	че же ~моу и҃с оста		%
	ви мрътвы> по		104
25	грети сво> мръ		а

Л. XII Рече гъ • притъ

16–21 ч@ си\члѣкоу

нѣко~моу бога

45 тоу оугобъзи

104 зв.

а

с# нива • и помы

шляаше въ себѣ

гля чѣто сътво

р@ • яко не имамъ

50 кѣде събърати пло

дъ моихъ и рече

се сътвор@ • разо

р@ житъниц#

моя • и больш# съ

55 зижд@ • и събер@

тоу вѣса жита мо

я • и благая моя •

и рек@ ѿдѣи мо~и

104 зв.

а

дѣе • имаши мѣ

60 ного добро леж#

те • на мѣнога лѣ

та почиваи • ѣждъ •

пии • весели с# ре

б

че же ~моу бѣе бе

65 зоумѣне • въ си\

номъ дѣ@ тво\

ист#зають отъ

тебе а яже оуго

това комоу б@d@

70 тѣ тако събира

>и себѣ • а не въ бѣе

богатъ>и се глѣ

възгласи • имѣ>

и оуши слышати

75 да слышитъ

104 зв.

б

Л. X, Речетъ гъ • оуче

19–21 никомъ сво
имъ се дахъ ва
мъ власть на

105

80 ст@пати на
змли> и скоръ
пи> • и на вс@
сил@ врагоу и
ничто же васъ

85 не врѣдить оба
че • о семь не радоу

ите с# • "ко доу
си вамъ повиноу
\ть с# радоуите

90 же с# • "ко имена
ваша написана
с@ть на небесехъ
въ тѣ часть въздра
дова с# дхѣмъ иѣ •

95 и рече исповѣда
\ ти с# очѣ • гѣ не
беси и земли •

Текст 2

ЗБІРНИК СВЯТОСЛАВА 1073 РОКУ

(Німчук В. Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст.

Житомир: «Полісся», 2015. С. 66–67)

О сѣтѣихъ и мирьскѣихъ
шести съборѣхъ :
Първыи съборъ бысть оусе
лѣны" въ никей сѣшь
5 дѣшѣихъ с# тѣи " сѣтѣи
хъ оѣъ при кѣнстанти

нѣ великаа'го црѣства " ѣ
моу же старѣиший бѣ
ш# селвестръ папа римь
10 скѣи митрофанъ кѣн'
стан'тин'# града " а'ле
кан'дръ а'лекан'дрьска

а'го " е'устафий а'н'тио
 хийа' " макарий е'роуса
 15 лимьскый " на а'риа' попа
 23 зв.
 а
 а'лекан'дрьскаа'го" хоу
 л"шта бжї~' слово" а'кы
 зьдани~' и' иносоутъ
 на оцю и' "ко же бї ино
 20 гда ~'гда не бї слав#ша
 ~'го же извьргъши про
 кл" съ ~'диномысльни
 кы ~'го " снѧ же ~'дино
 с@штѧ " и' събезнача
 25 льна оцю " и' ба'истнна'
 и' творьца всхъ право
 вѣрьнѣ оуставивъ" о
 брази же и' стоѹ@' па
 schoy " праздьновати
 30 намъ по държимоуоу
 моу обыча\.'
 ☐га Отъ хрстоса даже и' до
 първаа'го " събора " тїи "

лѣтъ бы " в'
 35 Вѣторый съборъ бысть
 въ кѡнстантини' гра
 дѣ " рѣн стхъ оцѣ при
 феодѡсѧ' великааго
 црствѣ" ~'моу же бѣша
 40 старѣйший тимѡфе
 и' а'лекан'дрьскый " дър
 жа и' намѣстѣ~' дама
 сово папы рьмьскаа'
 го и мелетий а'н'тио
 б
 45 хийскый " и' курилъ и'
 е'роусалимьскый и'
 григорий богословьцъ "
 на македони'" е'пскѡ
 па кон'стан'тин# гра
 50 да хоул"шта стѣй доу
 хъ " а'кы зьдани~' ино
 соуштѧ оцю и' снѡу"
 е'го же извьргъ прокл"
 съ тѣмъ же и' савели"
 55 и' а'полинари" стѣй

же дхъ бѣ соушть жи
 вотворивъ ѿ ~ диносоу
 штънъ оцю ѿ снѡу про
 повѣда приближивъ
 60 къ положеноуоумоу ѿ

никейскихъ ѡцъ съ
 логъ ѡ стѣмъ дсѣ ~же
 господствъный" ѿ жи
 вотворъный ѿ проко~

160
 б
 Феодоритово ѡтъ цѣ <
 льбъный'хъ < <
 Въ ~гуп'тѣ мно
 го нѣколько и'здра
 5 и'лю поживъш@
 врѣм# и' злы"
 нравы тоземъ
 цѣ примъш@ и' жрь
 ти коумиромъ и' бѣ
 сомъ

160 зв.
 а
 10 ѡтъ тѣхъ навъ
 къш@ и'грати и' пл#
 сати и' гоусльми м
 сикии'скыи'ми

глоумити с# и' въ
 15 ты нравы вълѣ
 зъша свободити
 въсхотѣвъ бѣ нъ
 не всѣмъ жрьти нѣ
 пакы лъжеи'менѣ
 20 тыи'мъ ~гуп'тъ
 скыи'мъ бѣомъ
 нъ томоу тѣчъ\`
 ~\`птьскыи'" при
 носити богы " бѣа
 25 бо твор#хоу прѣже
 и' волъ ~гоупта не
 и' ѡвъч# и' козоу и'
 голоубиц@ и' грѣли
 ц@ и' и'ны прино
 30 сы не "домыхъ нѣ
 нечистыи'хъ нари

ца~'мышъ да не та
 ж#тъ оу'бо а'кы обы
 чаи' тѣхъ всѣхъ въ
 35 збран'ени" мѣни
 мѣимъ богомъ
 о'търече жрѣти се
 бѣ же жрѣти законъ
 б
 оу'стави ~'моу же прѣ
 40 вѣ~' сами клан'хоу
 с# о'тъ надъз~'м'л'ъ
 нѣи'хъ волъ и' коза
 и' о'выц@ а' о'тъ п'ти
 цѣ и' грѣлиц@ и' гола
 45 бѣ жрѣти же немо
 шти ради жѣроушти
 и'хъ попоусти въ чѣ
 тома" же о'тъ нѣхъ
 заклати же пове
 50 лѣвъ да о'тъ зака
 лани" навѣкноу
 тѣ бѣ не м'нѣти жѣ
 ромѣи'хъ да не сего

дѣл'# и' свина" м#
 55 са възбран'хоу □
 сти и'мъ же то тѣчѣ
 \ ~'гуп'тѣне "д#
 хоу и'нѣхъ о'кы бѣ
 въздѣрьж#ште с#
 60 нечистоты бо ты мѣ
 нѣти законооу'ста
 вивъ "сти повелѣ
 боготворима" а'кы
 о'тъ нѣхъ "дома
 65 да не жрѣтѣвнаго
 оу'бо и' гоуслѣнаа'го
 гласа трѣбоу" бѣ
 жѣрѣти повелѣ и' ~
 рѣганы и'грати нѣ
 70 немошти и'хъ смо
 тр# и' ветѣхы" в
 ды и'сцѣл'#" то та
 ко оу'стави <

Текст 3

РУСЬКА ПРАВДА

(Німчук В. Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст.

Житомир: «Полісся», 2015. С. 149–150)

- | | | |
|-----------|----|----------------------|
| 615 зв. а | 15 | боудеть кн#жъ |
| | | моужь• или тиву- |
| | | на кн#жа• аче ли |
| | | боудеть роусинъ |
| | | любо гридь• любо |
| | 20 | коупецъ• любо тиву- |
| 5 | | нъ бо"рескъ• лю- |
| | | бо мечникъ. любо |
| | | изгой. любо слове- |
| | | нинъ• то •м̃• грвнъ |
| | | б |
| 10 | 25 | положити за нъ |
| | | [П]о "рославн же па- |
| | | кы съвъкоупивъ- |
| | | шес# сн̃ве ~го• из#- |
| | | славъ• ст̃ославъ• |

30 всеволодъ• и моу-
 жи ихъ късн#чъ-
 ко• перенѣгъ• ни-
 кифоръ• и ^ложи-
 ша оуби~ни~ за
 35 голову• нъ коуна-
 ми с# выкоупати•
 а ино все "коже "ро-
 славъ соудиль• та-
 коже и снѣ ~го оу-
 40 ставиша
 Ω қáèèñòàh
 Аже кто оуби~тъ
 кн#ж# моужа•
 въ разбои• а голо-
 45 вника не ищють
 то вирьвноую пла-
 тити•въ чъ~и
 же вѣрви голова
 лежитъ• то •п̃• грвнѣ
 616
 50 паки людинъ• то

сорокъ гривень <
 [К]отора" ли вѣрвь•
 на-
 чнетъ платити
 дикоую вирую. ко-
 55 лико лѣд заплат#-
 ть тоу вирую• зане-
 же безъ головни-
 ка имъ платити.
 боудеть ли голо-
 60 вникъ• ихъ въ вѣ-
 рви• то зане к ни-
 мъ прикладыва~-
 ть• того же дѣл# и-
 мъ помогати голо-
 65 вникоу. любо си ди-
 коую вирую• нъ спла-
 тити имъ въ обчї•
 •м̃• грвнѣ а головни-
 чство• а то самому
 70 головникоу. а въ
 •м̃• грвнѣ ~моу запла-

тити• из дружи-
 ны свою часть• нъ
 вже боудеть оуби-
 75 ль• или въ свадѣ• и-
 ли въ пироу "влено•
 ть тако ~му плати-
 ти по вървинынѣ•
 иже с# прикладыва-
 80 ~ть вирую
 Оже стенеть безъ аѣ-
 іу іа ѡазаіѣ
 Боудеть ли сталъ на
 разбои• безъ вс#ко-
 85 " свады• то за разбо-
 иника людѣ~ не пла-
 тѣтъ• нъ выдадѣ-
 ть и всего• съ женою
 и съ дѣтьми на пото-
 90 къ• а на разграблени-
 ~• аже кто не вложи-
 тьс# въ дикоую виру.
 томоу людѣ~ не пома-

гають• нъ самъ пла-
 95 тить а ѣе покони
 аѣѡііѣѣ
 А се покони вирнии
 бы-
 ли при "рославѣ. ви-
 рникоу вз#ти •з̣•
 616 зв.
 100 вѣдѣрь солодоу на
 нед-
 лю• оже вѣвнѣ. лю-
 бо полоть• или •в̣• но-
 гатѣ• а въ сред. коу-
 на• оже сырѣ• а въ п#-
 105 тничю такоже• а коу-
 рѣ по дво~ на днѣ•а
 хлѣ-
 бовѣ •з̣• на недлю. а
 пше-
 на •з̣• оубороковѣ• а
 горохоу •з̣•
 оубороковѣ•

110 а соли •з̣• голважень•
то то вирникоу• съ w-
трокомъ• а кони •д̣•

Текст 4

Уривок із “Повісті врем’яних літ”

Бѣ же Володимиръ побѣженъ похотью женскою... И бѣ несуть блуда, и приводя к себѣ мужьскыя жены и дѣвицы растля я; бѣ бо женолюбець, яко и Соломонъ, бѣ бо [женъ] у Соломона, рече, 700, а наложницъ 300. Мудръ же бѣ, а наконѣць погине; съ же бѣ невѣглась наконѣць обрѣте спасение. Велий бо Господь, и велья крѣпость его, и разуму его нѣсть числа! зло бо есть женская прелѣсть, якоже рече Соломонъ, покайся о женахъ: не внимати злѣ женѣ; медъ бо каплетъ отъ устъ ея, жены любодѣйца, во времѣ наслаждаетъ твой гортань, послѣдѣже горьче желчи обрящеши; прилѣпляющаяся ей смертию въ адъ; на пути бо животныя не находитъ, блудна бо теченѣя ея, и неблагоразумна. Се же рече Соломонъ о прелюбодѣйцахъ; о добрыхъ же женахъ рече: дражыши есть каменя многоцѣннаго; радуется о ней мужъ ея, дѣетъ бо мужеву своему благо все житѣе; обрѣтши волну и лень, створить благопотребная рукама своима; бысть яко корабль, куплю дѣюще, издалеча събираетъ себѣ богатство; и вѣстаетъ из

нощи, и даєть брашно дому и дѣло рабынямъ; видѣвши
тяжание куповаше, отъ дѣлъ руку своею насадить тяжание;
препоясавши крѣпко чресла своя, и утвѣрди мышцы свои
на дѣло, и вкуси, яко добро дѣлати, и не угасаетъ
свѣтилникъ ея всю нощь; руцѣ свои простираєть на полезная,
локти же свои утвѣржаєть на веретено; руцѣ свои
отвѣрзаєть убогимъ, плодъ же простре нищимъ; не печеться
о дому своемъ мужъ ея, егда кдѣ будетъ; сугуба однѣя
створить мужю своему, очервлена и багряна себѣ однѣя;
възоренъ бываєть въ вратѣхъ мужъ ея, внегда аще сядетъ на
соньмищи съ старци и съ жители земля; опоны створи и
оддасть в куплю; уста же своя отвѣрзе смыслено, и въ чинъ
молвить языкомъ своимъ; въ крѣпость и в лѣпоту облечеся;
милостыня ея въздвигоша, чада ея обогатѣша, и мужъ ея
похвали ю; жена бо разумлива благословена єсть, боязнь же
Господню да хвалить; да дите ей отъ плода устѣну ея, да
хвалятъ въ вратехъ мужа ея.

Текст 5

СЛОВО О ПОЛКУ...

Ярославнынъ
гласъ слышитъ: зег-
зицею незнаемъ, ра-
но кычетъ: поле-
5 чю, рече, зегзицею по
Дунаеви; омочю бебрянъ
рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ,
утру Князю кровавыя его
раны на жестоцѣмъ его
10 тѣлѣ. Ярославна ра-
но плачетъ въ Путивлѣ на
забралѣ, аркучи: о вѣтрѣ!
вѣтрило! чему Господине
насильно вѣши? Чему мы-
15 чеши Хиновъскыя стрѣлки
на своею не трудною крил-
цю на моея лады вои?
Мало ли ти бѣшетъ горь
подъ облакы вѣяти, ле-
20 лѣючи корабли на синѣ мо-
рѣ? Чему Господине мое
веселѣе по ковылѣю развѣя?
Ярославна рано плачетъ
Путивлю городу на забо-
25 ролѣ, аркучи : о Днепре
словутицю! ты пробилъ
еси каменные горы скво-
зѣ землю Половецкую.
Ты лелѣялъ еси на себѣ
30 Святослави носады до

плѣску Кобыкова: възлелѣй.

господине мою ладу къ
мнѣ, а быхъ неслала къ
нему слезъ на море рано.

35 Ярославна рано плачетъ
къ Путивлѣ на забралѣ,
аркучи: свѣтлое и тресвѣт-
лое слѣнце! всѣмъ теп-
ло и красно еси: чему
40 господине простре горя-
чую свою лучю на ладѣ
вои? въ полѣ безводнѣ жа-
ждею имъ лучи съпря-
же тугою имъ тули
45 затче.

Прысну море полунощи;
идуть сморци мѣглами;
Игореву Князю Богъ путь
кажетъ изъ земли Поло-
50 вецкой на землю Рускую,
къ отню злату столу.

Погасоша вечеру зари:
Игорь спитъ, Игорь бдитъ,
Игорь мыслѣю поля мѣ-
55 ритъ отъ великаго Дону
до малаго Донца. Комонъ
въ полуночи. Овлуръ
свисну за рѣкою; велить
Князю разумѣти. Князю
60 Игорю не быть: кликну
стукну земля; въшумѣ
травы. Вежи ся Половецкѣи

Текст 6

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

(Німчук В. Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст. Житомир:
«Полісся», 2015. С. 335–336)

265

- Кыевою в силѣ т#жѣ||цѣ . многомъ множь-
ствомъ силы своеи . и ѡкроужи град . и
ѡстолпи си Татарьска" ю и быс град во
- 5 ѡбдержаньи велицѣ . и бѣ Батыи оу го-
рода . и троци его ѡбьсѣд#хоу град . и не
бѣ слышати ^ гласа . скрипани" телѣгъ ег .
множества ревени" . вельбладѣ его . и рѣжа-
ни" ^ гласа стадѣ конѣ его . и бѣ испол-
- 10 нена земл# Роуска" ратных . "ша же в
них Татарина именемъ Товроуль . и тѣ испо-
вѣда имѣ всю силоу ихъ . се б#хоу брать"
его силнии воеводы . Оурдю . и Баидарѣ .
Бирюи Каиданѣ . Бечакѣ . и Меньго . и
- 15 Кююкѣ иже вратис# . оувѣдавѣ смѣть кано-
воу . и быс каномъ . не ^ рода же его . но бѣ
воевода его перьвыи . Собѣд#и богатоурѣ . и
Боуроунѣдаии багатырѣ иже вз" Болгарь-
скоую землю . и Соуждальскоую . инѣхъ бе-
- 20 щисла воеводѣ . ихже не исписахомъ zde .
постави же Баты пороки городоу подѣлѣ
вратѣ Л#дських . тоу бо бѣахоу . пришли
дебри . порокомъ же бес престани бьющимъ .
днѣ и ношѣ . выбиша стѣны . и возиидоша

25 горожаны на избыть стѣны . и тоу бѣаше
 видити ломъ копѣины . и щеть скѣпание
 стрѣлы вмрачиша свѣтъ побѣженным . и Дми-
 трови раненоу бывшоу . взиидоша Татарѣ
 на стѣны и сѣдоша того днѣ и нощи . гра-
 30 жанѣ же создаша пакы другии град
 вколо стое Бѣѣ . наоутрѣ# же придоша
 на нѣ . и быс брань межи ими велика . лю-
 дем же . оузбѣгшимъ и на црѣвь . и
 на комарѣ црѣвны# и с товары своими . ^
 35 т#гости повалишас# с ними стѣны црѣвны# .
 и при"тъ быс град сице воими Дмитрѣ# же
 изведоша "звена и не оубиша его . моужь-
 ства ради его . В то же врем# . ѣхалъ
 б#ше Даниль Оугры королеви . и еще бо
 40 б#шетъ не слышалъ прихода поганыхъ Та-
 тарѣ на Кыевъ . Батыю же вземшю град
 Кыевъ . и слышавшоу емоу в Данилѣ .
 "ко Оугрѣхъ есть . поиде самъ Володи-
 мероу и приде к город . Колод#жьноу .
 45 и постави порока . вѣ . и не може разбити
 стѣны . и начать перемолѣвливати люди .
 вни же послоушавше . злого свѣта его .
 передашас# . и сами избити быша . и приде
 Каменцю Из#славлю вз#тъ # . видивъ же
 50 Крем#нѣцъ и градъ Даниловъ .

Текст 7

Грамота XV ст.

Самъ Олкгердъ Божію милостью Великий Князь Литовскій, Рускій Жомоитскій и иныхъ.

Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотреть, або чтучи его въ слышитъ нынѣшнимъ и потомъ будучимъ, кому будетъ потребъ того вѣдати. Билъ намъ чоломъ дворянинъ нашъ Григорій Тункель и повѣдалъ предъ нами, штожь купилъ въ бояръ и Ейшишково и Радуньского повѣта земли поля и сѣножати и гайи и на прудъ мѣстцо у Олехна Ромашковича и въ его дѣтей поле его влостное; почонъ отъ Довквидовичъ межи до Петковичъ межи, а отъ Петковичъ межи по дорогу, а отъ дороги до Довнардовичъ межи, а отъ Довнардовичъ межи олиж опять до Довквидовича межи, а въ Юшка Китовича и въ его дѣтей у Войтка Ауря Авлика поле, гдѣ Тункель самъ сидитъ и сѣножати тую, а другое поле зъ гаемъ на поля Осташишки, а на другой стороне рѣки Вѣрежи поле нашестъ бочокъ на имя Глинишки и тежъ вымѣнялъ на тии Глинишки у тогожь Алехна Ромашковича вышеписаного сѣлицо на имя Калиту по рѣчку по малую; а въ человека нашего Радунца на имя вкеліни и въ его дѣтей въ Янкеля и въ его отца съ дозволеньемъ Намѣстника Радуньского пана Януша Костевича поле на три бочки, а сѣножати на стогъ сѣна и мѣстцо на прудъ обѣль вѣчно и на то на все листы купчіи и мѣнованыи и дозволеныи Намѣстника Радуньского передъ нами вказывалъ. И билъ намъ чоломъ, абыхмо ему на то дали нашъ листъ и подтвердили быхмо нашимъ листомъ. Иконы за ласки наше на то дали ему сесъ нашъ листъ; и потвержаемъ то симъ нашимъ листомъ вѣчно ему и его жоне и ихъ дѣтемъ и напотомъ будучимъ ихъ счадомъ. Нехай отъ тии вси вышеписаныи земли и сѣножати и гайи и прудъ держитъ подлугъ того, какъ покупилъ и повыменялъ, а намъ съ того службу

земскую заступуетъ. И воленъ онъ тии земли и сѣножатн и прудъ отдати изпродати и замѣнити и къ своему вжиточному обернути, какъ самъ налѣпей разумѣючи; а на твердость того и печать нашу казали есмо привити (!) къ сему нашему листу. Писанъ въ Городнѣ въ лѣто 7076^{ме}? Мѣсяца Августа 25 день Индиктъ 4.

Текст 8

(Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. В. Кравченко (підгот.). Київ, 2005. С. 239–241)

Ревізія Житомирського замку

Мѣца сентебра В [2] ден, индикта Д [4] Попись замку Житомирского Тотъ замокъ Житомир заробленъ естъ пѣнезми Скарбу гѣдрьского через справу и шафованье пѣна Семена Бабиньского, которое работы и справы оного замьку самъ есми огледалъ и по вежамъ и обланкомъ около всего замку ходил. Ино будоване добро естъ: деревомъ мощнымъ сосновымъ тесанымъ в замокъ роблено вес городъ, у две стены яко вежи, так и бакышты и городни. Нижли покрытие на вежахъ и на всехъ обланкохъ велми худо и немоцно, – только по одному гвозду доски прибivano. И ещо году нѣтъ, а иншоє покрытие в Петровъ пост dokonano, а вжо дири суть и на многихъ мѣстыцохъ каплетъ. А во всехъ вежахъ усходовъ какъ знадвора, так и внутри немашъ, только лѣствици приставены наверхъ ходити. А на инъшой вежи и помосту до коньца не вроблено. А в одноє вежи, Сторожовое, всередине бальки, которыи суть накрижъ, на чомъ маковица и весь верхъ завѣшон, – тоє вжо деревомъ подперето. Стольбы одно три на обланки вчинены и ты зверху не покрыты, гниють и опорищъ не вдѣлано. Часу пригоды небезпечно ходити и на вежи нѣкакъ дѣль успровадити або пушкаркомъ трудно без стольбы по лѣсом лазити. Глины тежъ мало кладено – Бог-даи всеє глины на долонь было.

Еще тежъ не вѣдати если з розказанья гѣдрьского або самъ зъ своеє воли Бабиньскин то вчиниль, иж горы Замковое // ижъ горы Замьковое в ыньшомъ мѣстыцу больши дву сажонъ вбавиль, а инде польтора сажна, а в наменьшомъ

мѣстыцу на сажень вон гору выпустил. И вже не тымъ мѣстцомъ городни повель и вробилъ, куды передъ тымъ за небожчика кнѣзя бискупа познанского городъ роблень. Повѣдаютъ, за небожчика кнѣзя бискупа трудно было пѣшому около замьку обоити, и праве над самою горою замокъ висель для приступу неприятельского, а тепер мог бы инде около замьку и возомъ ѣздити — какъ широко горы выпуцено, и можетъ быти шест або семь городень сотъ первого замьку работы кнѣзя бискуповы вбыло. Которое горы не годилосѧ было впускати и такового обыходу широкого около замьку чинити, для мощного неприятельского добываньѧ, бо можетъ добре за тарасомъ на гору приити и, застановившисѧ, на замокъ бити и стреляти. А естли будеть оборону чинити каменьемъ и колодками, тогды все тутъ жо под стеною останеть и з горы не можетъ скотитисѧ, и готовьи примѣт будеть засѧ.

Тежъ в тои жо горѣ Замьковой у трѣхъ мѣстцохъ гора скажона, глину копаючи, и ямы великии покопаны, гдѣ можетъ колько члѣвков, скрившисѧ, на замокъ с тыхъ ямъ штурмовати. Треба тыи вси ямы засыпати и тую гору по-старому затамовати. И столбы и помосты по вежамъ вчинити, и оныи столбы понакривати и опорища вдѣлати, абы болшеи тривало, а не гнило, и штобы безпечное хожене было. //

[115 зв.] А при томъ земяне и мещане повѣдили, иж они за неволею и грабежомъ Бабиньского вывезли дерева о пятьсот брусомъ, не маючи на то никоторого росказанья гѣдрьского. А он, дѣй, гроши у гѣдра побравши, к тому насъ приневолили и грабилъ и новину намъ вчинилъ.

Оброны теж на вежахъ и обланкохъ на всихъ нѣтъ: ни камѣньѧ, ни кольѧ, ани колодокъ, ани слонов. Так просто вробивши, замокъ покиненъ. О чомъ есми чинилъ опытане в паномъ земянъ и мещанъ здѣшнихъ около поправенѧ того замьку и о тыи броньныи рѣчи: “Кгды сѧ в тыхъ вежахъ и обланькохъ покритье показитъ от вѣтру або погнистъ и глина опадаеть, хто перед тымъ то поправляль и тую броню на замок давалъ?” И они вси повѣдили, ижъ перед тымъ, здавна, панове земане повѣту Житомирского то все оправляли — кождыи свои городни з ыменей своихъ, которыи в томъ повѣте мают. Напервей вежу Воротную и к тому двѣ городни волость Романовскаѧ повиньни были верхъ

покривати и колодки и камѣньє на тои вежи и на городняхъ класти и кликати и стацѣю и подводы давати. А тепер тую волость держить кнегини Ильина к Чуднову и тоє повинности не кажеть польнити.

Отъ тоє вежи, идучи в замокъ по лѣвои руцѣ, городни йдутъ до бакъшты Воронины – городень еємь. А отъ тоє бакъшты до вежи, которую пань Герасимъ на схованье собѣ заняль, деветь городень. Отъ тоє вежи Герасимовы до вежи Круглое, котораа противъ церкви Рожества Прѣстное стоит, дванадцат городень. Отъ тоє вежи // Отъ тоє вежи Круглое до вежи Сторожовое, на которой, поведают, передъ тымъ звонъ великий “Ротный” (має бути «Ратный – *примітка автор.*) стояль, десеть городень. Отъ тоє вежи Сторожовое до бакъшты три городни, а отъ бакъшты до вежи Воротное чотыри городни. Всихъ тыхъ городень замьку Житомирського сорокъ и пять городень, а вежъ чотыри а две бакъшты.

Тыхъ городень не моглomorphic выведати, хто подлє кого повинень робити, а чия за которую идеть, бо замокъ недавно вроблень, только сего лѣта доконань. Ещо ниhto городен собѣ не обняль и дверей не вырубано. Нижли такъ вси зємяне и мещанє повѣдили: “Хто-колвек собі на котором сторонѣ городню обыметь и двері вробить и схованье будеть в неи мѣти, – тотъ вжо повинен будеть тую городню направовати, верхъ накривати и каменье и колодки ку оброне на неи мѣти и глиною обмазывать”. Так теж и вежу, которую бы хто заняль, потому жь повинен будеть и вежу крити. Нижли тепер только одну вежу Герасимъ на себе обрал, которую подняльсѣ направовати естли ся показить, а иншихъ вежъ и городень ещо ниhto на схованье собѣ не обняль и я для того не моглomorphic городень всихъ, на имя чия есть, списати.

Текст 9

(Луцька замкова книга 1560–1561 рр. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук (підгот. до вид.). Луцьк, 2013. С. 235–236)

[№ 91] 59 [17]. Того ж мѣца фєвралѣ [17] днѣ. Пришодчи перед мене, Бориса Ивановича Соуы, подстаростѣ луцкого, купец кнѣзѣ великого московског пан Василен Иванович Познанков жаловал и јповѣдал тым јбывчаєм, што ж, деи, гсдѣрь мои его мл Иван Василєвич, великий княз

московский, посылал архидьякона своего Генадия и мене, слугу своег, Василя до горы Синаиское з милостынею и з некоторыми подарками до патриархов и до Божог гробу и до иных монастыровъ. И кгда ж есмо приехали до Вилни, его наяснеишая млст гсдѣрь корол полский, великий кнѣзь литовский, руский, пруский, жомойтский, мазовецкий и иных на писане листу гсдѣра моего кнѣа великого московского рачил розказати нам лист гсдѣрский с канцлѣри выдати и жебы через все панство его королевско млсти доброволне и безмытне ни в чом нигде не гамуючи нас пропуцено. За которым листом его королевско млсти пропуцено нас везде безмытне. И был есми водлуг розказаня гсдѣра своего в горы Синаиско^о и на иных мѣстцах. А тепѣречи приехавши мне до панства его королевско млсти до Луцка пан Иван Яцкович Борзобогатыи, ключник, городничии, мостовничии, воить луцкий, целник гсдѣрский, не дбаючи на лист его кролевско млсти, мене гамует, хотечи на мн мыта ѿ тых речеи, што сми ѿ гсдѣра своег кнѣа великого московског до горы Синаиской возил. И показавши мн лист его кролевско млсти, просил ѿ вижа, при котором бы мел мовити пану Борзобогатому, жебы его не гамовал и ку шкоди, мешкаючи в мѣсте не приводил. Я з ураду замку гсдѣрского Луцког в субботу маслопустную давал есми му вижом служѣбника моего Василя Григорѣвича. Который виж там бывши и ѿтола приехавши, пришедчи перед мене тыми словы сознал, иж будучи в Заборовли при мне, вижу, мовил пан Василѣи пану Ивану Борзобогатому воиту луцкому, дла чого го через лист кролевский гамует и ку шкоде привод[ит]. На то пан Борзобогатыи повѣдил ему, иж бы возы ѿпустил, а сам абы не ѿтежчал поки сѧ намовит з братаничом своимъ Иваном Олѣхновичом Борзобогатым, бо вже, деи, сми до братанича // своего ѿ том послал. И по вижовом сознани четвѣртог дня пришедчи пан Василѣи, купец кнѣа, великого княз московского, ѿповѣдал, иж пан Борзобогатыи ку шкоди его приводит и на мѣсте в господи гамует. И просил, абы то было записано. А так я тоѣ ѿповѣдан его и вижово сознан до книг замковых записати казалъ.

Текст 10

(Кременецька земська книга 1578 року / підгот. до вид. Л. В. Ящук. Кременець: Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2018. С. 60–61)

Лѣта по народженію Сына Божего тисача патсот семдесат ѿмого мѣца маа тридцатого дѣна. В рокох судовыхъ земьскихъ креманецкихъ, которые ѿт дѣна понѣдлка назавтриѣ сватое Троицы, римьского свата, в году нинѣшнемъ семдесат ѿсмом, ведлѣ статуту припалыхъ и судовне справованых, пан Антонии Яловицкии, суда земьскіи креманецкии, засадивши мѣстце свое князем Юремъ Богдановичом Пузыною, а передо мною, Савиномъ Яловицкимъ, подсудком земьским креманецкимъ, жаловал с позву // своего, которымъ позвал пѣна Матфеа Словича Малинского ѿ том, што ж, деи, «позычил⁴ в мене и в малжонки моеѣ Рѣины Ванковны Лагодовского чотыриста и тридцат коп грошей литовских, а в тои, деи, сум пѣнзеи заставил мѣне имена свои, в поветѣ Креманецкомъ лежащие, Турюю и Туряньку, и заразом в моц и в держанѣ подал, и поступил, и ѿписалса, деи, мѣне, иж естлибы ѿт сусѣдов ѿбаполныхъ тымъ именямъ за держанѣ моего або того, кому бы а тыѣ имена в тои сумѣ пѣнзеи и за тым правомъ в держанѣ пустиль, якаа кривда и в пожиткахъ шкода са дѣла, тогды ѿн мел то заступовати и тыхъ именѣи ѿт каждого такового в кривдахъ боронити. То пак, деи, я, будучи потребен пѣнзеи и маючи моц на тыѣ имена, взавши свою суму пѣнзеи, пустил был Лѣта по народженію Сына Божего тисача патсот семдесат ѿмого мѣца маа тридцатого дѣна. В рокох судовыхъ земьскихъ креманецкихъ, которые ѿт дѣна понѣдлка назавтриѣ сватое Троицы, римьского свата, в году нинѣшнемъ семдесат ѿсмом, ведлѣ статуту припалыхъ и судовне справованых, пан Антонии Яловицкии, суда земьскіи креманецкии, засадивши мѣстце свое князем Юремъ Богдановичом Пузыною, а передо мною, Савиномъ Яловицкимъ, подсудком земьским креманецкимъ, жаловал с позву // своего, которымъ позвал пѣна Матфеа Словича Малинского ѿ том, што ж, деи, «позычил в мене и в малжонки моеѣ Рѣины Ванковны Лагодовского чотыриста и тридцат коп грошей литовских, а в тои, деи, сум пѣнзеи заставил мѣне имена свои, в поветѣ Креманецкомъ лежащие, Турюю и Туряньку, и заразом в моц и в держанѣ подал, и поступил, и ѿписалса, деи, мѣне, иж естлибы ѿт сусѣдов ѿбаполныхъ тымъ именямъ за держанѣ моего або того, кому бы а тыѣ имена в

тои сумѣ пѣнзеи и за тым правомъ в держанѣ пустиль, якаа кривда и в пожитках шкода са дѣла, тогды он мел то заступовати и тых именѣи въ каждого такового в кривдахъ боронити. То пак, дѣи, я, будучи потребен пѣнзеи и маючи моц на тѣе именѣа, взявши свою суму пѣнзеи, пустил был есми затю своему пану Якубу Людицкому и малжонце его Настаси Гневошевнѣ Яловицкого и кгда малжонка Якуба Людицкого тѣе именѣа держала. То пак року теперешнего семдесат вского мѣца марта двадцат вского дѣна за держана еѣ пан Семѣн [Д]ѣниско Матфѣевский ку немалой кривдѣ и шкодѣ того именѣа и к кгрунту Туряньскому [с]тав занал и сѣножатѣи немлой залил, в што, дѣи, пѣни Людицкаа приятѣлскимъ и урадовнымъ вбывчаемъ его, а потом и листом навпоминальнымъ упоминала, а он, дѣи, в том ниякое дѣбалости не чинил, што, дѣи, собѣ ку немалой шкодѣ пѣни Людицкаа мѣнит. К тому, дѣи, вписалса он тот листъ, запис свои, на врадѣ кгородскомъ кремѣнецкомъ вповѣдати и в книги кгородские записати, а к тому, дѣи, гдѣбы въ якомколвекъ артикулѣ того листу своего не выполнилъ и в чомъ его нарушил, тогды, дѣи, мел заплатити заруки як гс~дрю королю его мѣлсти, так и старостѣ кремѣнецкому и мн, яко стороне укривжоной, албо тому, хто въ менѣ тѣе именѣа держати будѣтъ, каждому зособна по чотыриста и по тридцати коп грошей литовскихъ, к тому вси шкоды и наклады на голоѣ рѣченѣ слова заплатити мел, то пакъ, дѣи, а ведлѣ запису его был тѣе именѣа пану Якубу Людицкому и малжонце его пустиль и вписалса был есми ведлѣ листу и впису его, ижбы Людицкий и малжонка его тѣе именѣа спокоинѣ, без жадное шкоды и трудности держали, якож, дѣи, Людицкаа. Кгда в вныѣ кривды так в тот лист, иж его на врадѣ кгородском не вызнано и записати не дано, яко и в занатю ставу, заянѣ сѣножатѣи менѣ навпоменула, што, дѣи, а, чиначи досыт впису своему, Людицкую едналъ и немалую школу на то подналъ, которых шкод меную собѣ быти болшеи тисачи коп грошей, а он, дѣи, в том же листѣ, записѣ своем, вписалса: еслибы в которой кривдѣ въ менѣ до1 которогоколвекъ права был позван, тогды, не вымовляючиса жадными артикулы и причинами, // в листѣ поменеными, яко естъ таа рѣч [его] [мѣлсти]2 пѣна Малинского ширѣи и достаточнѣ вписана и доложена естъ. Тот лист под датою лта божего нароженѣа тисача пѣтсот семдесѣтъ шостого мѣца априла

семогонадцать дѣна». А потом положил выпис с книг кгородских кремчанецкихъ сознанъ возного Лпанаса Ивановича, который возный сознаваеъ, иж, будучи ему з уряду приданымъ пѣи Якубовои Людицкои, и кгда там был, тогды врадникъ туряньскій у села Волицы на гребли старои новыи став занать (!), въ которого занатя водою сеножат пѣе Людицкое затоплено, што ширеи в томъ выписе естъ въписано. Дата в того выписа лета божего нарожена тисача пѣсот семдесѣт всемо мѣца апрѣла четвертогонадцѣт дѣна.

Текст 11

(Акти Житомирського городського уряду : 1590 р., 1635 р. Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. С. 53–56)

1590, № 10

Писал и присылалъ до в ряд у зам ку гдѣрскаго Житомир ского до мене Себѣстияна Кавецкаго, подстаростѣго житомирскаго его млѣсть пан Богдан Стрыбыль жалуючи и ѡповѣдаючи ѡ томъ што иж дѣи року тепѣр идучога тисѣча пѣсот дѣветдѣсятого мѣца мая четвертого дня его мл пан Василѣ и Тиша-Быковскій сам ѡсобою своею способившисѣ з многими слугами и помочниками своими, которых дѣи его мл самъ знаеъ, и имена их лепѣи ведаеъ, наѣхавши, дѣи, моцно квалѣтомъ на двор мои власны и Студѣну Воду и сам , дѣи, рукою своею слугу моего учѣтливѣго шляхтича Вхрѣма Дмитровича, повинного, дѣи, моего, забыль и ганѣбѣне насмертъ замордоваль. Кони дѣи мои и быдло побрали квалтовнѣ, дѣи, пограбилъ а мѣновите тоѣсть: у стаини, дѣи , мое и взялии квалтовнѣ пограбили конѣи сѣмъ жѣребѣцовъ стада моего шерстю сивых чотыры, ѡдинъ гнѣдый, а два карых кожды и дѣи кошѣтоваль по двѣнадцѣт коп грошѣи; воловъ в загороде взяли и квалтов не пограбили двѣдѣцѣт пѣт, шерсти розное, коров ѡ смѣнадцѣт с тѣляты, ѡвецъ пѣтдѣсѣт; у клуни замокъ ѡтбивши узяль пашни молочоное, жита колод пѣтнадцѣт, пшѣницы колод дѣсѣтъ, ѡвѣса колод пѣтнадцѣт; у клѣти замокъ ѡтбивши там же, дѣи, узяли мѣду прѣснаго кадѣи чотыри, полтѣи вѣпровыхъ пѣтнадцѣт, сал пѣтнадцѣт, сыровъ копъ три, масла ведѣрь шѣсть. Тоѣ все побравши и

кгвальтовнѣ пограбивши до дворца своего Беликовецъ отвезли и отпровалили, яко ж его мл пан Богдан Стрыбыль брал собе з уряду возного Ждана Щениевског на огледанѣ того // кгвалтовного наѣзду забитя и замордованя слуги своего Охърема Дмитровича кгвалтовного побраня и пограбленя маѣтности, которое собе менилъ быти отъ его млсти пана Василя Тиши-Быковьского, которыи возныи тамъ бывъши и того всего огледавъши почавъши на вѣрядѣ передо мною ку записованю до книгъ замьку господарьского Житомирьского очевисто вызналъ и тоѣ вызнанье свое на писмѣ под печатью своею и с подыписомъ руки власное в тые слова подалъ.

Я, Жданъ Щениевский, возны и воеводства киевского признавамъ на том квите моемъ, ижъ будучи мнѣ приданым з уряду замьку господарьского Житомирьского на справы пану Богдану Стрыбылю в року тепѣрешнемъ оповедалъ и обѣводилъ мною вознымъ пан Богданъ Стрыбыль кгвальтовное наѣханье на дворъ свои Студену Воду заморьдованье слуги своего уцтивого шляхтица Охърема Дмитровича и побранье маѣтности своеѣ имени и быти отъ пана Василя Тиши-Быковьского, иж, деи, онъ самъ особою своею з многими слугами и помочьниками своими которыхъ самъ лепѣи знаетъ и имена ихъ ведаеть mocno кгвальтом наѣхалъ на дворъ мои и самъ деи рукою своею оного Охърема Дмитровича заморьдовалъ и видѣлъ есми // на забытомъ раны кривавые на голове на персяхъ и всюды ганѣбье збыто тамъ же ели видѣлъ у дверехъ сѣнныхъ рубано шаблями знать кажно живано, у клѣти видѣлъ есми знакъ отбитыи и двери рубано, и маѣтность, деи, мою панъ Василѣи Тиша побралъ кгвалтовнѣ пограбилъ. Меновите: в стаини, деи, мои конии моихъ ѣздныхъ жеребьцовъ семъ стада моего шерстю сивыхъ чотыри, пятыи гнѣди, а карыхъ два кождыи з них, деи, коштовалъ по дванадѣцать копъ грошеи литовьскихъ; зъ загороды в том же, деи, дворцы моемъ взялъ и кгвальтовнѣ пограбилъ панъ Василѣи Тиша воловъ двадѣцать пять розное шерести, коровъ осмьнадѣцать с теляты, овецъ пятьдѣсять у клуни, пашни молочное колодь сорокъ: то естъ жита колодь петнадѣцать, а въ клѣти, деи,

замокъ отбывши кгвальтовнѣ, деи, взялъ и пограбилъ мѣду прѣсного кадѣи чотыри, повтѣ и вѣпровыхъ пѣтънадыцать, салъ пѣтънадыцать, сыровъ копъ три, масла ведеръ шѣсть. Тое, деи, все панъ Василеи Тиша кгвальтовнѣ побравъши и пограбивъши до дворца своего бѣликовского отъвезли и отпровадили. Што, деи, тоѣ усе ширѣ и по достатку на врьдѣ житомирскомъ оповѣдано а при мнѣ возномъ на тотъ час при тои все и справѣ были стороною людѣ // добрыѣ панъ Себастьянъ Вѣрбов скииа Влѣхно Угорѣньский. И на томъ я, возный, далъ сѣсь мои квити подъ моею печатю и с подыписомъ руки власное. Писан у Студени Воде. Жданъ Щениѣвский, возный, рука власная. И просилъ пан Богданъ Стрыбыль, абы тоѣ оповѣданъе его млѣти такъ и тежъ и возного сознанъе было до книгъ гдрѣскихъ житомирскихъ записано. Што я записати казалъ.

Текст 12

(Торгівля на Україні, XIV –середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. В. М. Кравченко і Н. М. Яковенко (упорядн.). Київ, 1990. С. 324–325)

№ 243 1645 р., травня 19. Володимир. СКАРГА ВІД ІМЕНІ РОЖАНСЬКОГО І МАКІВСЬКОГО СТАРОСТИ ВОЙТЕХА ВЕШЛЯ НА ОРЕНДАРЯ с. МАЛОГО ЖИТИНА ЯНЕВСЬКОГО ПРО НЕЗАКОННЕ СТЯГНЕННЯ МИТА ВІД ПОТАШУ, ВЕЗЕНОГО З м. БОРЗНИ З-ЗА ДНІПРА ДО КАЗІМЄЖА

Року тисеча шгстсот чотырдесять пятою, мѣца мая девятьнадыцатого дѣня На врьдѣ кгородскомъ в замку его кор. мл. Володимерскомъ передо мьною, Олбрыхтом Сосновскимъ, намесникомъ на тотъ час буркграбства и замку Володимерского, и книгами нынешними кгородскими старостиньскими становъши персоналитер, шляхетньи панъ Янъ Кривицький, слуга велможьного его мл. пана Воитеха Вешля, рожаньского, маковского etc. старосты, именемъ того жъ пана своего протестацию чинил напротивко урожоному его мл. пану Яневському, державъци и арендарови его, на тот час

будучому въ селе Житине Маломъ, ѿ него аренду карчемъную держачому в маѣтности дедычъной велможъного его мл. пана Яна на Замостю Замойского, старости калуского, ѿ то, ижъ:

его мл. панъ Яневский, легъце // собе поваживши право посполитое, в конъституции и въ статутахъ рацииѣ теллсѣней и вины ѿписаныѣ, взърушаючи тыжъ волност и покои шляхецъкий, смел и важилсе противъко листови ѿтвористому з подписомъ руки и з печатью пана протестанътис для препроваженя спокоиного товаровъ лисныхъ, то ест поташи зъ-за Днепра, зъ маѣтности власное его мл. пана старости рожанъского, зъ места Борное, и поддаными теми жъ власными того жъ его мл. пана старости рожанъского до Казимера проваженого, узурпуючи собе якоес мыто ѿ протестанъта, которого право посполитое заборонило при волности шляхецъкой взглядомъ того мыта, модовиѿленто зконътемъновавъши лист и ѿному фальшь задавъши, взял возъ зъ конемъ, коштуючи золотыхъ ѿсмъдесять, и бочъку поташи, в которой шифунътовъ ѿсмъ, коштуючого золотыхъ чотыриста пятдесять, сермягъ новыхъ белыхъ чотыри, коштуючиѣ золотыхъ шеснадъцать, кожуховъ новыхъ три, коштуючиѣ золотыя сошънадцать, и соки/? шестъ в тыя же подводниковъ, коштуючиѣ золотыхъ ѿсмъ. То все дня десятого мая в року теперешнемъ тисеча шестсот чотырдесять пятомъ забравъ и до двору своего житыньского запровадивъ.

Ѳ которое теды забране протестансъ помененыи именемъ помененого его мл. пана старости рожанъского, салвамъ тое протестации зоставивъши мелисорациѣнемъ, инъ кванътумъ бы того потреба указала, доведавшисе ѿ имену власнымъ его мл. пана Яневъского, ѿфѣровалсе ексъ термино такъто зъ его мл. панѣ Яневъские в суде // Головномъ трибуналскимъ короннымъ Любелъскимъ правне чинити, просячи, абы тая протестация, якая тепер естъ написаная, до книгъ принята и записана была.

Што ѿтрымалъ.

Текст 13

Привілей Київському магістрату

Wзнаймуємъ тимъ листомъ њшитъ всѣмъ воуець и кождома зособно
кота о томъ вѣдати слѣшати или читати належати ме(т) и(ж) временъ
прошлыхъ негдись блѣженія пам"ти наяснѣйшій король полскій и великій кнѣзь
литовскій Алехандеръ наймилѣшій бра(т) њшь<,> по челоби(т)тю подданныхъ
его величе(ст)ва мещанъ киевскихъ а з ласки своей королевской надалъ онѣмъ
привилей на волности нѣкаторіе<,> и на право ма(й)дебу(р)ское<,> которій ты
потомъ на ѣхъ же по(д)данныхъ њшихъ мещанъ киевскихъ прошеніе
по(д)тве(р)дили<,> акрѣпили и змощнили<,> по немало(м) же времени<,> когда
они<,> подданіе њши мещанѣ киевскіе<,> в пу(б)лѣчныхъ справахъ мѣскихъ
киевскихъ до на(с)<,> на то(т) часъ в мѣстѣ њшемъ Львовѣ застаючихъ<,> з тим
же привиліємъ ѣхали<,> неча"нно напавши на нихъ татарѣ<,> непри"телѣ њши
на землю њшу тогда наход"чіе<,> преречоній привилей о(т) нихъ о(т)были<,>
о(т) "кого привиле" пече(т) на воска дл" шну(р)ка шо(л)кового<,> на "комъ
привишѣна была ото(р)вано<:> а потомъ пом"нутіе по(д)данные њши мещанѣ
киевскіе вишо(з)наченній привилей для подписа то(л)ко раки њшои
королевской зна(т)ною су(м)мою грошовою а тата(р) откупивши<,> очеви(с)то
оказовали // (2) оказовали<,> поко(р)не до насъ суплѣкаючи просили<,>
дабисто то(т) привилей нами потверженній "к с" в собѣ мѣть<,> ничего не
прибавл"ючи<,> а нѣ уймаючи<,> слово в слово переписа(т) повелѣли<,> что
ты за блѣго ра(з)садивши и вид"чи подпись руки њшей и сѣкрета(р)ской и
мѣстце<,> где печать ото(р)вано<,> и про(з)би ихъ ласкаве вислухавши<,> той
же самій привилей переписати розказали<,> которій такс" в себѣ слово в слово
мѣть<,><.> Ку вѣчной тоѣй рѣчи пам"ти<,> во им" Гѣдне аминь<.> Понеже всѣ
рѣчи<,> которіе в часѣ исправляютс" купно з временемъ в за(б)вѣніе приход"(т)
и з пам"ти людской вибиваю(т)с" и наступуючимъ вѣкомъ несвѣдоми
бываю(т)<,> а ще дл" вѣкопотомной пам"ти писа(н)ни не о(б)рѣтаю(т)с"<.>
То(го) ради мы<,> Жикгимантъ<,> бжею млѣстію король по(л)скій и великій
кнѣзь литовскій<,> рускій<,> прускій<,> жму(н)дскій<,> мазовецкій<,> и інѣхъ
панъ и дѣдичъ ѡзнаймаємъ всѣмъ о(б)ще и ко(ж)дому зосо(б)на њнѣ и потомъ

бадучимъ<,> кому о томъ вѣдати на(д)лежи(т) ижъ войтъ з мещанати ѿшити кїевскити<,> ставши передъ ѿшитъ королевскимъ величе(ст)во(м)<,> доносили натъ<,> что на"снѣйшій негдись король Алѣксандеръ<,> продокъ наймилѣйшій<,> бра(т)<,> ѿшь желаючи спу(с)тѣлому краю земли раской лучшого поведѣні"<,> и дабы мѣсто Києвъ ширило" и множило" в людѣ и во всѣх достатки и в приходи самота мѣсту Києву и мещаномъ кїевскимъ яко своѣтъ по(д)даннимъ з ласки и щодробливо(с)ти своѣй королевской право немецкое<,> а теотоницкое названное майдебу(р)ское<,> релїѣ и вхри рит=ской грѣческой<,> и арменской надалъ<,> и уфандова(л) и опредѣлили.

Текст 14

Уривок з “Літопису Самовидця”

Также полковникове Козаков до всякой домовой незвичайной роботи пристановляли, в поля зась пойшовши, любо якій козак достане у татар коня доброго, того отоймут, з Запорожжа през поля дикіє з рарогом, раструбом, орлом, албо с хортом козака бідного шлет в города, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хочай бы згинул, як не трудно от татар. Знову з сь, хочай бы якого языка татарского поймали козаки, то з языком татарским, на кого ласкав полковник, якого жолніра своего высилает до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляют. В городах зась от жидов тая была кривда, же неволно Козакові в дому своем жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але и браги. Которіє зась на рибу хожували козаки за пороги, то на Кодаку на комиссара рибу десятую отбірали. А полковником особливо треба дати и сотникам, и асаулові, и писареві, — аж до великого убозства козацтво прийшло, а болше шести тисячей неповинно Козаков быти. Хочай и син козацкій, тую ж панщину мусіл робити и плату давати, тое над козаками было.

Над посполством зась, любо во всем жили обфито в збожах, в бидлах, в пастах, але однак чего не звикла была Україна терпіти, вимисли великіє были от старостов и от намісников, и жидов. Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали,

албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арандарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут : з їх подданных выдравши, оним даруют, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданній его...

В Чигирині місті мешкал сотник Богдан Хмелницкий, козак ростропній в ділах козацких военных, и у писмі біглій, и часто у двора королевского в поселстві будучій. И под час бытности своєї с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим королеві его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблений челнов на море, мимо відомость гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вышъменованного Хмелницкого подстаростій чигиринській Чаплинській, застаючій от Конецполского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищи Суботові, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оного вічистіе добра оному кгвалтом видрано, старался фортеlem, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского и у оного вивідавшись о схованню того привилея, упоївши оного, ключ у пьяного узявши, послал своего посланця по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привізл его посланец.

Текст 15

На цямру монастирської
кринички
схилила осінь грона горобин.
Сюди колись приходили чернички,
блакитну воду брали із глибин.
Мені приснились їхні силуети.
Сама печаль, і профіль – як зима.

Чудний народ – художники й поети,
усе їм сниться те, чого нема.
Усе їм сниться те, чого й не
буде.
І кожен з них і мудрий, і дитя.
По срібній линві тої амплітуди
проходять дивні видава буття.

І цілий світ, і ось така
дрібничка –
димок туману в пригорщах долин,

і кухлик той, і та в яру криничка,
і обважнілі грона горобин.

Ліна Костенко

Текст 16

Виходжу в сад, він чорний і
худий,
йому вже ані яблучко не сниться.
Шовковий шум танечної ходи
йому на згадку залишав осінь.
В цьому саду я виросла, і він
мене впізнав, хоч довго
придивлявся.
В круговороті нефатальних змін
він був старий і ще раз обновлявся.
І він спитав: – Чого ж ти не
прийшла
у іншу пору, в час мого цвітіння?

А я сказала: – Ти мені один
О цій порі, об іншій і довіку.
І я прийшла не струшувать
ренклад
і не робить з плодів твоїх набутку.
Чужі приходять в час твоїх щедрот,
а я прийшла у час твого смутку.
Оце і в усі мої права.
Уже й вникало сонце за горбами –
сад шепотів пошерхлими губами
якісь прощальні золоті слова...

Текст 17

Несе Полісся в кошиках гриби.
За болотами причаїлись Охи.
І спорить тиша голосом гарби
із реактивним гуркотом епохи.
Село сосновий виверне кожух
і йде назустріч, як весільна
теща.
Осінніх вогнищ кинутий
цибух
мале дитя в долоньки
переплеще.
Правічну думу думають ліси,

вгрузають в мох столітні дідугани.
Переминеться засць навскоси
—
горить асфальт у нього під
ногами.
Лункі октави дальніх голосів
запише обрій у вечірній
простір.
І молодик над смужкою лісів
Поставить позолочений
апостроф.

Текст 18

Моя грибна околиця,
моя черінна місцина
серед борів прадідових
і батькових полян.
Кажу це правда істинна
Листвин – це значить
“листвинна”,
Листвин тому що лиственна
деревня деревлян.
Листвин – родинне вогнище
Село батьків на Норині
З Ключових гір ключі несуть
Напиток-зуболам.

Село батьків на Норині
Мої древлянські корені
Мої слов'янські корені
З Литвою пополам.
Там ріки не зливаються,
Де йде кряжисте сутиччя
Одна ріка до Прип'яті,
Друга – на схід біжить.
Мій Норин на Славинщину
До славного Славутича
Славечна в Білорусію,
Рівнинами слизять.
Мисливська Словечанщина,

Розкоші білки й соболя,

Твої угіддя турячі

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК